

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

**Avrupa Birliği Adalet Divanı Kararlarında Sürdürülebilir
Kalkınma**

Yüksek Lisans Tezi

Beyza Nur Çevik

Aralık 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

**Avrupa Birliği Adalet Divanı Kararlarında Sürdürülebilir
Kalkınma**

Yüksek Lisans Tezi

Beyza Nur Çevik

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Miray Azaklı Köse

Aralık 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Beyza Nur Çevik tarafından hazırlanan Avrupa Birliği Adalet Divanı Kararlarında Sürdürülebilir Kalkınma başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Kamu Hukuku Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Dr. Öğr. Üyesi Miray Azaklı Köse

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Nur Zeliha Kaman

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Hakkı Hakan Erkiner

Marmara Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 05/12/2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin İSNAD yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun İSNAD kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Dr. Öğr. Üyesi Miray Azaklı Köse

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Beyza Nur Çevik

ÖZET

Avrupa Birliği Adalet Divanı Kararlarında Sürdürülebilir Kalkınma

Çevik, Beyza Nur

Yüksek Lisans Tezi, Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Miray Azaklı Köse

Aralık 2024

Türk Dil Kurumu Sözlüğünde “aynı düzeyde veya biçimde devam edebilen” şeklinde; Oxford Sözlüğünde ise “devam ettirebilmeyi sağlamak” ya da “aynı seviyede veya düzeyde devam etmek” şeklinde tanımlanan “sürdürülebilir” ifadesi çevresel tahribatı azaltmak amacıyla kalkınma kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma kavramının somutlaşmış ilk örneği, 1893 yılında İngiltere ve ABD arasında gerçekleştirilen Pasifik Denizi’ndeki kürklü fok popülasyonunun muhafazasını sağlamak adına yapılan Bering Denizi Tahkimidir. II. Dünya Savaşı sonrası çevre kirliliği nedeniyle önem kazanan bu kavram, Brundtland Raporu’nda, sürdürülebilir kalkınma “*Bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların kendi gereksinimlerini karşılama olanaklarını tehlikeye atmaksızın karşılayan kalkınma*” olarak tanımlanmıştır. Kavramın çevrenin korunması, ekonomik kalkınma ve sosyal kalkınma olmak üzere üç sac ayağının bulunduğu ifade edilmektedir. Avrupa Birliği, sürdürülebilir kalkınmanın en önemli uygulayıcılarından biri olarak, bu kavramı Maastricht Antlaşması ile yasal düzenlemelerine entegre etmiştir. Avrupa Birliği’nin çevre koruma anlayışı, yüksek düzeyde koruma, ihtiyatlılık ve kirlüten öder ilkeleri gibi prensipleri içermekte; Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Stratejik Çevresel Değerlendirme gibi araçlar ise çevresel tahribatı önlemede önemli rol oynamaktadır. Avrupa Birliği Adalet Divanı, sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen yenilikçi kararlar almakta, ancak bu alanda daha çok çevrenin korunması boyutuyla sınırlı kalmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma ise ekonomik ve sosyal unsurları da içermektedir. İhtiyatlılık ilkesini güçlü bir şekilde uygulayan Avrupa Birliği Adalet Divanı, çevre ve insan sağlığını koruma alanında önemli içtihatlar oluşturmuştur. Ancak, sürdürülebilir kalkınmaya demokratik katılım ve entegrasyon gibi ilkelerde yapılan atıfların az olduğu görölmektedir. Çalışmanın

genel amacı, sürdürülebilir kalkınmanın gelişiminin ele alınması ile hem Birleşmiş Milletler'in hem de Avrupa Birliği'nin bu alanda ortaya koyduğu ilkelerin detaylıca incelenmesi ve Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın sürdürülebilir kalkınmaya ve onun ilkelerine olan yaklaşımının içtihatlarla analiz edilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Uluslararası Çevre Hukuku, Avrupa Birliği Adalet Divanı, Avrupa Birliği Çevre Hukuku, Birleşmiş Milletler.

ABSTRACT

Sustainable Development in the Judgments of the Court of Justice of the European Union

Çevik, Beyza Nur

Master's Thesis, Department of Public Law

Supervisor: Assistant Professor Miray Azaklı Köse

December 2024

The term “sustainable”, is defined as “able to continue at the same level or in the same way” in the Dictionary of the Turkish Language Association and as “to ensure continuation” or ‘to continue at the same level or level’ in the Oxford Dictionary, has been associated with the concept of development to reduce environmental damage. The first embodied example of sustainable development is the “Bering Sea Arbitration” between the UK and the USA in 1893 to ensure the preservation of the fur seal population in the Pacific Sea. Although the Brundtland Report defines sustainable development as “*development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs*”, this definition has been criticized. It is stated that the concept has three pillars: environmental protection, economic development, and social development. The European Union, as one of the most important implementers of sustainable development, has integrated this concept into its legal regulations with the Maastricht Treaty. The European Union's understanding of environmental protection includes principles such as high-level protection, precaution, and polluter pays principles, while instruments such as Environmental Impact Assessment and Strategic Environmental Assessment play an important role in preventing environmental damage. The Court of Justice of the European Union takes innovative judgments in favor of sustainable development, but in this field, it is mostly limited to the protection of the environment. Sustainable development also includes economic and social aspects. By applying the precautionary principle, the Court established

important case law in environmental and human health protection. However, there are few references to sustainable development in principles such as democratic participation and integration. The general aim of the study is to examine the development of sustainable development within the UN and the EU, to examine in detail the principles set forth by both the United Nations and the European Union in this field, and to analyze the CJEU's approach to sustainable development and its principles through case law.

Key Words: Sustainable Development, International Environmental Law, Court of Justice of the European Union, European Union Environmental Law, United Nations.

İÇİNDEKİLER

BEYANLAR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM:

ULUSLARARASI HUKUKTA SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAVRAMININ İÇERİĞİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. Kavramın İçeriği ve Normatif Niteliği	3
1.2. Kavramın Tarihsel Gelişimi.....	9
1.2.1. Stockholm Konferansı ve Bildirgesi.....	10
1.2.2. Brundtland Raporu	12
1.2.3. Rio Konferansı ve Bildirgesi	14
1.2.4. Birleşmiş Milletler Binyıl Zirvesi ve Binyıl Kalkınma Hedefleri.....	18
1.2.5. Johannesburg Konferansı ve Bildirgesi	19
1.2.6. Yeni Delhi Bildirgesi	20
1.2.6.1. Devletlerin Doğal Kaynakların Sürdürülebilir Kullanımını Sağlama Görevi.....	22
1.2.6.2. Hakkaniyet İlkesi ve Yoksulluğun Ortadan Kaldırılması	23
1.2.6.3. Ortak Ama Farklılaştırılmış Sorumluluklar İlkesi	24
1.2.6.4. İnsan Sağlığı, Doğal Kaynaklar ve Ekosistemlere İhtiyatlı Yaklaşım İlkesi.....	25
1.2.6.5. Kamu Katılımı ve Bilgiye ve Adalet Erişim İlkesi	29
1.2.6.6. İyi Yönetişim İlkesi	30
1.2.6.7. Entegrasyon ve Birbiriyle İlişkilendirme İlkesi.....	31
1.2.7. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı (Rio+20)	32
1.2.8. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi	35

İKİNCİ BÖLÜM:
AVRUPA BİRLİĞİ HUKUKUNDA SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAVRAMI

1.1. Avrupa Birliği'nin Ortaya Çıkışına Paralel Olarak Sürdürülebilir Kalkınmanın Gelişimi	38
1.1.1. Avrupa Tek Senedi.....	41
1.1.2. Maastricht Antlaşması	42
1.1.3. Amsterdam ve Nice Antlaşmaları.....	44
1.1.4. Lizbon Antlaşması	45
1.1.5. Avrupa Birliği Kurucu Antlaşmalarında Yer Alan Sürdürülebilir Kalkınmaya İlişkin Düzenlemeler.....	45
1.2. Avrupa Birliği Çevre Politikasının Temel İlkeleri.....	48
1.2.1. Entegrasyon İlkesi	49
1.2.2. Yüksek Seviyede Koruma İlkesi	52
1.2.3. İhtiyatlılık İlkesi	53
1.2.4. Önleme İlkesi.....	55
1.2.5. Zararın Kaynağında Giderilmesi İlkesi	58
1.2.6. Kirleten Öder İlkesi	58
1.3. Avrupa Birliği Sürdürülebilir Kalkınma Stratejileri.....	61
1.4. Avrupa Birliği Çevre Eylem Programları.....	64
1.5. Avrupa Yeşil Mutabakatı	69
1.6. Avrupa Birliği Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Stratejik Çevresel Değerlendirme	72
1.7. Avrupa Birliği Sürdürülebilir Kalkınma İlkeleri	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
AVRUPA BİRLİĞİ ADALET DİVANİ KARARLARINDA SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAVRAMI

1.1. Avrupa Birliği'nin Genel Yapısı ve Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın Birlik İçerisindeki İşleyişi.....	77
--	----

1.2.	Avrupa Birliği Adalet Divanı Kararlarında Sürdürülebilir Kalkınma	85
1.2.1.	Çevresel Etki Değerlendirmesine İlişkin Kararlar.....	90
1.2.2.	Entegrasyon İlkesine İlişkin Kararlar	93
1.2.3.	Yüksek Seviyede Koruma İlkesine İlişkin Kararlar	94
1.2.4.	Önleme İlkesine İlişkin Kararlar	99
1.2.5.	Açık ve Demokratik Toplum İlkesi ve Vatandaşların Katılımı İlkesine İlişkin Kararlar	101
1.2.6.	İhtiyatlılık İlkesine İlişkin Kararlar	107
1.2.7.	Zararın Kaynağında Giderilmesine İlişkin Kararlar	113
1.2.8.	Kirleten Öder İlkesine İlişkin Kararlar	115
SONUÇ		117
KAYNAKÇA		121

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

ABA: Avrupa Birliği Antlaşması

ABAD: Avrupa Birliği Adalet Divanı

ABİHA: Avrupa Birliğinin İşleyişine Dair Antlaşma

AET: Avrupa Ekonomik Topluluğu

AİHM: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi

AİHS: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

AKÇT: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu

AT: Avrupa Topluluğu

ATA: Avrupa Topluluğu Antlaşması

ATAD: Avrupa Topluluğu Adalet Divanı

AYM: Avrupa Yeşil Mutabakatı

BKH: Binyıl Kalkınma Hedefleri

BM: Birleşmiş Milletler

BSE: Bovine Spongiform Encephalopath

ÇED: Çevresel Etki Değerlendirmesi

ÇEP: Çevre Eylem Programları

Eurotom: Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu

GDO: Genetiği Değiştirilmiş Organizma

KHK: Kanun Hükmünde Kararname

REACH: Registration, Evaluation, Authorisation and Restriction of Chemicals

SÇD: Stratejik Çevresel Değerlendirme

SKH: Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

SKS: Sürdürülebilir Kalkınma Stratejileri

STK: Sivil Toplum Kuruluşları

UAD: Uluslararası Adalet Divanı

UNEP: United Nations Environment Programme

GİRİŞ

İnsanoğlu çağlar boyunca ekonomik kazanç sağlama ve çeşitli sebeplerden dolayı doğaya sürekli müdahale etmiştir. Özellikle sanayi döneminde başlayan fosil yakıtların yakılması ile bu müdahalelerin çevre üzerindeki etkileri oldukça yıkıcı olmaya başlamıştır. Dünya savaşları akabinde ise teknolojik gelişmeler hızlanmış ve dünyamız değişmeye ve hızla gelişmeye başlamıştır. Bilim ve teknolojinin gelişmesi, çevreye verilen zararın boyutlarını daha iyi anlamamıza yardımcı olmuş ve bu faaliyetlere devam etmenin getireceği risklere karşı oluşan farkındalık ile yeni normlar ve standartlar geliştirilmeye başlanmıştır. Bu yeni yasal enstrümanlar, devletlere yalnızca yeni faaliyetlere başlarken değil; eski faaliyetlerine devam ederken de uyma yükümlülüğü yüklemiştir.¹ Şayet bu şekilde devam edilirse doğanın tamamen yok olacağı endişesinden hareketle 1970’li yıllardan itibaren ekonomik kâr ile çevrenin korunması arasındaki ilişkinin düzenlenmesi gerektiği görüşü sürdürülebilir kalkınma kavramı ile ortaya çıkmıştır.

Sürdürülebilir kalkınma, başlangıçta uluslararası çevre hukuku yapısı içinde kavramsallaştırılmıştır. Nitekim sürdürülebilir kalkınmanın gelişimi de çevre hukukunun gelişimi ile hemen hemen paralellik arz etmektedir. Öyle ki çevre hukuku hakkında yazılmış birçok çalışmada sürdürülebilir kalkınmanın çevre hukukunun bir ilkesi olarak ele alındığı görülmektedir.² Ancak sonraki bölümlerde de izah edileceği üzere, sürdürülebilir kalkınma yalnızca çevrenin korunmasını değil; aynı zamanda sosyal ve ekonomik kalkınmayı da bünyesinde barındırmaktadır. Bu açıdan sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası çevre hukukuna nazaran daha geniş kapsamlı olduğunu söylemek mümkündür.³ Zira öğretilde belirtildiği üzere, günümüz küreselleşen dünyasında bu ilkeyi sadece çevre koruma ve kalkınma alanları ile sınırlamak bu ilkenin basitleştirilmesi anlamına gelecektir. Günümüzde sürdürülebilir kalkınma, birçok faaliyet alanında en önemli ve etkili politika oluşturma ilkesi haline gelmiştir.⁴

¹ Alan E. Boyle- David Freestone (ed.), *International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2001). 20.

² Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Mithat Güneş, *Çevre Hukuku* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2023).78.

³ Marie-Claire Cordonier Segger- Ashfaq Khalfan, *Sustainable development law: principles, practices, and prospects* (Oxford, UK; New York: Oxford University Press, 2004),103.

⁴ Malgosia Fitzmaurice, *Contemporary Issues in International Environmental Law*. (Cheltenham, United Kingdom: Edward Elgar Publishing, 2009), 1.

Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin Birleşmiş Milletler (BM) bünyesinde yapılan çalışmalar 1970’li yıllarda çevrenin korunması ve ekonomik kalkınma çerçevesinde gelişmeye başlamıştır. BM Ortak Geleceğimiz Raporu’nda⁵ (ya da daha çok bilinen adı ile Brundtland Raporu’nda) yapılan tanımlama ile sürdürülebilir kalkınmanın kavramsal sınırları belirlenmeye çalışılmıştır. BM tarafından düzenlenen sonraki zirvelerde sürdürülebilir kalkınmanın çevresel ve ekonomik yönü vurgulanmakla beraber sosyal yönü de zamanla ağırlık kazanmaya başlamıştır. BM’nin sürdürülebilir kalkınmaya verdiği önemin en önemli eşlikçisi kuşkusuz ki Avrupa Birliği (AB) olmuştur. Her ne kadar kurucu antlaşmalarında çevrenin korunması veya sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin herhangi bir atıf yer almasa da BM’nin bu konudaki çalışmaları ile duruma hızlıca uyum sağlamış; sürdürülebilir kalkınmanın geliştirilmesine yönelik oldukça kıymetli düzenlemeler ve araçlar geliştirmiştir. Nitekim sonradan kurucu antlaşmalarda yapılan değişikliklerle sürdürülebilir kalkınma Birliğin temel amaçlarından biri haline gelmiştir. Sürdürülebilir kalkınmanın normatif niteliği öğretinin tartışmalı konularından birini teşkil ettiği için AB’nin yargı organı olan Avrupa Birliği Adalet Divanı’nın (ABAD) bu konudaki içtihatları şüphesiz ki oldukça önem arz etmektedir.

Çalışmanın yegâne amacı, sürdürülebilir kalkınmanın gelişiminin ele alınması ile hem BM’nin hem de AB’nin bu alanda ortaya koyduğu ilkelerin detaylıca incelenmesi ve ABAD’ın sürdürülebilir kalkınmaya ve onun ilkelerine olan yaklaşımının içtihatlarla analiz edilmesidir. Bu çalışmada benimsenen sistematik, öncelikle sürdürülebilir kalkınmanın BM bünyesindeki gelişiminin ortaya konulması ve sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin detaylıca açıklanması suretiyle sonraki bölümlerde incelenecek olan konulara alt yapı oluşturulmasıdır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde kavramın anlamı, içeriği ve normatif değeri ortaya konulmuş; ardından kavramın tarihsel gelişimi ele alınarak BM’nin bu konudaki çalışmaları incelenmiştir. Birinci bölümde incelenen Yeni Delhi Bildirgesi ile sürdürülebilir kalkınma ilkeleri detaylıca ele alınmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise, AB’nin gelişimine paralel olarak gelişen sürdürülebilir kalkınma ilkesi incelenmiştir. Bu kapsamda AB’nin kuruluşundan günümüzdeki son halini almasına kadarki süreçte kabul edilen antlaşmalar ve AB’nin temel amaçlarından biri haline getirilen sürdürülebilir kalkınma hedefinin gerçekleştirilmesine hizmet edecek araçlar incelenmiştir. Bu bölümde anlatılmak istenen AB’nin sürdürülebilir kalkınmayı ele alış ve yorumlayış şeklidir. Her ne

⁵ United Nations (UN) World Commission on Environment and Development (WCED), *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*, UN-Doc. A/42/427 (1987).

kadar Yeni Delhi Bildirgesi'nde olduğu gibi sürdürülebilir kalkınma ilkeleri somutça ortaya konmamışsa da çevre konusunda benimsenen temel ilkelere yola çıkılarak sürdürülebilir bir çevre yaklaşımı benimsenmiştir. Bu açıdan AB çevre hukuku ilkeleri ve buna ilişkin araçlar detaylıca ele alınmıştır. Son bölümde ise AB'nin işleyiş şekline kısaca temas edilerek ABAD'ın bu sistem içerisindeki yeri açıklanmaya çalışılmıştır. Ardından önceki bölümlerde anlatılan ilkelere ve araçlara ilişkin mahkemenin verdiği kararlar incelenerek ABAD'ın sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı ortaya konulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM:

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAVRAMININ İÇERİĞİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. Kavramın İçeriği ve Normatif Niteliği

“Sürdürülebilir” kelimesi (İngilizce, *sustainable*) Latince kökenli bir ifade olup (*sustinere, sus tenere; dayanmak, sürdürmek*)⁶ çeşitli sözlüklerde farklı şekillerde tanımlanmış bir kelimedir. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde “sürdürülebilir” ifadesi, “aynı düzeyde veya biçimde devam edebilen” şeklinde tanımlanmıştır.⁷ Oxford Sözlüğünde ise “devam ettirebilmeyi sağlamak” ya da “aynı seviyede veya düzeyde devam etmek” şeklinde tanımlanmaktadır.⁸ Birçok anlamı bulunan “sürdürülebilir” sözcüğü bir şeyin kesintiye uğramadan devam ettirilmesini, geleceğe yönelik bir devamlılığın sağlanmasını, desteklenmesini ifade etmektedir.⁹ Sürdürülebilirlik bu açıdan ekonomik kâr amaçlı faaliyetlerin yaratmış olduğu çevresel tahribatı vurgulamak amacı ile kalkınma kavramı ile bir araya getirilmiştir. Zira amaç, kalkınmanın sürdürülebilir olmasını sağlayarak çevreye verilen zararı en aza indirgeyerek doğal kaynaklardan mümkün olduğu kadar en etkili şekilde faydalanmaktır.¹⁰ Sürdürülebilir kalkınma kavramının artık evrensel nitelikte olduğu kabul

⁶ Nurettin Özgen, “Sürdürülebilirlik Kavramı ve Kullanım Alanları”, *Sürdürülebilir Kalkınma* (İstanbul: Pegem Akademi, 2019), 2.

⁷ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, “Sürdürülebilir”, (Erişim 17 Mayıs 2024).

⁸ “Capable of being endured or borne; bearable.”, “Capable of being upheld or defended as valid, correct, or true.”, “Capable of being maintained or continued at a certain rate or level.” *Oxford English Dictionary*, “Sustainable”, (Erişim 16 Mayıs 2024).

⁹ Kübra Güldüren Özcan, *Sürdürülebilir Kalkınmanın Başarısızlığı: Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştiriler ve Hâkim Çevre Anlayışına Alternatif Yaklaşımlar*. (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 2.

¹⁰ Özgen, “Sürdürülebilirlik Kavramı ve Kullanım Alanları”, 2.

edilse bile resmi olarak kabul edilmiş bir tanımı bulunmamaktadır. Bu kavrama ilişkin yapılan ilk ve en popüler tanım, Ortak Geleceğimiz Raporu’ndaki tanımlamadır. Burada sürdürülebilir kalkınma, “*şimdiki neslin istek ve ihtiyaçlarının; gelecek nesillerin istek ve ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneğini tehlikeye düşürmeden karşılanması gerekliliği*” olarak tanımlanmıştır.¹¹ Öğretide, Bosselmann’a göre, “*sürdürülebilir kalkınma kavramı, bugün ve gelecekte yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılamak için ekolojik sürdürülebilirlik temelinde kalkınmayı ifade eder. Bu şekilde anlaşıldığında, kavram yol gösterici bir nitelik kazanır.*”¹² Marie Claire Cordonier Segger ve C.G. Weeramantry’e göre sürdürülebilir kalkınma, sosyal ve ekonomik kalkınma hakkı ile çevrenin korunması gerekliliği arasında “kavramsal bir köprü” sağlar.¹³ Decleris, sürdürülebilir kalkınmanın “yol gösterici” niteliğini vurgulayarak, 21. yüzyılın altın kuralı olduğunu ifade etmektedir.¹⁴ Öğretide pek çok yazar, sürdürülebilir kalkınmanın, ekonomik kalkınmayı, çevrenin korunmasını ve sosyal kalkınmayı amaçlayan, uluslararası hukukun uzmanlık alanlarını kapsayan geniş bir şemsiye kavram olduğuna inanmaktadır.¹⁵ Çevre hukuku ve ekonomik kalkınma arasındaki dengeyi temsil eden sürdürülebilir kalkınma, bu konuda ortaya konulmuş iki uç yaklaşım arasındaki dengeyi de temsil etmektedir. Bunlardan ilki, ekonomik kalkınmaya ilişkin faaliyetlerin en aza indirilmemesi halinde çevrenin tamamen tahrip olacağını ve yaşanılmaz hale geleceğini ifade eden sıfır büyümeci yaklaşımdır. Bir diğeri ise, çevresel ve sosyal gereklilikleri göz ardı ederek tamamen ekonomik kalkınmaya odaklanılması gerektiğini ifade eden geleneksel kalkınmacı yaklaşımdır. Sürdürülebilir kalkınma anlayışı, bu ikisi arasında yer alarak, ekonomik faaliyetlerin, çevreyle barışık bir şekilde sürdürülmesi gerektiğini, bunların birbiriyle çatışmadığını ve fakat birbirini tamamladığını öne sürmektedir.¹⁶

¹¹ Güneş, *Çevre Hukuku*, 79; UN WCED, *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*, UN-Doc. A/42/427 (1987).

¹² Klaus Bosselmann, *The principle of sustainability: transforming law and governance* (Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2008), 11.

¹³ Marie-Claire Cordonier Segger- H.E. Judge C. G. Weeramantry (ed.), *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals: 1992–2012* (Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2017). | Series: Routledge research in international environmental law: Routledge, 2017), 5.

¹⁴ Michael Decleris- Directorate-General for Environment (European Commission), *The law of sustainable development – General principles* (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2000), 48.

¹⁵ Sumudu A. Atapattu vd. (ed.), *The Cambridge handbook of environmental justice and sustainable* (Cambridge, United Kingdom; New York, NY: Cambridge University Press, 2022), 470.

¹⁶ Turgut, *Çevre Hukuku*, 183.

Öğretide sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin üzerinde herkesin mutabık olduğu kesin bir tanımın bulunmamasının ve bu sebepten içeriğinin halen daha belirsiz kalmasının sebeplerinden birinin, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler (Kuzey-Güney ülkeleri) arasındaki çıkar çatışması olduğu ifade edilmektedir.¹⁷ Gelişmekte olan ülkeler veya güney ülkeleri, gelişmiş kuzey ülkelerinin çevre hukukunu kendileri üzerinde engelleyici bir hukuk enstrümanı olarak kullandıklarını ileri sürmektedir.¹⁸ Buna göre gelişmiş ülkelerin, “gelişmiş” olmalarının halihazırda başlıca sebebi doğal kaynakları fütursuzca kullanmaları, hatta başka ülkelerin doğal kaynaklarını da kendi ekonomik gelişmeleri adına çevreye ciddi tahribat verme pahasına kullanmış olmalarıdır. Öyle ki yüzyılı aşkın bir süredir sanayi toplumları doğayı hem zengin bir kaynak rezervi hem de kaynakların sömürülmesiyle ortaya çıkan atıklar için bir çöplük olarak görmüştür.¹⁹ Bu sebepten, onların çevreye vermiş oldukları zararların faturası az gelişmiş ülkelere kesilemez ve onların kalkınma hakları çevre hukuku sebebiyle engellenemez. Gelişmiş ülkeler ise bu uygulamaların çevresel tahribata zarar verdiğinin bilimsel çalışmalarca da sabit olduğunu, nitekim kendilerinin de bu uygulamalara son verdiklerini ve çevresel tahribatın önlenmesi adına hep birlikte hareket edilmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir.²⁰ İşte bu çatışma neticesinde sürdürülebilir kalkınma kavramı üzerine detaylı düzenlemeler yapılamamış, mümkün olan en genel şekilde formüle edilmiştir.²¹ Bu durum sürdürülebilir kalkınma kavramına getirilen en temel eleştirilerden birini teşkil etmektedir.²² Çeşitli yazarlar, gelişmiş devletlerin sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin politikaları belirlediğini ve bunun, gelişmekte olan ülkelerin politika ve ulusal yönetim bağlamında gelişmiş ülkelerin taleplerine bağlı kalmasına neden olan bir ortam yarattığını ifade etmektedir.²³ Bunun yanında gelişmekte olan ülkeler, çevrenin korunması için gerekli altyapıdan yoksun olmaları nedeniyle uluslararası finansman kurumlarından yüksek faizli ve uzun vadeli borçlar almak zorunda kalmakta ve bu durumun onları mali ve teknolojik olarak gelişmiş ülkelere bağımlı hale getirdiği ifade edilmektedir.²⁴ Bu da öğretilerde eleştirilen bir diğer önemli noktadır.

¹⁷ Turgut, *Çevre Hukuku*, 176.

¹⁸ Turgut, *Çevre Hukuku*, 176.

¹⁹ Nicolas de Sadeleer, *Environmental principles: from political slogans to legal rules* (New York: Oxford University Press, 2020), 24.

²⁰ Turgut, *Çevre Hukuku*, 176.

²¹ Turgut, *Çevre Hukuku*, 176.

²² Nazım Çokişler- Elvan Çokişler, “Sürdürülebilir Kalkınma Kavramına Getirilen Eleştiriler”, *International Journal of Contemporary Tourism Research*, (2017), 4.

²³ Dr. Baran Bozoğlu, “Sürdürülebilir Kalkınmanın Küresel Çöküşü” (Erişim 22 Eylül 2024).

²⁴ Gabriela Kütting, *Environment, society, and international relations: towards more effective international environmental agreements* (London; New York: Routledge, 2000), 76-77.

Sürdürülebilir kalkınmanın esasen üç ana sütun üzerinde yükseldiği kabul edilmektedir. Bunlar; çevresel koruma, sosyal kalkınma ve ekonomik kalkınmadır.²⁵ Sürdürülebilir kalkınma çevre ve ekonomi arasındaki dengeyi içerdiği kadar sosyal kalkınmayı da bünyesinde barındırmaktadır. Sosyal kalkınma, sürdürülebilir kalkınmanın özünü oluşturan kuşaklar arası adalet, hakkaniyet, kamuya katılım, bilgiye ve adalete erişim, yoksulluğun ortadan kaldırılması, temel yaşam koşullarının iyileştirilmesi, ölüm oranlarının azaltılması, eğitim düzeyinin artırılması gibi hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için gerekleri politikaların hayata geçirilmesini öngörmektedir.²⁶ Sürdürülebilir kalkınmanın bu üç ana hedefi birbiriyle etkileşim içindedir. Bu durum, ileride detaylıca incelenecek olan, entegrasyon ilkesi ile açıklanmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma gerek öğretide gerekse de çeşitli uluslararası metinlerde²⁷ “ilke” (*principle*) olarak düzenlenmiştir. Ancak bu ilkenin normatif niteliği tartışmalıdır. İlkeler devlet politikalarının belirlenmesinde etkili olabileceği gibi mahkemelerce de uyuşmazlıkların çözümünde kullanılabilir.²⁸ Bu açıdan sürdürülebilir kalkınma, “devlet politikalarını kaçınılmaz olarak etkileyen kamusal, meşru beklenti”²⁹ olarak da nitelendirilmektedir. Hukukun genel ilkeleri, yalnızca devlet politikalarının belirlenmesinde veya idarenin düzenleyici işlemlerine rehberlik etmekle kalmaz aynı zamanda uluslararası hukukun uygulanmasında ve icrasında da rol oynayabilir. Şayet bir ilke yargı kararlarının sonucunu doğrudan veya dolaylı olarak etkiliyorsa normatif bir işlevinin olduğundan bahsedilebilir.³⁰ Sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası hukukun yeni bir ilkesi olup

²⁵ Meltem Sarıbeyoğlu Skalar, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma* (İstanbul: Beta Yayınları, 2015), 3. Öğretide bazı yazarlar sürdürülebilir kalkınmanın belirlediği hedeflere ulaşabilmesi için dördüncü olarak iyi yönetim hedefini de buraya eklemektedirler. Zira artık günümüz dünyasında ekonomi politikaları devletlerin yanında çok uluslu şirketlerce de belirlenmektedir. İyi yönetim hakkında detaylı bilgi için: Jeffrey D. Sachs, *Sürdürülebilir Kalkınma Çağı*, çev. Barış Görmən (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınevi, 2019), 23.

²⁶ Özgen, “Sürdürülebilirlik Kavramı ve Kullanım Alanları”, 2.

²⁷ Sürdürülebilir kalkınma birçok ikili ve bölgesel antlaşmada, bağlayıcı olmayan kararlarda ve yumuşak hukuk bildirgelerinde yer almaktadır. Sürdürülebilir kalkınmaya yapılan atıfların yeri farklılık göstermekle birlikte, çoğunluğu ya giriş bölümünde ya da antlaşmanın hedeflerini ortaya koyan ilk maddede yer almaktadır. Atıfların çoğunda sürdürülebilir kalkınma tanımlanamakta ancak, açıkça veya dolaylı olarak, antlaşmanın bir amacı olarak ifade edilmektedir.²⁷ Bu antlaşmalara örnek olarak: 1994 BM Çölleşme ile Mücadele Sözleşmesi, 1994 Enerji Şartı Antlaşması, 1997 İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Kyoto Protokolü, 2000 Cartagena Biyogüvenlik Protokolü, 2000 Afrika Birliği Kurucu Yasası, Afrika, Karayipler ve Pasifik Devletler Grubu üyeleri ile AT ve Üye Devletleri arasındaki 2000 Cotonou Anlaşması, 2003 BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi, ve 2003 Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi.

²⁸ Christina Voigt, *Sustainable Development as a Principle of International Law: Resolving Conflicts between Climate Measures and WTO Law* (Brill | Nijhoff, 2009), 168.

²⁹ Alhaji B.M. Marong, “From Rio to Johannesburg: Reflections on the Role of International Legal Norms in Sustainable Development”, *Georgetown International Environmental Law Review* Vol. 16/Iss. 1, (2003), 43-44.

³⁰ Voigt, *Sustainable Development as a Principle of International Law*, 168.

olmadığı, eğer öyleyse bu ilkenin tüm devletler için mi yoksa yalnızca bu ilkeyi içeren antlaşmalara taraf olan devletler için mi bağlayıcı olduğu tartışma konusudur. Boyle ve Freestone, kalkınmanın sürdürülebilir olmasına ilişkin uluslararası bir yükümlülük bulunmadığını ve neyin sürdürülebilir olduğuna dair kararın hükümetlere bırakıldığını ancak yine de kalkınma kararlarının sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.³¹ Her ne kadar sürdürülebilir kalkınma kavramının sınırları belirsiz olsa da artık uluslararası hukukta yerleşmiş bir ilke olduğu ve çevresel, ekonomik ve sosyal bir uzlaşmayı ifade ettiği söylenmektedir.³² Voigt, sürdürülebilir kalkınma kavramının artık uluslararası hukukta genel kabul gören bir kavram olduğunu, zira çeşitli uluslararası kurum ve kuruluşlarca sürdürülebilir kalkınmanın hukuki sonuçlarının değerlendirilmesini, bu konuda çeşitli prosedürlerin ve kurumsal çalışmaların yapılmasını bu yöndeki açık göstergeler olarak kabul etmektedir.³³ Sürdürülebilir kalkınmanın normatif niteliğinin belirsiz olduğunu, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamaya yönelik objektif bir yükümlülük yükleyen uluslararası çapta bir düzenlemenin henüz bulunmadığını ve sürdürülebilirliğe ilişkin kararların devletlerin kendi politikaları ile belirlendiğini ifade eden görüşler de vardır.³⁴ Nitekim Lowe, sürdürülebilir kalkınma ilkesinin norm yaratıcı karakterden yoksun olduğunu ifade etmektedir.³⁵

Gabcikovo- Nagymaros Projesi davasında³⁶, Uluslararası Adalet Divanı (UAD) ekonomik kalkınma ile çevrenin korunmasını uzlaştırma ihtiyacının sürdürülebilir kalkınma kavramında uygun bir şekilde ifade edildiğini belirterek sürdürülebilir kalkınmaya ilk kez temas etmiştir.³⁷ Bu davada Macaristan, Tuna nehri üzerinde bir dizi hidroelektrik barajı inşa edilmesine ilişkin bir antlaşmanın çevresel gereklilik de dahil olmak üzere bir dizi gerekçeyle feshedildiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Slovakya'nın projeyi tek taraflı olarak uygularken çevresel sorunları dikkate almadığını veya yeterli bir Çevresel Etki

³¹ Boyle- Freestone, *International Law and Sustainable Development*, 16.

³² Philippe Sands, "International Courts and the Application of the Concept of 'Sustainable Development'", *Max Planck Yearbook of United Nations Law Online* 3/1 (1999), 389.

³³ Christina Voigt, *Sustainable Development as a Principle of International Law: Resolving Conflicts between Climate Measures and WTO Law* (Brill | Nijhoff, 2009), 28.

³⁴ Boyle- Freestone, *International Law and Sustainable Development*, 16.

³⁵ Vaughan Lowe, "Sustainable Development and Unsustainable Arguments", *International Law and Sustainable Development*, ed. Alan Boyle- David Freestone (Oxford University Press, 1999), 31.

³⁶ ICJ, *Gabcikovo-Nagymaros Project* (Hungary. v. Slovakia) No. 7 (25 September 1997).

³⁷ Patricia W. Birnie vd., *International Law and The Environment* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2009), 115.

Değerlendirmesi (ÇED) yürütmediğini iddia etmiştir.³⁸ Bu davayı sürdürülebilir kalkınma açısından önemli kılan, Yargıç Weeramantry'nin ayrı görüşündeki tespitleridir. Zira onun görüşüne göre, sürdürülebilir kalkınma salt bir kavramdan ziyade, normatif değere sahip bir ilkedir. Ayrıca Yargıç, sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası hukuk literatüründe nispeten yeni olmasına rağmen gelecekteki önemli çevresel uyumsuzlukları çözmede giderek daha fazla önem kazanacağını vurgulamış, detaylı bir şekilde ele alınması gerektiğini belirtmiştir.³⁹ Weeramantry'e göre, *"Kalkınma ihtiyaçları ile çevreyi korumanın gerekliliği arasında denge kurma sorunu, kalkınma hukuku ve çevre hukukunun ortak bir sorunudur. Her ikisi de hayati önem arz eden ve gelişmekte olan bu hukuk alanları, her iki ihtiyacı da uyumlu hale getiren bir ilkenin varlığını gerektirir ve hatta varsayar. Her ilke, diğerinden bağımsız olarak serbest bırakılamaz. Hukuk, uzlaşma ilkesini içermek zorundadır. Bu ilke, sürdürülebilir kalkınma ilkesidir."*⁴⁰ *"... Sürdürülebilir kalkınma ilkesi, sadece kaçınılmaz mantıksal gerekliliği değil, aynı zamanda küresel toplum tarafından geniş ve genel kabulü nedeniyle modern uluslararası hukukun bir parçasıdır. Bu kavram, çevre ile ilişkili anlaşmazlıkların çözümünde önemli bir rol oynamaktadır. İlkenin bileşenleri, insan hakları, devlet sorumluluğu, çevre hukuku, ekonomik ve endüstri hukuku, adalet, toprak egemenliği, hakların kötüye kullanımı, iyi komşuluk gibi, uluslararası hukukun yerleşik alanlarından gelmektedir. Ayrıca, birçok bağlayıcı ve kapsamlı uluslararası anlaşmaya açıkça dahil edilmiştir, bu da ona bu anlaşmalar bağlamında bağlayıcı güç vermektedir."*⁴¹ Yargıç Weeramantry'nin buradaki iddiası, sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası hukukun normatif niteliğe sahip prensiplerinden birisi olduğudur.⁴² Bu konuda öğretide çeşitli yazarlarca farklı tespitler yapılmıştır. Boyle ve Freestone'a göre, *"sürdürülebilir kalkınmanın uygulanmasına yönelik yasal bir zorunluluk olmasa bile zamanla bu alanda kanunlaşma yapılabilir. Ayrıca nesiller arası adalet veya entegrasyon gibi normatif bir içeriğe sahip olmayan (ve normatif hale getirilemeyecek olan) ilkeler, uluslararası mahkemeler ve merciler tarafından karar verilirken kullanılabilir. Bu kurallar yumuşak hukuk kuralı olsalar bile, uluslararası mahkemeler ve mercilerin hukuku geliştirme veya*

³⁸ T.R. Subramanya- Suvro Prosun Sarker, "Emergence of Principle of Sic Utere Tuo Ut Alienum Non-Laedes in Environmental Law and Its Endorsement by International and National Courts: An Assessment", *Katmandu School of Law Review* Vol.5/2 (November 2017), 3.

³⁹ ICJ, *Gabcikovo-Nagymaros Project* (Hungary. v. Slovakia) No. 7 (25 September 1997) Separate Opinion of Vice-President Weeramantry, 88.

⁴⁰ ICJ, *Gabcikovo-Nagymaros Project* (Hungary. v. Slovakia) No. 7 (25 September 1997) Separate Opinion of Vice-President Weeramantry, 90.

⁴¹ ICJ, *Gabcikovo-Nagymaros Project* (Hungary. v. Slovakia) No. 7 (25 September 1997), Separate Opinion of Vice-President Weeramantry, 94-95.

⁴² Boyle- Freestone, *International Law and Sustainable Development*, 21.; ICJ, *Gabcikovo-Nagymaros Project* (Hungary. v. Slovakia) No. 7 (25 September 1997) Separate Opinion of Vice-President Weeramantry, 89.

*uygulamaları konusunda göz ardı edilemezler. UAD'nin Gabcikova- Nagymaros Barajı Davasında sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin referanslarından çıkarılacak en önemli ders budur. Sürdürülebilir kalkınma her ne kadar yasal bir zorunluluk teşkil etmese de davaları, devletlerin ve uluslararası kuruluşların uygulamalarını etkileyebilecek bir hedefi temsil etmekte ve hukuk alanında önemli değişiklik ve gelişmelere yol açabilmektedir.”*⁴³

Sürdürülebilir kalkınma yalnızca UAD tarafından değil, başka uluslararası yargı organlarınca da uyuşmazlıkların çözümünde bir hukuki enstrüman olarak kullanılmıştır. Örneğin, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Temyiz Organı 1998 yılında Hindistan, Malezya, Pakistan ve Tayland tarafından Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) karşı açılan “*Belirli Karides ve Karides Ürünlerinin İthalat Yasağı Davasında*”⁴⁴ sürdürülebilir kalkınmaya atıfta bulunmuştur.⁴⁵ Uluslararası yargı organlarının uyuşmazlıkların çözümünde sürdürülebilir kalkınmaya atıf yapması kimi yazarlara göre “*sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası toplumun yerleşik bir hedefi haline geldiği ve uluslararası hukukta sadece öğüt vermekten ziyade bir dereceye kadar normatif bir statüye sahip olduğu*”⁴⁶ anlamına gelmektedir.

1.2. Kavramın Tarihsel Gelişimi

Sürdürülebilir kalkınma fikrinin kökenleri insanlık tarihi kadar eski olmakla birlikte⁴⁷, modern hukuk açısından somutlaşmış ilk örneğinin, 1893 yılında İngiltere ve ABD arasında gerçekleştirilen Pasifik Denizi'ndeki kürklü fok popülasyonunun muhafazasını sağlamak adına yapılan “Bering Denizi Tahkimi” olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸ Bu tahkim, deniz

⁴³ Boyle- Freestone, *International Law and Sustainable Development*, 17.

⁴⁴ WTO, *United States- Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products*, No. WT/DS58/AB/R, (12 October 1998). Dava hakkında ayrıntılı bilgi bkz. Sarıbeyoğlu Skalar, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*, 193.

⁴⁵ WTO, *United States- Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products*, No. WT/DS58/AB/R (12 October), 48.

⁴⁶ Nico Schrijver, “The New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable Development”, *Sustainable Justice*, ed. Marie-Claire Cordonier Segger- C.G. Weeramantry (Brill | Nijhoff, 2004), 551.

⁴⁷ ICJ, *Gabcikovo-Nagymaros Project* (Hungary. v. Slovakia) No. 7 (25 September 1997) Separate Opinion of Vice-President Weeramantry, 110-111.

⁴⁸ Marong, “From Rio to Johannesburg: Reflections on the Role of International Legal Norms in Sustainable Development”, 23. Reports of International Arbitral Awards, *Award between the United States and the United Kingdom relating to the rights of jurisdiction of United States in the Bering's sea and the preservation of fur seals*, Vol. XXVIII, pp 263-276 (15 August 1893).

kaynaklarının muhafazası ve yönetimi konularında önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmiş ve sürdürülebilir kalkınma kavramının oluşumuna katkıda bulunmuştur.⁴⁹

Doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımına ilişkin kaygılar 18. ve 19. yüzyıla kadar uzanıyor olsa da bu konuda uluslararası düzeyde atılan ilk adımlar 1970’li yıllarda başlamıştır.⁵⁰ Bu tarihlerde ekonomik kalkınma ile çevrenin korunması arasındaki potansiyel çatışmanın ele alınması ihtiyacı ortaya çıkmıştır.⁵¹

1.2.1. Stockholm Konferansı ve Bildirgesi

İlk kez 5-16 Haziran 1972 tarihlerinde Stockholm’de gerçekleştirilen BM İnsana Dair Çevre Konferansı’nda, ekonomik kalkınma ile çevresel koruma arasındaki çatışmanın uzlaştırılması gündeme getirilmiştir. Her ne kadar sürdürülebilir kalkınma ismen zikredilmemişse de temelleri bu konferansta atılmıştır.⁵² Konferansın ana teması çevresel korumanın ve ekonomik kalkınmanın entegrasyonu olmuş ve bu alanda uluslararası iş birliği ve politikaların geliştirilmesi taahhüt edilmiştir. Konferansın sonunda 113 ülkeden katılımcılar, Stockholm Bildirgesi’ni⁵³ ve Eylem Planını kabul ederek çevrenin sağlıklı yönetimi için bir dizi ilke benimsemişlerdir. Konferansın akabinde BM Çevre Programı⁵⁴ (UNEP) kurulmuş, Paris Bildirgesi imzalanmış ve 1973 yılından itibaren Avrupa Birliği Çevre Eylem Programları (ÇEP) hazırlanmıştır.⁵⁵ Stockholm Bildirgesi ile uluslararası çevre hukukunun temel kuralları belirlenmiş⁵⁶ ve çevre hakkının temel bir insan hakkı olduğu kabul edilmiştir.⁵⁷ Bildirge, 26 ilkedен oluşmakta ve çevresel sorunlar ile ekonomik büyüme arasında denge kurulması gerektiğine işaret etmektedir. Stockholm Bildirgesi’nin önsözünün 2. paragrafında, “*insan çevresinin korunması ve geliştirilmesinin dünyamızın her yerinde*

⁴⁹ Sarıbeyoğlu Skalar, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*, 17.

⁵⁰ Özgen, “Sürdürülebilirlik Kavramı ve Kullanım Alanları”, 3.

⁵¹ Edith Brown Weiss, “The Evolution of International Environmental Law”, *Japanese Yearbook of International Law* 54 (2011), 4.

⁵² Turgut Nühket, “Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanmasında Katılımın Rolü”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 52/1 (1997), 702.

⁵³ UN General Assembly (UNGA), *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*, A. CONF/48/14/Rev.1, (1973).

⁵⁴ UNEP üzerine detaylı bir inceleme için bkz. Ali Kayhan, “Birleşmiş Milletler Çevre Programı Üzerine Bir İnceleme”, *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni* 1 (Mart 2016), 61-90.

⁵⁵ Minel Türköl, *Avrupa Birliği ile Müzakere Sürecinde Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 21.

⁵⁶ Marc Pallemerts, “Stockholm’den Rio’ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım mı?”, *çek. Bülent Duru, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 52/01 (1997), 614.

⁵⁷ Afra Teren Gürlüer, *Rights of Future Generation: Right to Environment and Access to Natural Resources* (İstanbul: On iki Levha Yayıncılık, 2024), 16.

*insanların refahını ve kalkınmasını etkileyen önemli bir konu olduğu*⁵⁸ belirtilmiştir. Bildirgede kaliteli bir çevrede yeterli yaşam şartları sağlanmış olarak yaşamının temel insan haklarından olduğu⁵⁹, şu anda birtakım olumsuz faktörlerin etkisiyle tehlikeye düşmüş olan doğal hayatı koruma ve akıllıca yönetmenin insanın özel bir sorumluluğu olduğu ve çevrenin korunması ve geliştirilmesi için gereken uluslararası konuların herhangi bir ayırım yapılmadan eşitlik içinde ve bütün ülkeler tarafından bir iş birliği ruhu içinde ele alınacağı⁶⁰ taahhüt edilmiştir. Ayrıca Stockholm Bildirgesi, birçok yazara⁶¹ ve UAD'ye göre⁶² uluslararası teamül hukukunun bir parçası haline geldiği kabul edilen, 21. ilkeyi de içermektedir. Madde metnine göre, *“Birleşmiş Milletler Kuruluş Senedi ve uluslararası hukuk kurallarına göre, ülkeler hakimiyet haklarını kullanarak kendi kaynaklarını kullanır ve çevre politikalarını tespit ederler. Ancak, devletler bu eylemleri sırasında kendi hakimiyet sınırları dışındaki bölgelerin ve ülkelerin çevresine zarar vermeme sorumluluğunu da taşırlar.”*⁶³ Zarar vermeme sorumluluğunu düzenleyen 21. ilkeye ilişkin olarak öğretide Sohn, Stockholm Bildirgesi'nin her ne kadar bağlayıcı bir yasal belge olmasa da 26 ilkesinin de, Birleşmiş Milletler Şartı'nın ilke ve amaçlarını güçlendiren “ortak kanaatler” olarak kabul edilebileceğini ifade etmiştir.⁶⁴ BM Genel Kurulu'nun İkinci Komitesi'nde Stockholm Bildirgesi'nin 21. ilkesi üzerine yapılan tartışmalarda Meksikalı Delege, *“kendi yetki ve kontrolleri dahilinde ulusal sınırlarının ötesinde çevreye zarar verebilecek faaliyetlerden kaçınmanın ve meydana gelen zararları onarmanın tüm devletlerin sorumluluğu*

⁵⁸ UNGA, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*, para. 2.

⁵⁹ UNGA, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*, Principle 1.

⁶⁰ UNGA, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*, Principle 24.

⁶¹ Pallemarts, "Stockholm'den Rio'ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım mı ?", 617.; Philippe Sands vd., *Principles of international environmental law* (Cambridge, United Kingdom ; New York, NY, USA: Cambridge University Press, (2018), 39.

⁶² ICJ, *Gabcikovo-Nagymaros Project* (Hungary. v. Slovakia) No. 7 (25 September 1997) Separate Opinion of Vice-President Weeramantry ; Nükleer Denemeler Davasının yeniden incelenmesine ilişkin Yeni Zelanda'nın 1995 yılında yapmış olduğu başvuruda Yargıç Weeramantry, modern çevre hukukunun, hiçbir devletin faaliyetleriyle başka bir devletin çevresine zarar verme hakkına sahip olmadığı şeklindeki temel ilkesinin “uluslararası hukuka iyice yerleşmiş” olduğunu ifade etmiştir. ICJ, *Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Courts Judgment of 20 December 1974 in the ICJ Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case*, (1995) Dissenting opinion of Judge Weeramantry, 342.

⁶³ UNGA, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*, Principle 21. Belirtilmelidir ki 21. ilkenin 2. fıkrasındaki zarar vermeme kuralı uluslararası hukukta kabul edilen “*sic utere tuo ut alienum non laedas*” kuralının bir tezahürünü teşkil eder. “Kendi mülkünüzü başkalarının mülküne zarar vermeyecek şekilde kullanın” şeklinde tanımlanan bu kural, uluslararası hukukta bir Devletin kendi topraklarını kullanma egemenlik hakkının, başka bir Devletin topraklarına veya toprakları içinde zarar vermeme yükümlülüğü ile sınırlandırıldığı önermesini ifade etmektedir. Bu ilkenin çevre hukukundaki yeri için bkz. Subramanya - Prosun Sarker, “Emergence of Principle of Sic Utere Tuo Ut Alienum Non-Laedes in Environmental Law and Its Endorsement by International and National Courts: An Assessment”.

⁶⁴ Louis B. Sohn, “The Stockholm Declaration on the Human Environment”, *Harvard International Law Journal* Vol.14 (1973), 423.

olduğunu”⁶⁵ açıkça ifade etmiştir. Nitekim “Çevre Konusunda Devletlerin Uluslararası Sorumluluğu” isimli BM Genel Kurulu kararında 21. ilke, devletlerin çevre konusundaki uluslararası sorumluluğunu düzenleyen temel bir kural olarak açıkça belirtilmiştir.⁶⁶

Stockholm Bildirgesi’nde birçok açıdan yeni bir kalkınma anlayışının başlangıcına işaret edilmekte ve kalkınmanın gerekliliği 8. maddede şu şekilde ifade edilmektedir: “*Ekonomik ve sosyal kalkınma insana iyi bir yaşam ve çalışma ortamı sağlama ve dünyamızda yaşam kalitesini yükseltecek şartları hazırlama yönünden kesinlikle gereklidir.*”⁶⁷ Böylece iyi bir çevre için ekonomik ve sosyal kalkınmanın da gerekli olduğu, zira bu üç unsurun birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu, kalkınmanın artık yalnızca gayrisafi milli hasılat açısından değil, herkes için daha iyi yaşam koşullarını amaçlayan bir politika olarak görüldüğü⁶⁸ bu ifadelerde tespit edilmiştir. Stockholm Bildirgesi, her ne kadar bağlayıcı olmayan yumuşak hukuk⁶⁹ kuralı niteliği taşısa da sonraki yıllarda uluslararası çevre hukuku alanında yapılan pek çok bağlayıcı düzenlemeye dayanak oluşturmuştur.

1.2.2. Brundtland Raporu

Stockholm Konferansı’ndan neredeyse on yıl sonra, çevre ile kalkınma arasındaki ilişkiyi incelemek ve BM Genel Sekreteri’ne gelecekteki faaliyetler için önerilerde bulunmak üzere BM Genel Kurulu, 1983 yılında BM sistemiyle bağlantılı ancak ondan bağımsız bir organ olan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nun kurulmasına karar vermiştir. Daha sonra yaygın olarak Brundtland Komisyonu olarak anılacak olan komisyonun görevi, “çevrenin korunması ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi ele almak, bu iki konuyu uzlaştırmak veya dengelemek için gerçekçi formüller üretmek” şeklinde belirlenmiştir.⁷⁰

⁶⁵ UN, *Statement of Martinez Gonzales*, UN Doc. A/C 2/SR 1470 (1972), 7.

⁶⁶ UNGA, *International Responsibility of States in Regard to the Environment*, Res. 2996, UN Doc. A/8901 (1972), 42-43.

⁶⁷ UNGA, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*, Principle 8.

⁶⁸ Voigt, *Sustainable Development as a Principle of International Law*, 13.

⁶⁹ Bağlayıcı niteliği olmayan uluslararası hukuk metinleri (*soft law*), Türkçe’ye yumuşak hukuk ya da esnek hukuk şeklinde çevrilen, bağlayıcı niteliği olmayan uluslararası hukuk metinlerini ifade etmek için kullanılan bir uluslararası hukuk terimidir. Bağlayıcı niteliği olmayan uluslararası hukuk metinleri ileride bağlayıcı nitelik taşıyacak olan uluslararası hukuk kurallarının oluşumu süreci açısından önem arz eder. Nitekim bu metinlerin ileride bir örf-adet kuralına dönüşmesi de mümkündür. 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi tipik bir yumuşak hukuk kuralıdır. Yusuf Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023), 108-109. Çalışmanın devamında yumuşak hukuk metinleri olarak anılacaktır.

⁷⁰ Alexandre Charles Kiss- Dinah Shelton, *Guide to International Environmental Law* (Leiden: Nijhoff, 2007), 38.

Sürdürülebilir kalkınma ifadesinin ilk olarak ne zaman kullanıldığı tartışmalı olsa da 1987, yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nun yayınlamış olduğu “Ortak Geleceğimiz Raporu’nda ya da daha çok bilinen adı ile Brundtland Raporu’nda ilk kez tanımlandığı sabit bir gerçektir.⁷¹ İsmi, dönemin Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu başkanı olan eski Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundtland’tan alan raporda sürdürülebilir kalkınma, “*Bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların kendi gereksinimlerini karşılama olanaklarını tehlikeye atmaksızın karşılayan kalkınma*”⁷² şeklinde tanımlanmıştır. Her ne kadar bu tanımın yetersiz ve eksik olduğu⁷³, insanı temel özne olarak kabul ettiği⁷⁴ konusunda eleştiriler yapılmışsa da yine de çevresel kaynakların ekonomik faaliyetler amaçlı kullanımında, gelecek kuşakların miras kaynaklarına müdahale edildiği⁷⁵ bilincine sahip olunması gerektiğini vurgulanması açısından kıymetli bulunmuştur.

Brundtland Raporu’nda komisyon ele aldığı konuları, Ortak Kaygılar, Ortak Zorluklar ve Ortak Çabalar olmak üzere üç temel başlık altında sınıflandırmıştır. Raporun önsözünde, çevrenin insan eylemlerinden, hırslarından ve ihtiyaçlarından ayrı bir alan olarak var olmayacağı ve “kalkınma” kelimesinin de kimileri tarafından oldukça dar bir şekilde algılandığı, diğer bir ifade ile “fakir ulusların daha zengin olması için ne yapmaları gerektiği” şeklinde algılandığı ifade edilmiştir.⁷⁶ Devamında Gro Harlem Brundtland, çevrenin, “hepimizin yaşadığı yer” ve kalkınmanın da “o yer içinde kaderimizi iyileştirmeye çalışırken yaptığımız şey” olduğu tespitinde bulunmuştur. Ona göre bu ikisi ayrılmazdır. Endüstrileşmiş ulusların birçoğunun kalkınma yolları açıkça sürdürülemezdir ve bu ülkelerin kalkınma kararları, büyük ekonomik ve siyasi güçlerinden dolayı, gelecek nesiller için insan ilerlemesini sürdürme yeteneği üzerinde derin bir etkiye sahip olacaktır.⁷⁷ Raporda sürdürülebilir kalkınmanın önündeki en büyük engellerden birinin yoksulluk olduğu ifade edilmiştir. Öyle ki, yoksulluğun yaygın olduğu bir dünya her zaman ekolojik ve diğer felaketlere yatkın olacaktır.⁷⁸ Ayrıca, sürdürülebilir kalkınmanın durağan olmadığı ve

⁷¹ Nükhet, “Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanmasında Katılımın Rolü”, 703.

⁷² UN WCED, *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*, para 27.

⁷³ Boyle- Freestone, *International Law and Sustainable Development*, 12.

⁷⁴ Dexter Dunphy vd. (ed.), *Sustainability and Sustainable Development*, *Sustainability: The Corporate Challenge of the 21st Century* (Allen&Unwin, 2000), 23.

⁷⁵ Özgen, “Sürdürülebilirlik Kavramı ve Kullanım Alanları”, 16.

⁷⁶ UN WCED, *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*, Chairman's Foreword.

⁷⁷ UN WCED, *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*, Chairman's Foreword.

⁷⁸ UN WCED, *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*, para. 27.

kaynakların kullanımı, yatırımların yönü, teknolojik gelişimin yönelimi ve kurumsal değişikliğin gelecek ve şimdiki ihtiyaçlarla uyumlu hale getirildiği bir değişim süreci olduğu ifade edilmiştir. Öğretide de ifade edildiği üzere, sürdürülebilir kalkınma doğası gereği statik bir kavram değildir; aksine, yeni teknolojik ve kültürel gelişmeler ışığında kendisini sürekli yenileyen ve hedeflerini güncelleyen bir kavramdır.⁷⁹

Sürdürülebilir kalkınmanın, politik iradeye dayanması gerektiği⁸⁰, ve karar alma süreçlerinde etkili vatandaş katılımını sağlayan siyasi sistemler kurulması gerektiği Raporda belirtilmiştir.⁸¹ Brundtland Raporu hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için belirlenecek politikalarda ve yapılacak projelerde entegrasyonun önemini vurgulamıştır. Faaliyetlerin çevresel sonuçlarının önceden tahmin edilmesi ve önlenmesine öncelik verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca çevre korumanın maliyet ve faydalarının ülkeler arasında adil bir şekilde paylaşılması halinde ne sosyal adaletin ne de sürdürülebilir kalkınmanın mümkün olamayacağı ifade edilmiştir.⁸² Brundtland Raporu ile sürdürülebilir kalkınmanın küresel bir politika hedefi haline geldiği ifade edilmektedir.⁸³

1.2.3. Rio Konferansı ve Bildirgesi

Brundtland Raporu, 3-4 Haziran 1992’de Brezilya’nın Rio de Janeiro kentinde BM Çevre ve Kalkınma Konferansı’nın, daha çok bilinen adı ile Rio Konferansı’nın, yapılmasının önünü açmıştır. Rio Konferansı, uluslararası çevre hukuku ve politikası için önemli bir mihenk taşı olmuştur.⁸⁴ Konferansın amacı, “*Devletleri, toplumları ve insanları sürdürülebilir ve çevreye duyarlı kalkınma modeline özendirmek, yeni iş birliği düzeyleri oluşturmak yoluyla yeni ve eşitlikçi küresel bir ortaklık oluşturmak*” olarak belirlenmiştir.⁸⁵ Konferans sonrasında BM Çevre ve Kalkınma Konferansı Raporu⁸⁶, ve onunla beraber,

⁷⁹ Peter Orebech vd., *The Role of Customary Law in Sustainable Development* (Cambridge University Press, 2006), 15.

⁸⁰ UN WCED, *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*, para. 30.

⁸¹ UN WCED, *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*, para. 28.

⁸² Kiss- Shelton, *Guide to International Environmental Law*, 39.

⁸³ Fitzmaurice, *Contemporary issues in international environmental law*, 3.

⁸⁴ Weiss, “The Evolution of International Environmental Law”, 10.

⁸⁵ Pallemaerts, “Stockholm’dan Rio’ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım mı?”, 627.

⁸⁶ UNGA, *Report of the United Nations Conference on Environment and Development*, A./CONF.151/26/Rev.1 Vol.1, (12 August 1992). Bundan sonra “Rio Bildirgesi” şeklinde anılacaktır. 16.12.2024 16:23:00

Gündem 21 Belgesi, Orman İlkeleri Belgesi, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve BM Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi de konferanstan sonra kabul edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin küresel eylemleri içeren bir yol haritası niteliğindeki 800 sayfalık Gündem 21 Belgesi⁸⁷, BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nın en önemli sonuçlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Gündem 21, çevresel bozulmanın etkilerini durdurmak ve tersine çevirmek, aynı zamanda tüm ülkelerde sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek amacıyla stratejiler ve programlar içeren kapsamlı bir plan sunmaktadır.⁸⁸ Ayrıca Gündem 21 Belgesi'nde, Rio Bildirgesi'nde alınan kararların gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğinin takibini yapmak üzere bir komisyon kurulması öngörülmüştür. Bunun üzerine 25 Kasım 1992'de BM Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu kurulmuştur. Rio Bildirgesi ve Gündem 21 Belgesi tıpkı Stockholm Bildirgesi ve Brundtland Raporu gibi bağlayıcı değildir ve yumuşak hukuk enstrümanı niteliğindedir, fakat her ikisi de sürdürülebilir kalkınma için temel hukuki kaynakları teşkil etmektedir.⁸⁹

Rio Bildirgesi, ulaşmak istediği hedefleri gerçekleştirmek konusunda yetersiz kalan 1972 tarihli Stockholm Bildirgesi'ndeki düzenlemeleri yinelemiş⁹⁰; ancak sürdürülebilir kalkınma konusunda şüphesiz ki onun üzerine çıkmıştır. Bunun yanında Brundtland Komisyonu'nun temel fikirleri de Rio Bildirgesi tarafından doğrulanmıştır. Rio Bildirgesi'nde sürdürülebilir kalkınma özel olarak tanımlanmamıştır. Ancak çevre ve kalkınmanın karar alma süreçlerine entegrasyonu, doğal kaynakların dikkatli kullanımını ve gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun azaltılmasını sağlamak için uluslararası iş birliği talep edilerek sürdürülebilir kalkınma kavramının temel unsurları ele alınmıştır.⁹¹ Bildirge'nin 1. ilkesinde, insanoğlunun sürdürülebilir kalkınmanın merkezinde yer aldığı ve herkesin doğayla uyumlu, sağlıklı ve üretken bir yaşam hakkı olduğu ifade edilmiştir.⁹² Buradan açıkça anlaşılmaktadır ki, ekonomik kalkınma faaliyetleri çevre ile uyumlu şekilde yürütülmelidir. Rio Bildirgesi'nin 2. ilkesine göre: “Devletler, *Birleşmiş Milletler Şartı ve uluslararası hukuk ilkeleri uyarınca, kendi çevre ve kalkınma politikalarına uygun olarak kendi kaynaklarını kullanma konusunda*

⁸⁷ UN, Report of the UNCED, *Agenda 21*, UN Doc. A/CONF.151/ 26/Rev. 1, (1992).

⁸⁸ Cordonier Segger- Khalfan, *Sustainable development law: principles, practices, and prospects*, 21.

⁸⁹ Mary Pat Williams Silveira, “International Legal Instruments and Sustainable Development: Principles, Requirements, and Restructuring”, *Willamette Law Review* 31 (1995), 241.

⁹⁰ Nitekim Rio Bildirgesi'nin önsözünde devletlerin 16 Haziran 1972 tarihinde Stockholm'de kabul edilen Dünya İnsan Çevresi Hakkında Birleşmiş Milletler Bildirgesi'ni yeniden onaylayarak ve bunun üzerine inşa etme arayışıyla Rio ilkelerini beyan ettikleri ifade edilmiştir.

⁹¹ Marong, “From Rio to Johannesburg: Reflections on the Role of International Legal Norms in Sustainable Development”, 31.

⁹² UNGA, *Report of the United Nations Conference on Environment and Development*, Principle 1.

*egemenlik hakkına ve kendi yetki veya kontrolleri dahilindeki faaliyetlerin diğer Devletlerin veya ulusal yetki sınırlarının ötesindeki alanların çevresine zarar vermemesini sağlama sorumluluğuna sahiptir.” Bu İlke Stockholm Bildirgesi’nin teamül hukuku niteliğine sahip 21. ilkesi ile benzer niteliktedir. İki ilke karşılaştırıldığında her ikisinin de devletlerin, kendi egemenlik alanlarındaki faaliyetleri yürütürken diğer devletlerin çevresine veya ulusal yargı alanı sınırları ötesine zarar verilmemesini sağlama sorumluluğunu içerdikleri görülebilir.⁹³ Ancak Rio Bildirgesi’nin 2. ilkesinde yer alan “devletlerin kendi çevre ve kalkınma politikaları” ifadesi dikkat çekmektedir. Öğretide Sands, bu farklılığa ilişkin şu yorumu yapmıştır: “*Biyoçeşitlilik Sözleşmesinin 3. Maddesinde veya Orman İlkelerinin 2(a) İlkesinde yer almayan ‘ve kalkınma’ kelimelerinin 176 devlet tarafından oybirliğiyle kabul edilen bir belgenin müzakeresi bağlamında eklenmesi, 21. ilkede ortaya konduğu yaygın olarak kabul edilen uluslararası teamül hukuku kuralında ‘anlık’ bir değişikliği yansıtmaktadır. Bu iki kelimenin eklenmesinin ... kalkınmaya daha güçlü bir vurgu yaptığı gerekçesi ile ‘Stockholm’de doğal kaynakların egemen kullanımı ile çevreye özen gösterme yükümlülüğü arasında kurulan hassas dengenin bozulduğu’ öne sürülmüştür. Aslında dikkatli bir okuma, ek ifadelerin sadece devletlerin kendi kalkınma politikalarını izleme hakkına sahip olduğunu teyit ettiğini göstermektedir. Hatta bu ifadelerin eklenmesi, çevreye zarar vermeme sorumluluğunun kapsamını, ulusal çevre politikalarının yanı sıra ulusal kalkınma politikalarına da uygulanacak şekilde genişletebilir.*”⁹⁴*

Stockholm Bildirgesi’nin 21. ilkesi açıklanırken bu ilkenin zarar vermeme sorumluluğu içerdiği ifade edilmişti.⁹⁵ Aradan geçen yaklaşık 20 yıllık zaman dilimi içerisinde zarar vermeme sorumluluğu mahkeme içtihatlarında da yer almaya başlamıştır. Buna ilişkin olarak 1996 yılında UAD’nin Nükleer Silahların Yasallığına İlişkin Danışma Görüşü’ndeki⁹⁶ muhalif görüşünde Yargıç Koroma: “... Mahkeme’nin kararında gereken ağırlığın verilmediği görülen bu ilkelerden biri, Birleşmiş Milletler Şartı’nın “Örgüt, tüm Üyelerinin egemen eşitliği ilkesine dayanır” hükmünü içeren 2. maddesinin 1. paragrafıdır. Devletlerin egemen eşitliği ilkesi genel bir uygulamadır. Tüm Devletlerin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesini gerektirir. Uluslararası hukuk, her Devletin kendi toprakları üzerindeki egemenliğinin yanı sıra sivil nüfusun fiziksel bütünlüğünü de tanır. Bu

⁹³ Birnie vd., *International Law and The Environment*, 115.

⁹⁴ Philippe Sands vd., *Principles of international environmental law* (Cambridge, United Kingdom; New York, NY, USA: Cambridge University Press, 2018), 55.

⁹⁵ Bkz. yuk. 1.2.1. Stockholm Konferansı ve Bildirgesi.

⁹⁶ ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion*, Rep 94 (8 July 1996).

ilke sayesinde, bir Devletin başka bir Devlete zarar vermesi ya da yaralaması yasaklanmıştır. Belirli bir çatışmada nükleer silahların kullanılması halinde, yerleşik ve iyi bilinen özellikleri nedeniyle bu ilkenin ihlal edilmesi kaçınılmazdır.”⁹⁷ demektedir. Böylece Yargıç devletlerin birbirlerine zarar vermeme yükümlülüklerinin temelde devletlerin egemen eşitliği ilkesinden kaynaklandığını belirtmektedir. Aynı Danışma Görüşü’nde UAD zarar vermeme kuralına ilişkin şu ifadeleri kullanmıştır: “...çevre soyut bir kavramdan öte, doğmamış nesiller de dahil olmak üzere insanların yaşam alanını, yaşam kalitesini ve sağlığını temsil eder. Devletlerin kendi yetki ve kontrolleri dahilindeki faaliyetlerin diğer devletlerin veya ulusal kontrolleri dışındaki alanların çevresine saygı göstermesini sağlamaya yönelik genel yükümlülüğünün varlığı, artık çevreye ilişkin uluslararası hukuk külliyyatının bir parçasıdır.”⁹⁸

Bildirgenin 3. ilkesinde kalkınma hakkı şu şekilde tanınmıştır: “*Kalkınma hakkı, şimdiki ve gelecek nesillerin kalkınmacı ve çevresel ihtiyaçlarını eşitlikçi bir şekilde karşılamaya yönelik olarak kullanılmalıdır.*”⁹⁹ Bu ilke, her ne kadar kalkınma hakkı ile şimdiki ve gelecek kuşakların gereksinimleri arasında bir bağ kurmakta da ise de, bireysel insan hakları ile ilgilenmemesi sebebiyle eleştirilmektedir.¹⁰⁰ 10. ilkede, çevresel konuların en iyi şekilde ve bağlantılı düzeyde ilgili bütün vatandaşların katılımıyla idare edilebileceği; ulusal düzeyde, her bireyin toplumlarındaki zararlı malzeme ve faaliyetler hakkındaki bilgiyi içeren kamu yetkilileri tarafından düzenlenen çevreyle ilgili bilgiye uygun erişime ve karar verme süreçlerine katılma fırsatına sahip olması gerektiği düzenlenmiştir. Devamında, devletler bilgiyi yaygın bir şekilde kullanılabilir hale getirerek kamu farkındalığı ve katılımı cesaretlendirme ve kolaylaştırma; bununla beraber, yargısal ve idari işlemlere etkili erişimi sağlama ile yükümlendirilmiştir.¹⁰¹ Bu konuda Rio Bildirgesi’nin Stockholm Bildirgesi’nin üzerine ek değerler getirdiği ifade edilebilir. Rio Bildirgesi’nin özellikle 27. ilkesi sürdürülebilir kalkınma alanında uluslararası hukukun daha da geliştirilmesi çağrısında bulunmaktadır. İlkede, “*Devletler ve insanlar iyi niyetle ve ortaklık ruhuyla bu Bildirge’de belirtilen ilkelerin yerine getirilmesinde ve sürdürülebilir kalkınma alanındaki Uluslararası normların geliştirilmesinde iş birliğine gitmelidirler*” denmektedir.¹⁰² Stockholm Bildirgesi,

⁹⁷ ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion*, Rep 94 (8 July 1996), Dissenting Opinion of Judge Koroma, 576.

⁹⁸ ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion*, Rep 94 (8 July 1996), para.29.

⁹⁹ UNGA, *Report of the United Nations Conference on Environment and Development*, Principle 3.

¹⁰⁰ Pallemarts, “Stockholm’dan Rio’ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım mı”, 622.

¹⁰¹ UNGA, *Report of the United Nations Conference on Environment and Development*, Principle 10.

¹⁰² UNGA, *Report of the United Nations Conference on Environment and Development*, Principle 27.

Brundtland Raporu ve Rio Bildirgesi'nin hazırlanış süreçlerine, biçim ve içeriklerine bakıldığında nitelik bakımından yumuşak hukuk belgesi oldukları görülebilir.¹⁰³ Öğretide Rio Bildirgesi, Stockholm Bildirgesi'ne kıyasla çok daha insan temelli bir yaklaşım benimsediği gerekçesi ile eleştirilmektedir.¹⁰⁴

Özetlenecek olursa, Rio belgeleri çevre koruma ve ekonomik kalkınmayı sürdürülebilir kalkınma kavramı içinde birleştirmektedir. Küresel yoksulluğun çevresel bozulmanın önemli bir nedeni olduğu tespit edilerek, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında iş birliğini öngörmektedir.¹⁰⁵

1.2.4. Birleşmiş Milletler Binyıl Zirvesi ve Binyıl Kalkınma Hedefleri

2000 yılında BM'nin öncülüğünde 189 ülkenin katılımı ile New York'ta Binyıl Zirvesi düzenlenmiştir. Zirvede, 2015 yılına kadar gerçekleştirilmesi planlanan ve dünya liderlerini yoksulluk, açlık, hastalık, cehalet, çevresel bozulma ve cinsiyete dayalı ayrımcılıkla mücadele etmeye yönelik iş birliği yapmaya davet eden 8 hedef "Binyıl Kalkınma Hedefleri" (BKH) başlığı altında kabul edilmiştir.¹⁰⁶ Bu hedefler:

1. Aşırı yoksulluğun ve açlığın yok edilmesi,
2. Evrensel ilköğretimin sağlanması,
3. Cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi ve kadınların güçlendirilmesi,
4. Çocuk ölüm oranının azaltılması,
5. Anne sağlığının iyileştirilmesi,
6. HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele edilmesi,
7. Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması,
8. Kalkınmaya yönelik küresel iş birliğinin geliştirilmesi, şeklindedir.

2015 yılına gelindiğinde BKH konusunda, gelişmekte olan ülkelerin önemli ilerlemeler kaydettiği ancak bu ilerlemenin ülkeler ve bölgeler arasında farklılık gösterdiği görülmüştür. Birçok ülkenin, hedeflerin uygulanması konusunda anlamlı bir gelişme gösterdiği tespit edilmiştir. Özellikle yoksulluk, açlık ve hastalıklara karşı elde edilen ilerlemeler uluslararası

¹⁰³ Pallemarts, "Stockholm'den Rio'ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım mı?", 614.

¹⁰⁴ Turgut, *Çevre Hukuku*, 180.

¹⁰⁵ Kiss- Shelton, *Guide to International Environmental Law*, 41.

¹⁰⁶ World Health Organization, "Millennium Development Goals (MDGs)", (19 February 2018).

toplumun dikkatini çekmiş, bu başarıda BKH'lerin önemli bir rol oynadığı ve yoksullukla mücadele hedeflerinin 2015 sonrasında da sürdürülmesi gerektiği görüşü yaygınlaşmıştır. Ayrıca, iklim krizinin artmasıyla birlikte, küresel çevre hedeflerinin de daha yüksek bir önem taşıması gerektiği anlaşılmıştır. BM'nin o dönemki Genel Sekreteri Ban Ki-moon'un açıklamış olduğu Binyıl Kalkınma Hedefi Raporu'na göre, BKH'ler tarihteki en başarılı yoksullukla mücadele hareketini ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine genel sekreter, *“Derin ve istikrarlı kazanımların ardından, artık aşırı yoksulluğun bir nesil içinde ortadan kaldırılabileceğini biliyoruz...Binyıl Kalkınma Hedefleri bu ilerlemeye büyük katkı sağlamış ve bize hükümetlerin, iş dünyasının ve sivil toplumun birlikte çalışarak nasıl dönüşümsel atılımlar gerçekleştirebileceğini öğretmiştir.”* demiştir.¹⁰⁷ Binyıl Kalkınma Hedefleri olarak belirlenen 8 hedefe ulaşılması için 15 yıldır sürdürülen çabaların dünya genelinde büyük ölçüde başarılı olduğunu ifade etmiş, eksikliklerin devam ettiğini de kabul etmiştir. Genel Sekreter, 2015 yılının yeni sürdürülebilir kalkınma gündemi için bir sıçrama noktası teşkil edeceğini söylemiş, nitekim öyle de olmuştur. BKH'lerin oluşturulmasından 15 yıl sonra, 2015'te Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH), BKH'lerden alınan derslerin üzerine inşa edilmiştir.

1.2.5. Johannesburg Konferansı ve Bildirgesi

Rio Konferansı'ndan 10 yıl sonra, Rio ilkelerine olan bağlılığı ve Gündem 21'in daha etkili şekilde uygulanmasını yinelemek amacıyla, 190'dan fazla ülkenin katılımı ile 26 Ağustos-4 Eylül 2002 tarihleri arasında Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Johannesburg kentinde “Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi”, daha çok bilinen adıyla “Johannesburg Konferansı”, gerçekleştirilmiştir. Zirvenin sonunda devletler, sürdürülebilir kalkınmanın birbirleri ile son derece iç içe olan ekonomik, çevresel ve sosyal boyutlarını ilerletmek ve güçlendirmek için ortak bir sorumluluk benimsediklerini ortaya koyan Johannesburg Sürdürülebilir Kalkınma Bildirgesi'ni¹⁰⁸ ve bu bildirgenin gerçek hayata entegrasyonunu sağlayacak olan Johannesburg Uygulama Planı'nı kabul etmişlerdir. Johannesburg Konferansı, sürdürülebilir kalkınmanın sosyal, çevresel ve ekonomik sütunlarının bütüncül bir şekilde ele alınmasını amaçlamıştır.

¹⁰⁷ UN Department of Economic and Social Affairs, *The Millennium Development Goals Report 2015* (2016).

¹⁰⁸ UNGA, Report of the World Summit on Sustainable Development Johannesburg, *Johannesburg Declaration on Sustainable Development*, World Summit on Sustainable Development Johannesburg, A/CONF.199/20 (2002). Bundan sonra Johannesburg Konferansı ve Johannesburg Bildirgesi şeklinde anılacaktır.

Johannesburg Bildirgesi, sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin taahhütleri yeniden canlandırmış ve Uygulama Planı ise sürdürülebilir kalkınmanın üç sütunu arasındaki entegrasyonun artırılması ihtiyacını yinelemiştir. Johannesburg Bildirgesi'nde Devlet Başkanları ve temsilcileri BM Şartı ve uluslararası hukukun ilke ve amaçlarının yanı sıra çok taraflılığın güçlendirilmesine olan bağlılıklarını bir kez daha teyit etmiş, entegrasyon ihtiyacını açıkça vurgulamış ve sürdürülebilir kalkınmanın üç ayağının birbirine olan bağlılığını kabul etmişlerdir.¹⁰⁹ Johannesburg Bildirgesi ve Uygulama Planı, açıkça ekonomik kalkınmayı, sosyal kalkınmayı ve çevresel korumayı sürdürülebilir kalkınmanın eşit temel taşları olarak tanımlamıştır.¹¹⁰ Bunun yanında, yoksulluğun sürdürülebilir kalkınma önündeki en büyük engellerden biri olduğu¹¹¹, bu sebepten yoksulluğun yok edilmesinin, sürdürülemez üretim ve tüketim kalıplarından vazgeçilmesinin, doğal kaynakların korunması ve yönetilmesinin sürdürülebilir kalkınmanın başarılması için gerekli olduğu ifade edilmiştir.¹¹² Ancak Johannesburg Bildirgesi, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesine ilişkin taahhütleri yinelemenin üzerine çıkamadığı gerekçesi ile öğretilde eleştirilmektedir.¹¹³

1.2.6. Yeni Delhi Bildirgesi

Bugün sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin uluslararası hukukun gelişmesi yönündeki çabanın en önemli temelleri 2002'deki Johannesburg Konferansı'nda ve Uluslararası Hukuk Derneği'nin Sürdürülebilir Kalkınmaya İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Hakkında Yeni Delhi Bildirgesi'nde¹¹⁴ görülmektedir. Uluslararası Hukuk Derneği, Sürdürülebilir Kalkınmanın Hukuki Yönleri Komitesi'nin 10 yıllık çalışma ve araştırmalarının sonucu olarak 2002 tarihli Yeni Delhi Bildirgesi'ni ortaya koyarak, sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin uluslararası hukukun genel, maddi ve usuli ilkelerini somutlaştırmaya yönelik bir çaba sarf etmiştir. Bildirgede, sürdürülebilir kalkınmanın artık küresel bir hedef olarak geniş kabul gördüğü ve bu kavramın çeşitli uluslararası ve ulusal hukuki araçlar da dahil olmak üzere, uluslararası ve ulusal düzeylerde tanındığı ifade edilmiştir.¹¹⁵ Sürdürülebilir kalkınmanın

¹⁰⁹ UNGA, *Johannesburg Declaration on Sustainable Development*, Resolution 1, "Annex", para.32.

¹¹⁰ UNGA, *Johannesburg Declaration on Sustainable Development*, Resolution 1, "Annex", para. 5 ve 11.

¹¹¹ Kiss- Shelton, *Guide to International Environmental Law*, 44.

¹¹² Marong, "From Rio to Johannesburg: Reflections on the Role of International Legal Norms in Sustainable Development", 31.

¹¹³ Voigt, *Sustainable Development as a Principle of International Law*, 25.

¹¹⁴ International Law Association (ILA), *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable Development*, Resolution 3/2002 (2002). Bundan sonra "Yeni Delhi Bildirgesi" şeklinde anılacaktır.

¹¹⁵ Voigt, *Sustainable Development as a Principle of International Law*, 29; Segger- Weeramantry, *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals*, 5.

hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkeler için ortak bir endişe olduğu ve bu nedenle çevrenin koruması, ekonomik ve sosyal kalkınma ve insan haklarına saygı hedeflerini gerçekleştirmek için ilgili tüm politika alanlarına entegre edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Sosyal, ekonomik, finansal ve çevresel amaçların ve faaliyetlerin entegrasyonu konusunda kapsamlı bir uluslararası hukuk perspektifine ihtiyaç olduğu ve gelişmekte olan ülkelerin, özellikle en az gelişmiş ülkelerin ve çevresel, sosyal ve kalkınma kaygılarından olumsuz etkilenenlerin çıkarlarına ve ihtiyaçlarına ayrıca dikkat edilmesi gerektiği görüşü benimsenmiştir.¹¹⁶ 1987'deki Brundtland Raporu'ndaki sürdürülebilir kalkınma tanımına ve Rio Bildirgesi'nin sürdürülebilir kalkınmanın geliştirilmesine ve devletlerin iş birliğini öngören 27. ilkesine ve daha nicelerine atıfta bulunan Yeni Delhi Bildirgesi'nde belirlenen sürdürülebilir kalkınma ilkeleri, hukuki nitelikleri açısından birbirinden farklılık göstermektedir. Buna karşın, yaklaşık 10 yıllık ortak bir akademik çalışmanın ürünü olan Yeni Delhi Bildirgesi'nin sürdürülebilir kalkınma ilkelerini en kapsamlı şekilde ele alan *yumuşak hukuk* belgesi olduğu; bu ilkelerin, sosyal, çevresel ve ekonomik yükümlülükleri dengeleme konusunda hukuklar için önemli bir rehber işlevi grdğu ve gelişmekte olan sürdürülebilir kalkınma hukuku ile politikası için bir taslak oluşturduğu söylenebilir. Bu ilkeler, daha önceki uluslararası çalışmaları derleyip somutlaştırarak, sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin ileride yapılacak çalışmalar için önemli bir referans oluşturmuştur. Ayrıca, çeşitli mahkeme kararlarında sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin nasıl somutlaştığı ve hangi çerçevede ele alındığı, bu kavramın normatif niteliğinin geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Yeni Delhi Bildirgesi'nde belirlenen ilkeler şu şekildedir:

1. Devletlerin Doğal Kaynakların Sürdürülebilir Kullanımını Sağlama Görevi
2. Hakaniyet İlkesi ve Yoksulluğun Ortadan Kaldırılması
3. Ortak Ama Farklılaştırılmış Sorumluluklar İlkesi
4. İnsan Sağlığı, Doğal Kaynaklar ve Ekosistemlere İhtiyatlı Yaklaşım İlkesi
5. Kamu Katılımı ve Bilgiye ve Adalete Erişim İlkesi
6. İyi Yönetişim İlkesi
7. Entegrasyon ve Birbiriyle İlişkilendirme İlkesi

İlerleyen bölümlerde de belirtileceği üzere, bu ilkeler ile AB evre hukuku ilkeleri arasında önemli bir paralellik bulunmaktadır; ABAD da çevrenin korunmasına ilişkin kararlarında bu

¹¹⁶ ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable Development*, Principle 7.

ilkelerle atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda, Yeni Delhi ilkelerinin kapsamlı bir şekilde incelenmesi ve ardından bu ilkelerin AB tarafından nasıl ele alındığının ortaya konması, konunun bütünlüğü açısından son derece önemlidir.

1.2.6.1. Devletlerin Doğal Kaynakların Sürdürülebilir Kullanımını Sağlama Görevi

Her devletin kendi çevre ve kalkınma politikasına uygun olarak kendi doğal kaynaklarını yönetme hakkına sahip olduğu, 1972 Stockholm Bildirgesi'nin bir örf ve âdet kuralı haline gelen 21. ilkesinde ve 1992 tarihli Rio Bildirgesi'nin 2. ilkesinde düzenlenmiştir. Bu hakka karşılık olarak, devletler kendi toprakları veya yetki alanları dahilindeki doğal kaynakları kalkınmaya katkıda bulunacak şekilde, özellikle yerli halkların haklarına özel önem vererek, rasyonel, sürdürülebilir, güvenli ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da dikkate alacak şekilde yönetmek ile görevlendirilmişlerdir.¹¹⁷ Devletler, kendi egemenlik alanlarındaki doğal kaynakları sürdürülebilir şekilde kullanmakla görevli kılınmış; bunun yanında diğer Devletlerin çevresine veya ulusal yargı alanı sınırları ötesindeki alanlara zarar vermemeyi sağlamakla yükümlendirilmişlerdir. Uluslararası Hukuk Derneği'ne göre bu ilke, birçok alanda doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasını sağlamak adına pozitif bir yükümlülük haline gelmiştir.¹¹⁸

BM Genel Kurulu'nun bu kuralı tasdikler nitelikteki, 14 Aralık 1962 tarihli ve 1803 (XVII) sayılı "Doğal Kaynaklar Üzerinde Devletlerin Daimî Egemenliği" başlıklı Genel Kurul kararında da her devletin doğal serveti ve kaynaklarını kullanma hususunda tam egemenliğe sahip olduğu, bu kaynakları ulusal kalkınma için kullanabileceği ve bu hakka saygı gösterilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca, devletlerin doğal servet ve kaynakları üzerindeki egemenlik haklarının ihlalinin, BM Şartı'nın ruhuna ve prensiplerine aykırı olacağı ve uluslararası iş birliğinin gelişimini ve barışın korunmasını engelleyeceği belirtilmiştir.¹¹⁹ Bu sorumluluk, 1968 Afrika Doğa ve Doğal Kaynakların Korunması Sözleşmesi, 1992 İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve 1992 Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nde de görülmektedir.¹²⁰

¹¹⁷ ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable Development*, para. 1.1-1.2.

¹¹⁸ Marie-Claire Cordonier Segger, "Significant Developments in Sustainable Development Law and Governance: A Proposal", *Natural Resources Forum* 28/1 (February 2004), 63.

¹¹⁹ UNGA, *Permanent Sovereignty Over Natural Resources*, A/RES/1803(XVII) (14 December 1962).

¹²⁰ Segger, "Significant Developments in Sustainable Development Law and Governance", 63.

1.2.6.2. Hakkaniyet İlkesi ve Yoksulluğun Ortadan Kaldırılması

Hakkaniyet ilkesi sürdürülebilir kalkınmanın hedeflediği amaçlara ulaşmasında temel bir rol oynar. Öğretide hakkaniyet ilkesinin iki boyutlu olduğu, bunlardan ilkinin kuşaklar arası adaleti (gelecek nesillerin doğal kaynaklardan yararlanma hakkı); diğerinin ise kuşaklar içi adaleti (mevcut nesil içindeki tüm insanların doğal kaynaklara adil erişim hakkı) içerdiği ifade edilmektedir.¹²¹ Sürdürülebilir kalkınma kapsamında, devletler mevcut nesil içinde kaynakların adil dağıtımını sağlamalıdır. Bu ilkeye göre, kaynak dağılımı, sürdürülebilir kalkınmada öncelikli olan yoksulların temel ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmalıdır. Ayrıca mevcut nesillerin, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmelerini engellemek gibi bir sorumluluğu da bulunmaktadır. Bunun yanında gelişmiş ülkelerin, gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelere yardım etme yükümlülüğü vardır. Brundtland Raporu'nda da belirtildiği gibi, mevcut neslin doğal kaynakları kullanma hakkı olduğu kadar faaliyetlerinin uzun vadeli etkisini dikkate almak ve doğal kaynaklar ve küresel çevreyi insanlığın gelecek nesilleri için sürdürmek gibi bir yükümlülüğü de olduğu Yeni Delhi Bildirgesi'nde de ifade edilmiştir.¹²² 2. ilke, küresel sürdürülebilir kalkınma ve gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınma fırsatlarında adaletin sağlanması için iş birliği yapma görevini de düzenlemektedir.¹²³ Hakkaniyet ilkesinin ikinci yönünü temsil eden kuşaklar içi adalet, küresel çapta kuzey ve güney ülkeleri arasındaki doğal kaynaklardan adil yararlanma hakkına ilişkindir.¹²⁴ Yeni Delhi Bildirgesi'nde, en azından yoksulluğun ortadan kaldırılmasını sağlamanın devletin birincil sorumluluğu olduğu; ancak bunun başarılması için tüm devletlerin, BM Şartı ve BM'nin Milenyum Bildirisi¹²⁵ tarafından tanınan şekilde, bu hedefe ulaşmaya yardımcı olma gibi sorumluluklarının da olduğu düzenlenmiştir. Bu

¹²¹ Sarıbeyoğlu Skalar, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*, 119.

¹²² ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable*, para. 2.2.

¹²³ ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable*, para. 2.3.

¹²⁴ ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable*, para. 2.3

¹²⁵ Birleşmiş Milletler 2000 yılında dünya genelindeki ülkelerin, yoksullukla mücadele, sağlık, eğitim, çevre ve barış konularında ortak hedefler belirlemelerini ve bu hedeflere ulaşmak için gerekli adımları atmalarını amaçlayan Milenyum Bildirisini kabul etmiştir. Bildiri sürdürülebilir kalkınma açısından önem arz eden birden fazla noktaya temas etmiştir. Milenyum Bildirisinde, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi adına, yoksullukla mücadele, sağlık ve eğitim gibi temel alanlarda küresel hedefler belirlenmiştir. Ayrıca ülkeler arasında iş birliği ve ortaklıkların teşvik edilmesi vurgulanmış, yoksulluk ve açlıkla mücadeleye öncelik verilmiş ve bu alanlarda belirli hedefler belirlenerek, dünya genelinde daha adil bir kaynak dağılımı amaçlanmıştır. Çevrenin ve doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilir kullanımı konusunda da çeşitli hedefler belirlenmiştir. UNGA, *United Nations Millennium Declaration*, Resolution No. 55/2, (08 September 2000).

açından yoksulluğun ortadan kaldırılmasının hakkaniyet ilkesinin ayrılmaz bir unsuru olduğu ifade edilebilir.¹²⁶

Öğretide Edith Brown Weiss'in çalışmaları, kuşaklararası adalet kavramının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Weiss, adalet sorunlarının hem mevcut nesil ile gelecek nesiller arasında hem de gelecek nesillerin kendi içinde çeşitli topluluklar arasında ortaya çıktığını belirtir. Bazı sorunlar, gelecek nesillerin devralacağı çevrenin durumu ile ilgiliyken, diğer sorunlar, mevcut çevreye uyum sağlamak için sahip olacakları kaynaklarla ilgilidir. Doğal kaynakların azalması, gelecek nesillerin sorunlarını çözme ve ihtiyaçlarını karşılama seçeneklerini sınırlayarak ciddi adalet problemleri yaratacaktır. İklim değişikliği de bazı bölgelerde daha iyi iklim koşulları oluştururken, diğerlerinde olumsuz koşullar ortaya çıkararak topluluklar arasında adalet kaygılarına neden olacaktır.¹²⁷ Hakkaniyet ilkesi UAD'nin içtihatlarına da yansımıştır. 1955 *Nükleer Denemeler Davası* ve 1996 *Nükleer Silahlar Danışma Görüşü* bunlara örnek verilebilir.¹²⁸ Hakkaniyet ilkesine 1992 Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, 1998 Kyoto Protokolü ve birçok diğer sürdürülebilir kalkınma ile ilgili antlaşmalarda yer verilmiştir.¹²⁹

1.2.6.3. Ortak Ama Farklılaştırılmış Sorumluluklar İlkesi

Ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi, her devletin sürdürülebilir kalkınmanın küresel düzeyde gerçekleştirilebilmesi ve çevrenin ulusal, bölgesel ve küresel düzeyde

¹²⁶ Sarıbeyoğlu Skalar, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma* 120.

¹²⁷ Edith Brown Weiss, "Climate Change, Intergenerational Equity, and International Law Authors", *Georgetown University Law Center*, (2008), 622.

¹²⁸ Kuşaklararası hakkaniyet ilkesi ile ilgili olarak Filipinler Yüksek Mahkemesi'nin "Minors Oposa Davası" kuşaklararası hakkaniyet doktrini tanıyan önemli bir karardır ve uluslararası çevre hukukunun gelişimine katkıda bulunmuştur. Davadaki talep, ülkedeki yağmur ormanlarını tahrip eden tüm mevcut ağaç kesimi lisans anlaşmalarının iptal edilmesi ve yeni ağaç kesimi lisans anlaşmalarının kabul edilmemesi, işlenmemesi, yenilenmemesi veya onaylanmamasına ilişkindir. Davacılar, ebeveynleri tarafından temsil edilen çocuklardır ve hem kendi nesillerini hem de henüz doğmamış nesilleri temsil ettiklerini ileri sürmüşlerdir. Dava, Filipinler Anayasası'nın "devlet, insanların doğanın ritmi ve uyumuyla uyumlu ve sağlıklı bir ekolojiye sahip olma hakkını korur ve ilerletir" hükmüne dayanmıştır. Mahkeme, başvuru sahiplerinin "kendi nesillerini ve henüz doğmamış nesilleri" temsil etmesine ilişkin olarak kuşaklararası sorumluluk doktrini ele almıştır. Mahkeme davacıların gerek kendileri için gerekse gelecek nesiller için dava açabileceklerini ve bunun ve sağlıklı bir çevreye sahip olma hakkı söz konusu olduğunda, kuşaklararası sorumluluk kavramına dayanabileceğini ifade etmiştir. Bu hakkın, "doğanın ritmi ve uyumu"nu dikkate aldığını; bu ritim ve uyumun, ülkenin orman, maden, arazi, su, balıkçılık, vahşi yaşam, kıyı alanları ve diğer doğal kaynaklarının adil bir şekilde mevcut ve gelecek nesillere erişilebilir şekilde kullanılması, işletilmesi, yönetilmesi, yenilenmesi ve korunmasının içerdiğini ve her neslin, dengeli ve sağlıklı bir çevrede yaşamak ve ondan faydalanmak için o ritmi ve uyumu koruma konusunda bir sonraki kuşağa karşı bir sorumluluğu olduğunu ifade etmiştir. Mahkemenin görüşü için: Republic of the Philippines Supreme Court, *Oposa, et al. v. Factoran* (Oposa, et al. v. Factoran), K. G.R. No. 101083 (30 July 1993). Karar incelemesi için: Ted Allen, "The Philippine Children's Case: Recognizing Legal Standing for Future Generations.", *Georgetown International Environmental Law Review* 6/3 (1994), 713-742.

¹²⁹ Segger, "Significant Developments in Sustainable Development Law and Governance", 63.

koruması konularında ortak bir görevi paylaşmasını ifade etmektedir. Devletler, uluslararası kuruluşlar, şirketler (özellikle çok uluslu olanlar), sivil toplum ve sivil toplum kuruluşları (STK'lar), küresel iş birliğine aktif olarak katkı sağlamalıdır.¹³⁰ Öğretide sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin hakkaniyet, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve sosyal kalkınma gibi yalnızca ekonomik olmayan hedefleri de içermesi sebebiyle ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesinin de geniş yorumlanması gerektiği ifade edilmektedir.¹³¹

Ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi, iki önemli unsuru içermektedir. Birincisi, devletlerin belirli çevresel kaynakların korunması konusundaki ortak sorumluluğunu ifade etmektedir. İkincisi ise her devletin sorumluluğunun, belirli bir sorunun yaratılmasındaki tarihsel katkısı ve tehdidi önleme, azaltma ve kontrol etme yeteneğinin göz önünde bulundurularak belirlenmesine ilişkindir. Dolayısıyla, devletlerin çevresel sorunların ortaya çıkmasındaki katkılarına ve kalkınma durumlarına göre sorumlulukları da farklılık gösterecektir.¹³² Bu ilke, gelişmiş ülkelere sürdürülemez kalkınma faaliyetlerini azaltma yükümlülüğünün yanı sıra, küresel sürdürülebilir kalkınma hedeflerini karşılamaları için gelişmekte olan ülkelere yardım sağlama sorumluluğu da yüklemektedir.¹³³ Finansal, teknoloji transferi ve diğer destek biçimleri şeklinde olabilecek bu yardım konusunda, gelişmekte olan ve ekonomik geçiş dönemindeki ülkelerin özel ihtiyaçları ve çıkarları dikkate alınmalıdır. Ortak ancak farklılaştırılmış sorumluluk ilkesi, 1987 Montreal Protokolü'nün ve 1985 Viyana Sözleşmesi'nin birçok hükmünün çıkış noktasıdır.¹³⁴

1.2.6.4. İnsan Sağlığı, Doğal Kaynaklar ve Ekosistemlere İhtiyatlı Yaklaşım İlkesi

Sürdürülebilir kalkınmanın merkezinde yer alan ihtiyatlı yaklaşım ilkesi devletleri, uluslararası örgütleri ve sivil toplumu, özellikle de bilim ve iş dünyası topluluklarını, bilimsel belirsizliğin olduğu durumlarda insan sağlığına, doğal kaynaklara veya ekosistemlere ciddi zarar verebilecek insan faaliyetlerinden kaçınmaya zorlamaktadır.¹³⁵ Bu

¹³⁰ ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable*, para. 3.1-3.2.

¹³¹ Marie-Claire Cordonier Segger vd., "Prospects for Principles of International Sustainable Development Law after the WSSD: Common but Differentiated Responsibilities, Precaution and Participation", *Review of European Community & International Environmental Law* 12/1 (2003), 58.

¹³² Sands, "Environmental protection in the twenty-first century: sustainable development and international law", 375.

¹³³ Segger, "Significant Developments in Sustainable Development Law and Governance", 63.

¹³⁴ Segger, "Significant Developments in Sustainable Development Law and Governance", 63.

¹³⁵ ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable*, para. 4.1.

ilke ile, zararın oluşumunun engellemesi; zarardan sonra oluşacak zararın giderilmesine tercih edilmektedir. Özetle ihtiyatlılık, bir riskin varlığı ya da kapsamı konusunda bilimsel kesinliğin (ya da bilimsel belirsizliğin bulunmasının) bulunmamasının, çevrenin korunmasına yönelik önleyici tedbirlerin alınmasını geciktirmemesi gerektiği anlamına gelmektedir.¹³⁶

İhtiyatlılık ilkesi (*Das Vorsorgeprinzip*) 1970’li yıllarda Federal Almanya Cumhuriyeti’nde ortaya çıkmıştır. O dönemde, Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık gibi diğer ülkeler ihtiyatlılık düşüncesini çevre politikalarına dahil etmişlerse de bunu bir çevre hukuku terimi haline getiren Federal Almanya Cumhuriyeti olmuştur. Bu ilk düzenlemede ihtiyatlılık ilkesi, düzenleyici kurumların ve hükümetlerin olası tehlikeleri öngörerek ve mümkünse önleyerek çevresel riskleri en aza indirmek için hareket etmeleri gerektiğini ifade etmektedir. 1980’lerde Federal Almanya Cumhuriyeti Hükümeti, asit yağmurları, küresel ısınma ve Kuzey Denizi kirliliğiyle mücadele etmek adına uyguladığı sert politikalarının meşruiyeti için ihtiyat ilkesini kullanmıştır.¹³⁷ Günümüzde ihtiyatlılık ilkesinin merkezinde bilimsel belirsizliklerin çevresel politikaların belirlenmesindeki rolü yer almaktadır. İlkenin temel mantığı ise, zarara ilişkin kesin ve bilimsel bir kanıtın olmayışının; çevresel bozulmayı önleyecek düzenlemeyi reddetmek için bir gerekçe olamayacağıdır.¹³⁸ İhtiyatlılık ilkesi 1992 Rio Bildirgesi’nin 15. ilkesini teşkil etmektedir: “Çevreyi korumak amacıyla, ihtiyati yaklaşım Devletlerin kendi yeterliliklerine göre Devletler tarafından geniş bir şekilde uygulanmalıdır. Ciddi ve değiştirilemez zarar tehditleri olması durumunda, tam bilimsel kesinlik eksikliği çevresel bozulmayı engellemek için maliyet etkili önlemleri ertelemek için bir sebep olarak kullanılamaz.”¹³⁹

İhtiyatlılık ilkesinin bir teamül hukuku kuralı niteliği kazanıp kazanmadığı meselesi tartışmalıdır. Öğretide McIntyre ve Mosedale, ihtiyatlılık ilkesinin uluslararası teamül hukuku normu haline gelip gelmediği konusunda görüş ayrılıklarının devam ettiğini;

¹³⁶ Nicolas de Sadeleer, “The principles of prevention and precaution in international law: two sides of the same coin?”, *Research Handbook on International Environmental Law*, ed. Malgosia Fitzmaurice vd. (Edward Elgar Publishing, 2021), 167.

¹³⁷ Andrew Jordan - Timothy O’Riordan, “The Precautionary Principle: A Legal and Policy History”, *The Precautionary Principle: Protecting Public Health, the Environment and the Future of Our Children; [This Publication Was Conceived and Assembled during the Preparation of the Fourth Ministerial Conference on Environment and Health, Budapest, Hungary, 23 - 25 June 2004]*, ed. Marco Martuzzi, Weltgesundheitsorganisation (Ministerial Conference on Environment and Health, Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2004), 33.

¹³⁸ Cass Sunstein, “Beyond the Precautionary Principle”, *University Of Pennsylvania Law Review* Vol. 151/1003 (2003), 1012.

¹³⁹ UNGA, *Report of the United Nations Conference on Environment and Development*, Principle 15.

bununla birlikte, ilkenin uluslararası alanda yapılan son çevre anlaşmaları, bildirgeleri ve kararlarında yer alıyor oluşu ve Rio Bildirgesi'nde düzenlenmesi ile bu statüyü kazanmış olabileceğini belirtmektedir.¹⁴⁰ Sunstein ise ihtiyatlılık ilkesini, hiçbir yöne götürmediği ve hatta “felç edici” olduğu gerekçesi ile eleştirmektedir. Yazara göre bu ilke eylemsizliği, katı düzenlemeleri ve bunlara benzer her türlü enstrümanı yasaklamaktadır. Bunun nedeni, bazı durumlarda, eylemsizlik de dahil olmak üzere her adımın sağlık, çevre veya her ikisi için de bir risk oluşturmasıdır.¹⁴¹

İhtiyatlılık ilkesi, uluslararası düzeyde, ilk olarak 1982 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen Dünya Doğa Şartı'nda¹⁴² tanınmıştır. Daha sonra çevrenin korunmasına ilişkin çeşitli uluslararası sözleşmelere dahil edilmiştir. İhtiyatlılık ilkesi, 1992 yılında Rio de Janeiro'da düzenlenen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı sırasında açıkça tanınmış ve Rio Bildirgesi olarak adlandırılan belgeye dahil edilmiştir. O tarihten bu yana ihtiyatlılık ilkesi, başta küresel iklim değişikliği, ozon tabakasını incelten maddeler ve biyoçeşitliliğin korunması olmak üzere çeşitli çevresel araçlarda uygulanmaktadır.

Pulp Mills Davası¹⁴³, UAD'nin ihtiyatlılık ilkesini açıkça değerlendirdiği ilk davadır. Arjantin, ihtiyatlılık ilkesi nedeniyle değirmenlerin çevreye zarar vermediğini kanıtlama yükünün Uruguay'a ait olması gerektiğini iddia etmiştir. UAD bu iddiayı reddetmiş ve şu sonuca varmıştır: “İhtiyati yaklaşım Statü hükümlerinin yorumlanması ve uygulanmasıyla ilgili olsa da ispat yükümlülüğünün tersine çevrilmesi anlamına gelmez.”¹⁴⁴ *Pulp Mills* Davası'nda ihtiyatlılık ilkesinin uygulamadaki yeri açısından önemli tespitler yapılmıştır. UAD, ihtiyati yaklaşım ilkesinin ispat yükünü tersine çevirmediğine açıkça hükmetmesinin yanında ihtiyati tedbirin nasıl kullanılması gerektiğine dair belirleyici ifadelerde bulunmuştur.¹⁴⁵ Örneğin, Arjantin'in değirmenlerin kabul edilemez miktarda klorlu organik madde deşarj ettiği iddiası söz konusu olduğunda UAD yüksek düzeyde kanıt talep etmiştir.”¹⁴⁶ İhtiyatlılık ilkesini, UAD'nin başkaca kararlarında da görmek mümkündür. Örneğin, *Nuclear Tests*¹⁴⁷ davasında Yeni Zelanda'nın talebinde ihtiyatlılık ilkesini öne

¹⁴⁰ McIntyre- Mosedale, “The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law”, 235.

¹⁴¹ Sunstein, “Beyond the Precautionary Principle”, 1004.

¹⁴² UNGA, *World Charter for Nature*, A/RES/37/7 (28 October 1982).

¹⁴³ ICJ, *Pulp Mills on The River Uruguay* (Argentina v. Uruguay), No. 135 (20 April 2010).

¹⁴⁴ ICJ, *Pulp Mills on The River Uruguay* (Argentina v. Uruguay), No. 135 (20 April 2010), para. 164.

¹⁴⁵ Kazhdan, “Precautionary Pulp: ‘Pulp Mills’ and the Evolving Dispute between International Tribunals over the Reach of the Precautionary Principle”, 545.

¹⁴⁶ ICJ, *Pulp Mills on The River Uruguay* (Argentina v. Uruguay) No. 135 (20 Nisan 2010), para. 228.

¹⁴⁷ ICJ, *Nuclear Tests* (New Zeland v. France) Judgment, I.C.J. Reports 1974, p. 457 (20 Aralık 1974). Davanın detaylı incelemesi için bkz. Stephen M. Tokarz, “A Golden Oppor A Golden Opportunity Dismissed: The New

sürdüğü görülmektedir. Davanın yeniden incelenmesine ilişkin Yeni Zelanda'nın 1995 yılında yaptığı başvuruda¹⁴⁸, ihtiyatlılık iddiasına ilişkin olarak Yargıç Weeramantry, muhalefet şerhinde şu değerlendirmelerde bulunmuştur: Fransa'nın nükleer testleri gerçekleştirilmeden önce Yeni Zelanda'nın bu davayı açmasına ihtiyatlılık ilkesinin izin verdiğine dikkat çekerek,¹⁴⁹ “İhtiyatlılık ilkesinin ciddi veya geri dönüşü olmayan zarar tehlikesinin söz konusu olduğu durumlarda, tam bilimsel kesinliğin olmamasının, çevrenin bozulmasını önlemeye yönelik tedbirlerin ertelenmesi için bir gerekçe olarak kullanılamayacağını”¹⁵⁰ ifade etmiştir. Bu ilkenin birçok uluslararası çevre antlaşmasında yer aldığını¹⁵¹ ve uluslararası düzeyde geniş bir kabul gördüğü sonucuna varmak için yeterli devlet uygulamasının var olduğunu belirtmiştir. Yargıç Weeramantry'e göre Yeni Zelanda, Fransa'nın faaliyetlerinin dönüşü olmayan ciddi bir zarar tehdidi içerdiğini gösteren materyalleri UAD'ye sunmuştur ve bu nedenle, tam bir değerlendirme yapılana kadar testler ertelenmelidir.¹⁵² Aynı zamanda Fransa'nın faaliyetlerinin çevreye ciddi zarar verme tehlikesi taşıması sebebiyle, faaliyetin güvenli olduğunu gösterme yükümlülüğünün de Fransa'ya ait olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³ Weeramantry muhalefet şerhinde nesiller arası hakkaniyet ilkesine de yer vermiştir. Buna göre, nesiller arası hakkaniyet, devletlere şimdiki ve gelecek nesiller için çevrenin korunması ve iyileştirilmesine yönelik ciddi bir sorumluluk yüklemektedir.¹⁵⁴ UAD'nin ihtiyatlılık ilkesini değerlendirdiği bir diğer dava ise 1997 tarihli *Gabcikovo-Nagymaros Project* Davası'dır. Macaristan, önleme yükümlülüğünün “*erga omnes*” bir yükümlülük olarak görülmesi gerektiğini; ihtiyatlılık ilkesinin önleme

Zeland v. France Nuclear Test Case”, *Denver Journal of International Law & Policy* 26/4 (Ocak 1998), 745-758.

¹⁴⁸ ICJ, *Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Courts Judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case*, (1995).

¹⁴⁹ ICJ, *Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Courts Judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case*, (1995) Dissenting opinion of Judge Weeramantry, 342.

¹⁵⁰ Bergen ECE Ministerial Declaration on Sustainable Development, 15 May 1990, in Harald Hohmann (ed.), *Basic Documents of International Environmental Law*, Vol. 1, (1992), pp. 558-559

¹⁵¹ Bunlara 1992 Baltık Denizi Sözleşmesi, 1992 Maastricht Antlaşması (Avrupa Birliği Antlaşması, Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunmasına ilişkin 1992 Sözleşmesi örnek olarak verilmiştir. Sands vd., *Principles of international environmental law*, Vol.I. 210.

¹⁵² ICJ, *Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Courts Judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case*, (1995) Dissenting opinion of Judge Weeramantry, 343.

¹⁵³ ICJ, *Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Courts Judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case*, (1995) Dissenting opinion of Judge Weeramantry, 348; Kazhdan, “Precautionary Pulp: ‘Pulp Mills’ and the Evolving Dispute between International Tribunals over the Reach of the Precautionary Principle”, 540.

¹⁵⁴ ICJ, *Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Courts Judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case*, (1995) Dissenting opinion of Judge Weeramantry, 341.

yükümlülüğünü ortaya koyan genel kuralın en gelişmiş şekli olduğunu ve birçok uluslararası antlaşmada yer aldığını ifade etmiştir.¹⁵⁵ Buna karşın UAD, ihtiyatlılık ilkesinin normatif nitelikte olmadığını, yeni oluşan bir kavram olduğunu ifade ederek çevreye verilecek zararın kesin ve kaçınılmaz olduğunun kanıtlanmasını tercih etmiştir.¹⁵⁶

İhtiyatlı yaklaşım ilkesi, özellikle Avrupa’da olmak üzere birçok ülkenin ulusal yasalarında da yer almıştır. Örneğin Fransa’da, 2005 yılında Fransız Anayasasına dahil edilmiştir. Avrupa Komisyonu, ihtiyatlı yaklaşım ilkesini 2000 yılından bu yana yol gösterici bir ilke olarak benimsemiştir.

1.2.6.5. Kamu Katılımı ve Bilgiye ve Adalet Erişim İlkesi

Kamu katılımı ve bilgiye ve adalet erişim ilkesi, bireylerin yaşamlarını ve refahlarını etkileyen kararlar alınırken bu konuda söz sahibi olabilmelerini ve karar alma süreçlerine katılabilmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Bu ilkenin üç bileşenden oluştuğu öğretide ifade edilmektedir.¹⁵⁷ Bunlardan ilki, halkın kendisini ilgilendiren politikaları belirleme ve karar verme sürecine katılımıdır. Sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için halkın katılımı esastır. Zira halkın katılımı, hükümetleri şeffaf ve hesap verebilir olmaya itmektedir.¹⁵⁸ Kamunun etkin katılımının gerçekleştirilebilmesi için ise öncelikle faaliyetlerden kamunun bilgilendirilmesi gerekir ki, bu da ikinci bileşeni oluşturmaktadır. Halkın katılımı, insan haklarının korunmasının yanı sıra alınan ekonomik ve sosyal politikalarla ilgili olarak uygun, anlaşılır ve zamanında bilgiye erişim hakkını gerektirir.¹⁵⁹ İlkenin üçüncü bileşeni ise, yapılan faaliyetlere ilişkin olarak hakları etkilenen kişilerin etkili idari ve yargısal prosedürlere erişimlerinin mevcudiyetidir. 1992’deki Rio Konferansı’ndan 20 yıl sonra 2012’de düzenlenen ve bu sebepten Rio+20 olarak adlandırılan BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı’nın “İstedğimiz Gelecek” (The Future We Want) isimli sonuç belgesinde de kamu katılımı ve bilgiye ve adalet erişim ilkesinden şu şekilde bahsedilmektedir: “*Geniş çapta kamu katılımının, bilgi erişiminin, adli ve idari işlemlerin*

¹⁵⁵ ICJ, *Gabcikovo-Nagymaros Project* (Hungary. v. Slovakia) No. 7 (25 Eylül 1997) Memorial of the Republic of Hungary, para. 6.62- 6.69.

¹⁵⁶ Nico Schrijver, *The Evolution of Sustainable Development in International Law: Inception, Meaning and Status* (Leiden: Martinus Nijhoff, 2008), 353.

¹⁵⁷ Sarıbeyoğlu Skalar, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*, 149.

¹⁵⁸ ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable*, para. 5.1.

¹⁵⁹ ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable*, para. 5.2.

sürdürülebilir kalkınmanın teşvikinde önemli bir yer teşkil ettiğinin altını çiziyoruz. Sürdürülebilir kalkınma; bölgesel, ulusal ve alt-ulusal yasama ile yargı organlarının; kadınlar, çocuklar, gençler, yerli halklar, sivil toplum kuruluşları, yerel yönetimler, işçiler, sendikalar, iş dünyası ve sanayi, bilim ve teknoloji camiası, çiftçiler gibi tüm ana grupların ve bölge halkları, gönüllü gruplar, vakıflar, göçmenler, aileler, yaşlılar ve engelliler gibi diğer paydaşların anlamlı müdahalesini ve aktif katılımını gerektirir. Bu bağlamda, ana gruplar ve diğer paydaşlarla yakın çalışmalar içinde olmayı kararlaştırıyor ve onların da tüm düzeylerde sürdürülebilir kalkınma politikalarının ve programlarının karar alma, planlama ve uygulamalarına katkıda bulunan süreçlere uygun şekillerde aktif katılımlarını teşvik ediyoruz.”¹⁶⁰

BM Avrupa Ekonomik Komisyonu tarafından 1998’de Danimarka’nın Aarhus şehrinde onaylanan ve 2001 yılında yürürlüğe giren “Çevre Konularında Bilgiye Erişim, Karar Vermeye Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi”¹⁶¹ daha çok bilinen adıyla Aarhus Sözleşmesi, bu ilkeye dayanan uluslararası yasal belgelerin başlıca örneklerinden biridir. Sözleşme çevresel bilgiye erişim, karar vermede halkın katılımı ve yargıya başvuru” konularında uyulacak ilke ve kuralları belirlemiştir.¹⁶²

1.2.6.6. İyi Yönetişim İlkesi

Bu ilke ile devletler ve uluslararası örgütler, demokratik ve şeffaf karar alma prosedürlerini ve finansal hesap verebilirliği benimsemeyi; resmi veya diğer türdeki yolsuzlukla mücadele etmek için etkili önlemleri almayı; süreçlerinde hukukun üstünlüğünü ve insan haklarını gözlemlemeyi ve hakkaniyet ilkesine saygı göstermeyi ve Dünya Ticaret Örgütü Kamu Alımları Kodu’na göre bir kamu alımı yaklaşımı uygulamayı taahhüt ederler.¹⁶³ İyi yönetim ilkesi ile sivil toplum ve sivil toplum örgütleri, devletler ve uluslararası örgütler arasındaki koordinasyon ve ortak politikaların tutarlılığı sağlanmış olur. Uluslararası Hukuk Komisyonu’na göre bu ilke sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için devletlerin bazı niteliklere sahip olmasını öngören bir ön koşul niteliğindedir. Cinsiyet eşitliğine, sosyal

¹⁶⁰ UN, Outcome Document of the United Nations Conference on Sustainable Development, *The Future We Want*, (Rio de Janeiro, Brazil, 20–22 June 2012), para. 43.

¹⁶¹ UN Economic and Social Council, *1998 Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters*, [E/]ECE/CEP/43 (21 April 1998).

¹⁶² Ilgın Özkaya Özlüer, *Çevresel Konularda Bilgiye Erişim Rehberi ve Aarhus Sözleşmesi*, çev. Elif Bozkurt-Gamze Ovacık (İstanbul: Ekoloji Kolektifi Derneği, 2018), 5.

¹⁶³ ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable*, para. 6.1.

yardımların gerekliliğine ve adil bir servet dağılımına değinen bu ilke Johannesburg Uygulama Planı da dahil olmak üzere birçok uluslararası yasal belgede düzenlenmiştir.¹⁶⁴

1.2.6.7. Entegrasyon ve Birbiriyle İlişkilendirme İlkesi

Küresel, bölgesel, ulusal ve yerel yönetim düzeylerinin tümü ve toplumun tüm sektörleri, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için temel olan entegrasyon ilkesini uygulamalıdır. Zira ekonomik faaliyetlerin ve politikaların oluşturulmasında ve uygulanmasında çevresel faktörler dikkate alınmadığında, uzun vadede çevresel ve sosyal açıdan sürdürülebilir yeni bir kalkınma modeline ulaşamayacağı günümüzde bilinen bir gerçektir.¹⁶⁵

Entegrasyon ilkesi, sürdürülebilir kalkınma ile ilgili uluslararası hukukun prensip ve kurallarının sosyal, ekonomik, finansal, çevresel ve insan hakları yönlerinin birbirlerine olan karşılıklı bağımlılığını yansıtır. Ayrıca insanlığın nesiller arası ihtiyaçlarının da birbiri ile olan ilişkisini içerir.¹⁶⁶ Bu nedenle entegrasyon, ekonomik, çevresel ve sosyal faktörlerin eş zamanlı olarak dikkate alınması konusunda oldukça önemlidir. Sürdürülebilir kalkınmanın bu üç bileşeni dengelenirken hem teorik hem de pratik açıdan doğal yaşamı destekleyen temel sistemlerin korunmasına öncelik verilmelidir.¹⁶⁷ Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınmanın bu üç özel alanının ayrı ayrı ve birlikte hem sanayileşmiş hem de gelişmekte olan ülkeleri eşit derecede ilgilendirdiği açıktır. Entegrasyon ilkesi 1992 Rio Bildirgesi'nin 4. ilkede şu şekilde düzenlenmiştir: “*Sürdürülebilir kalkınmayı başarmak amacıyla, çevresel koruma, kalkınma sürecinin gerekli bir kısmını oluşturmalı ve ondan ayrı olarak düşünülmemelidir.*”¹⁶⁸

Çevrenin korunması ile ekonomik ve sosyal kalkınmanın entegrasyon yoluyla uzlaştırılması bazı yazarlara göre sürdürülebilir kalkınma kavramının altında yatan temel felsefedir.¹⁶⁹ Öğretide Barral, sürdürülebilir kalkınmanın entegrasyon ilkesi özdeşleştirilmesinin kavramın kapsam alanını kısıtladığını belirtmektedir. Zira, sürdürülebilir kalkınma

¹⁶⁴ ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable*, para. 6.3.

¹⁶⁵ Angela Liberatore, “The Integration of Sustainable Development Objectives into EU Policy Making Barriers and Prospects”, *The Politics of Sustainable Development: Theory, Policy and Practice within the European Union*, ed. Susan Baker, Global Environmental Change Series (London New York: Routledge, 1997), 105.

¹⁶⁶ ILA, *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable*, para. 7.1.

¹⁶⁷ Voigt, *Sustainable Development as a Principle of International Law*, 163.

¹⁶⁸ UNGA, *Report of the United Nations Conference on Environment and Development*, Principle 4.

¹⁶⁹ Boyle-Freestone, *International Law and Sustainable Development*, 10–12.

uluslararası toplumun ulaşmaya çalışması gereken bir hedef iken; çevrenin korunması ile ekonomik ve sosyal kalkınmanın entegrasyonu böyle değildir. Entegrasyon daha ziyade, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesine hizmet eden bir araçtır. Dolayısıyla, entegrasyon ilkesi sürdürülebilir kalkınmanın olmaktan ziyade, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için anahtar tekniktir.¹⁷⁰ Liberatore de benzer şekilde, entegrasyonu mevcut ekonomik ve siyasi kısıtlamaları göz önünde bulundurarak, öncelikle değiştirilmesi gereken faaliyetleri belirleyebilme yeteneği ile, uzun vadede hem çevreye zarar vermeyen hem de sosyal açıdan adil olan değişiklikleri teşvik edebilmesi açısından sürdürülebilir kalkınmanın operasyonel hale getirilmesi girişimi olarak değerlendirmektedir.¹⁷¹ Entegrasyon ilkesinin henüz bir örf ve âdet hukuku kuralı haline gelmediği öğretide ifade edilmektedir.¹⁷² 17 Haziran 1994'te Paris'te kabul edilen ve Aralık 1996'da yürürlüğe giren BM Çölleşmeyle Mücadele Sözleşmesi dünyada ve özellikle Afrika'da ciddi kuraklık ve çölleşme yaşayan ülkelerde kuraklık ve çölleşmenin etkilerini azaltmayı amaçlayan çevresel, sosyal ve ekonomik kaygıları bütünleştiren, entegrasyon ve birbiriyle ilişkilendirme ilkesinin uygulandığı uluslararası anlaşmalara bir örnektir.¹⁷³

1.2.7. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı (Rio+20)

1992 yılında yapılan BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'ndan tam 20 sene sonra, 20-22 Haziran 2012 tarihlerinde BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı yine Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde gerçekleştirilmiştir. Rio+20 olarak da adlandırılan konferans, BM'nin o zamana kadar düzenlediği en büyük konferans olmuştur. Yaklaşık olarak 100 devlet ve hükümet başkanının yanı sıra, özel sektörden, STK'lardan ve sivil toplumdan 50.000'e yakın kişi konferansa katılım göstermiştir. Bu durum bazı yazarlarca, katılımın sayısal olarak büyüklüğünü göstermenin yanında; konferansın ana konusunu teşkil eden sürdürülebilir kalkınmaya olan ilginin küresel ölçekteki büyüklüğünü de göstermektedir.¹⁷⁴ Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin olarak devletler arasında siyasi bir mutabakat sağlamayı amaçlayan

¹⁷⁰ Virginie Barral, "Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm", *European Journal of International Law* 23/2 (01 May 2012), 381.

¹⁷¹ Liberatore, "The Integration of Sustainable Development Objectives into EU Policy Making Barriers and Prospects", 109.

¹⁷² Onita Das, *Environmental protection, security and armed conflict: a sustainable development perspective* (Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar Pub., 2013), 42.

¹⁷³ Segger, "Significant Developments in Sustainable Development Law and Governance", 64.

¹⁷⁴ Fabiano de Andrade Correa, "The Rio+20 Conference and International Law: Towards a multi-layered multilateralism?", *Archiv des Völkerrechts* 50/4 (2012), 503.

konferansın sonunda verilen karar ve taahhütler, “İstedğimiz Gelecek”¹⁷⁵ olarak adlandırılan konferans sonuç belgesinde derlenerek kabul edilmiştir. BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı’nda üç temel konu gündeme gelmiştir: Sürdürülebilir kalkınma bağlamında yeşil ekonominin benimsenmesi, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve sürdürülebilir kalkınmanın kurumsal çerçevesi olarak adlandırılan konuların ele alınması. Nitekim devlet başkanları 12. paragrafta bu konuların ele alınmasına ilişkin taahhütlerini yinelemişlerdir.

“İstedğimiz Gelecek” adlı sonuç belgesi altı bölümden oluşmaktadır. “Ortak Vizyonumuz” başlıklı 1. Bölümde, Devlet ve Hükümet Başkanları ve yüksek düzeyli temsilciler sürdürülebilir kalkınmaya yönelik taahhütlerini yinelemiştir. Yoksulluğun ortadan kaldırılmasının bugün dünyanın karşı karşıya olduğu en büyük ve en acil zorluk olduğu tespit edilerek¹⁷⁶; sürdürülebilir kalkınmanın tüm boyutlarıyla başarılabilmesi için, her seviyede, ekonomik, sosyal ve çevresel yönlerin bir araya getirerek ve bunların aralarındaki bağlantıları tanıyarak daha ileri düzeyde ele alınması gerekliliği kabul edilmiştir.¹⁷⁷ İnsanların sürdürülebilir kalkınmanın merkezinde yer aldığı kabul edilmiş¹⁷⁸ ve sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için gelişme hakkı, yeterli yaşam standardı hakkı dahil olmak üzere, tüm insan haklarına saygının, özgürlüğün, barış ve güvenliğin, hukukun üstünlüğünün, cinsiyet eşitliğinin, kadınların güçlendirilmesinin ve kalkınmaya yönelik adil ve demokratik toplumlar için genel taahhüttün önemi yeniden tasdik edilmiştir.¹⁷⁹ “Politik Kararlılığın Yenilenmesi” başlıklı 2. Bölümde, Stockholm Bildirgesi, Rio Çevre ve Kalkınma Bildirgesi, Gündem 21 Belgesi de dahil olmak üzere BM’nin ekonomik, toplumsal ve çevresel alanlardaki tüm büyük konferanslarının ve zirvelerinin sonuç bildirgelerindeki taahhütler yinelenmiştir.¹⁸⁰ 1992’den 2012’ye kadar olan 20 yıllık sürecin değerlendirmesi yapılmış, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi ve yoksulluğun ortadan kaldırılması dahil istikrarsız bir ilerleme olduğu tespit edilmiştir.¹⁸¹

3. Bölüm, “Sürdürülebilir Kalkınma ve Yoksulluğun Ortadan Kaldırılması Bağlamında Yeşil Ekonomi” başlığını taşımaktadır. Son yıllarda sürdürülebilir kalkınma bağlamında

¹⁷⁵ UN, *The Future We Want*.

¹⁷⁶ UN, *The Future We Want*, para. 2.

¹⁷⁷ UN, *The Future We Want*, para. 3.

¹⁷⁸ UN, *The Future We Want*, para. 6.

¹⁷⁹ UN, *The Future We Want*, para. 8.

¹⁸⁰ UN, *The Future We Want*, para. 16.

¹⁸¹ Andrade Correa, “The Rio+20 Conference and International Law: Towards a multi-layered multilateralism?”, 505.

sıklıkla kullanılan yeşil ekonomi kavramı¹⁸², UNEP tarafından “*çevresel riskleri ve ekolojik kısıtlılıkları önemli ölçüde azaltırken insan refahını ve sosyal eşitliği artıran bir ekonomi*” olarak tanımlanmıştır. Yeşil ekonominin, düşük karbonlu, kaynak verimli ve sosyal açıdan kapsayıcı bir ekonomi olduğu, yeşil ekonomi kavramının sürdürülebilir kalkınmanın yerine kullanılamayacağı ancak sürdürülebilirliğe ulaşmanın neredeyse tamamen ekonomiyi doğru bir şekilde ele almaya bağlı olduğunun giderek daha fazla kabul gördüğü belirtilmiştir.¹⁸³ Günümüzde giderek yaygınlaşan kullanımına rağmen yeşil ekonomi kavramının, sürdürülebilir kalkınmanın aksine, uluslararası hukuk tarafından henüz tam olarak benimsenmediği söylenebilir.¹⁸⁴ Nitekim yeşil ekonomi, Rio+20 Konferansı’nda, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin ciddi itirazlarına konu olmuştur. Gelişmiş ülkelerin çeşitli uluslararası anlaşmalar kapsamında bağlayıcı yükümlülükler üstlenmemesi, neo-sömürgeciliğin örtülü bir şekilde yeniden canlanması olarak değerlendirilmiştir.¹⁸⁵ İstedığımız Gelecek, yeşil ekonomi kavramının netleştirilmesi konusunda yetersiz kalması sebebiyle eleştirilmektedir. Zira, kavramsal belirsizlik giderilmemiş, yeşil ekonomi ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişki açıklanmamış ve yeşil ekonominin sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi konusunda nasıl bir araç olarak kullanılacağı belirtilmemiştir. Bunun yanında yeşil ekonominin ana politika hedefi olarak benimsenmesi halinde ortaya çıkacak ekonomik ve ticari sonuçlar da belirsizliğini korumaktadır.¹⁸⁶

“Sürdürülebilir Kalkınmanın Kurumsal Çerçevesi” isimli 4. Bölümde, sürdürülebilir kalkınmanın kurumsal çerçevesinin güçlendirilmesi ve yenilenmesinin, mevcut ve gelecekte karşılaşılabilecek zorluklara tutarlı ve etkin biçimde cevap verilebilmesi ve sürdürülebilir kalkınma gündeminin uygulanmasındaki boşlukların etkili şekilde kapatılmasını sağlamak için oldukça önemli olduğunun altı çizilmiştir.¹⁸⁷ UNEP’in önemi vurgulanmış ve belirlenen hususlarda UNEP’in güçlendirilmesine ilişkin bir karar alınması için Genel Kurul’a çağrıda bulunulmuştur.¹⁸⁸ “Uygulama Çerçevesi ve Sonraki Adımlar” isimli oldukça geniş olan 5.

¹⁸² İbrahim Al, “Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeşil Ekonomi: Türkiye İçin Bir Endeks Önerisi”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/1 (30 Haziran 2019), 115.

¹⁸³ UNEP, *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication- A Synthesis for Policy Makers* (2011), 1-2.

¹⁸⁴ Andrade Correa, “The Rio+20 Conference and International Law: towards a multi-layered multilateralism?”, 507.

¹⁸⁵ Luther Rangreji, “Some Reflections on ‘The Future We Want’: Is The Sustainable Development’ Paradigm as a Guarantor of Ecological Security Under Serious Threat?”, *Indonesian Journal of International Law* Volume 10/Number 2 Human Security (01 Ocak 2013), 251.

¹⁸⁶ Andrade Correa, “The Rio+20 Conference and International Law: towards a multi-layered multilateralism?”, 507.

¹⁸⁷ UN, *The Future We Want*, para. 75.

¹⁸⁸ UN, *The Future We Want*, para. 88.

Bölümde ise, yoksulluğun ortadan kaldırılması, gıda güvenliği, beslenme ve sürdürülebilir tarım, su ve sanitasyon, enerji, sürdürülebilir turizm, sürdürülebilir ulaşım, sürdürülebilir kentler ve insan yerleşimleri, sağlık ve nüfus, herkes için tam ve verimli istihdam, insana yaraşır işler ve sosyal korumanın geliştirilmesi, okyanuslar ve denizler, gelişmekte olan küçük ada devletleri, en az gelişmiş ülkeler, karalarla çevrili gelişmekte olan ülkeler, Afrika, afet riskini azaltma, iklim değişikliği, ormanlar, biyolojik çeşitlilik, çölleşme, arazi bozulması ve kuraklık, kimyasallar ve atıklar, toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadının güçlendirilmesi gibi başlıklar altında sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi adına yapılanlar ve yapılabilecekler değerlendirilmiştir.

Binyıl hedeflerinin eksiksiz bir şekilde ve zamanında ulaşılmasından taviz verilmeyeceği yinelenmiştir.¹⁸⁹ Binyıl Kalkınma Hedeflerinin süresi 2015 yılına kadar belirlendiğinden SKH'ların belirlenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır.¹⁹⁰ Sonuç Belgesi'nde de SKH'ların sürdürülebilir kalkınmanın üç boyutunu ve aralarındaki bağlantıları dengeli bir şekilde ele alması ve kapsaması gerektiği, BM'nin 2015 sonrası kalkınma gündemi ile tutarlı ve bütünleştirilmiş olması gerektiği, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesine katkıda bulunması ve sürdürülebilir kalkınmanın BM sisteminin tamamında uygulanmasına ve hakim yaklaşım olmasına itici bir güç olarak hizmet etmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁹¹

İstedığımız Gelecek, tıpkı Rio Bildirgesi ve Stockholm Bildirgesi gibi yumuşak hukuk niteliğinde bir uluslararası hukuk enstrümanıdır.¹⁹² Bağlayıcı taahhütler içermemekte, sürdürülebilir kalkınma için çeşitli taahhütleri yinelemektedir. Ancak konferansa kamunun hemen her sektöründen 50.000'e yakın kişinin katılması, sürdürülebilir kalkınmanın dünya gündeminde yerini almış olduğunu açıkça göstermesi açısından oldukça değerlidir.

1.2.8. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi

BM Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi, 25-27 Eylül 2015 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş ve zirvenin sonunda daha adil ve daha barışçıl bir geleceğe doğru dünyamızın dönüşümünü gerçekleştirmek üzere 17 SKH¹⁹³ ile, bu ana hedefleri gerçekleştirmek üzere 169 ilgili hedefi

¹⁸⁹ UN, *The Future We Want*, para. 245.

¹⁹⁰ Sarıbeyoğlu Skalar, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*, 63.

¹⁹¹ UN, *The Future We Want*, para. 246.

¹⁹² Andrade Correa, “biliyoruz”, “vurguluyoruz”, “davet ediyoruz”, “tanıyoruz”, “teyit ediyoruz”, “memnuniyetle karşılıyoruz” ve “teşvik ediyoruz” gibi eylem fiillerinin geniş kullanımının söz konusu olduğunu; bu sebepten muğlak taahhütler içerdiğini belirtmektedir. Andrade Correa, “The Rio+20 Conference and International Law: towards a multi-layered multilateralism?”, 511.

¹⁹³ 2030'a kadar gerçekleştirilmesi planlanan 17 ana hedef şu şekildedir:

içeren Sürdürülebilir Kalkınma İçin Gündem 2030 Belgesi¹⁹⁴ BM Genel Kurul'u tarafından kabul edilmiştir. Devlet ve Hükümet Başkanları ile diğer üst düzey temsilcilerin de dahil olduğu 9,000'in üzerinde katılımcının yer aldığı zirvede, toplam 136 Devlet ve Hükümet Başkanı, SKH'ların uygulanmasına yönelik ulusal taahhütlerini açıklamıştır. İş dünyası liderleri ve sivil toplum aktivistleri de üç gün süren zirve boyunca çeşitli açıklamalarda bulunmuştur. SKH'ların birçoğu net bir çevresel odağa sahip olsa da hedeflerin çoğu insan sağlığı, yoksulluğun ortadan kaldırılması, gıda güvenliği, güvenli ve sürdürülebilir şehirler ile sürdürülebilir enerji ve temiz suya erişim gibi daha geniş endişeleri hedeflemektedir.¹⁹⁵

2000 yılında kabul edilen Binyıl Kalkınma Hedeflerinin üzerine inşa edilen, konusunda ondan kazanılan tecrübelerle, daha geniş kapsamlı, kapsayıcı ve onu tamamlayıcı Gündem 2030 Belgesi'nin toplumsal eşitsizlikle mücadele etme, barış ve adaleti teşvik etme ve çevrenin korunması için güçlü bir küresel eylem planı olduğu söylenebilir.¹⁹⁶ Gündem 2030, BM üyesi her devlete 17 SKH'yı ve 169 ilgili alt hedefleri kendi ülkelerinde uygulama ve 2030'a kadar dünyanın diğer tüm bölgelerinde hedeflerin uygulanmasına destek olma

1. Her türlü yoksulluğu her yerde bitirmek
2. Açlığı bitirmek, gıda güvenliğini sağlamak, beslenme imkânlarını geliştirmek ve sürdürülebilir tarımı desteklemek
3. İnsanların sağlıklı yaşamalarını ve herkesin her yaşta refahını sağlamak
4. Herkes için kapsayıcı ve hakkaniyetli eğitimi sağlamak ve herkese yaşam boyu eğitim imkânlarını teşvik etmek
5. Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak ve kadınların ve kız çocuklarının toplumsal konumlarını güçlendirmek
6. Herkes için su ve kanalizasyon hizmetlerinin ulaşılabilirliğini ve sürdürülebilir yönetimini sağlamak
7. Herkes için erişilebilir, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerji sağlamak
8. Sürdürülebilir ve kapsayıcı ekonomik kalkınmayı sağlamak, tam ve üretken istihdamı ve insan onuruna yakışır işleri yaygınlaştırmak
9. Dayanıklı altyapılar inşa etmek, sürdürülebilir ve kapsayıcı sanayileşmeyi yaygınlaştırmak ve yenilikçiliği teşvik etmek.
10. Ülkelerin içinde ve arasında bulunan eşitsizlikleri azaltmak
11. Şehirleri ve yerleşim yerlerini kapsayıcı, güvenli, güçlü ve sürdürülebilir hale getirmek
12. Sürdürülebilir tüketim ve üretim modellerini temin etmek.
13. İklim değişikliği ve etkileri ile mücadele etmek için acil olarak harekete geçmek
14. Sürdürülebilir kalkınma için okyanusları, denizleri ve deniz kaynaklarını muhafaza etmek ve sürdürülebilir şekilde kullanmak
15. Karasal ekosistemleri korumak, yenilemek ve sürdürülebilir kullanımını teşvik etmek, ormanları sürdürülebilir yönetmek, çölleşmeyle mücadele etmek, toprakların verimlilik kaybını durdurmak ve tersine çevirmek ve biyoçeşitlik kaybını durdurmak
16. Sürdürülebilir kalkınma için barışçıl ve kapsayıcı toplumları yaygınlaştırmak, herkesin adalete erişimini sağlamak, her seviyede etkili, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumları inşa etmek
17. Uygulama araçlarını güçlendirmek ve sürdürülebilir kalkınma için küresel iş birliğine canlılık kazandırmak

¹⁹⁴ UNGA, *Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, A/RES/70/1 (21 October 2015).

¹⁹⁵ United Nations Conferences, Environment and Sustainable Development, "United Nations Summit on Sustainable Development, 25-27 September 2015, New York" (Erişim 30 Temmuz 2024).

¹⁹⁶ Chantal Line Carpentier- Hannah Braun, "Agenda 2030 for Sustainable Development: A Powerful Global Framework", *Journal of the International Council for Small Business* 1/1 (2 Ocak 2020), 14.

çağrısında bulunmuştur. Bunu yaparken küresel çevre ve kalkınma politikalarının ortak bir şekilde uygulanmasının önündeki en büyük engel olan Kuzey-Güney ayrımının üstesinden gelmeyi amaçlamıştır.¹⁹⁷ Gündem 2030'un yoksulluk, açlık, sağlık, eğitim, toplumsal cinsiyet eşitliği, çevresel bozulma gibi farklı konuları birbiriyle ilişkilendirdiği ve bu nedenle, SKH'lar arası bütünleşmiş bir sistem oluşturduğu ifade edilmektedir.¹⁹⁸ Bunun yanında SKH'ların hem konu hem de mekânsal açıdan oldukça kapsayıcı olmaları sebebiyle, bu hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için, ortak bir küresel çabaya, entegrasyona ve sektörler arası politikaların varlığına ihtiyaç olduğu öğretilmektedir.¹⁹⁹ SKH'lar arasındaki bağlantılar hem örtülü hem de açık şekilde, hâlihazırda SKH'ların yapısına entegre edilmiştir. Bu entegrasyonu 3. SKH olan "İnsanların sağlıklı yaşamalarını ve herkesin her yaşta refahını sağlamak" hedefinde görmek mümkündür. Yoksulluğun ortadan kaldırılması (1.SKH), açlığın bitirilmesi (2.SKH), ülkelerin içinde ve arasında bulunan eşitsizliklerin azaltılması (10.SKH) şüphesiz ki refahın sağlanması hedefi ile ilişkilidir.²⁰⁰ Bu sebepten, bir sürdürülebilir kalkınma hedefinin gerçekleştirilmesindeki ilerleme, diğer hedefler üzerinde pozitif bir etki yaratabilecekken; gerilemenin de negatif bir etki yaratacağı söylenmektedir.²⁰¹

Gündem 2030, her ülkede mevcut kurumsal yapıların dönüştürülmesi ve hükümetlerin, sivil toplumun, iş dünyasının ve akademinin SKH'ların gerçekleştirilebilmesi için ortak çaba gösterilmesine yönelik çağrıda bulunmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılabilmesi için tüm siyasi düzeylerden (küresel, bölgesel, ulusal, alt-ulusal), farklı toplumsal alanlardan (siyaset, toplum ve ekonomi) ve çeşitli sektörlerden (enerji, ulaşım, gıda vb.) aktörlerin iş birliği gerekmektedir. Bu açıdan Gündem 2030'un, iyi yönetim ilkesini SKH'lerin başarıya ulaşması için bir ön koşul haline getirdiği söylenebilir.²⁰²

¹⁹⁷ Sabine Weiland vd., "The 2030 Agenda for Sustainable Development: Transformative Change through the Sustainable Development Goals?", *Politics and Governance* 9/1 (26 Şubat 2021), 91.

¹⁹⁸ Måns Nilsson vd., "Policy: Map the Interactions between Sustainable Development Goals", *Nature* 534/7607 (Haziran 2016), 320-322.

¹⁹⁹ Jeffrey D. Sachs vd., "Six Transformations to Achieve the Sustainable Development Goals", *Nature Sustainability* 2/9 (26 Ağustos 2019), 805-814.

²⁰⁰ International Council for Science, *A guide to SDG interactions: From science to implementation* (Paris: ICSU, 2017), 20-21.

²⁰¹ Prajal Pradhan vd., "A Systematic Study of Sustainable Development Goal (SDG) Interactions", *Earth's Future* 5/11 (Kasım 2017), 1169-1179. Yazarlar, hedefler arasındaki bu pozitif entegrasyonu sinerjiler (*synergies*); negatif entegrasyonu da değiş tokuşlar (*trade-offs*) olarak adlandırmaktadır.

²⁰² Weiland vd., "The 2030 Agenda for Sustainable Development", 92.

İKİNCİ BÖLÜM:

AVRUPA BİRLİĞİ HUKUKUNDA SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAVRAMI

Sürdürülebilir kalkınma uluslararası gündemin önemli bir parçasını teşkil ettiği gibi AB'nin de üzerinde oldukça çalıştığı bir alan haline gelmiştir. Birliğin ortak çabalarına ek olarak, Üye Devletler de bireysel olarak sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin benimsenen politika ve düzenlemeleri kendi iç hukuk sistemlerine entegre etme konusunda istikrar göstermektedir. Sürdürülebilir kalkınma, AB'nin öncelikle birincil hukukunun ve ardından ikincil hukukunun önemli bir bileşeni haline gelmiş, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için çeşitli enstrümanlar geliştirilmiştir.²⁰³ Bu başlık altında sürdürülebilir kalkınmanın AB içerisindeki gelişimi, AB'nin kuruluşu ve gelişmesine paralel olarak ele alınacak ve sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşmada Birlik içerisinde benimsenen enstrümanlar açıklanacaktır.

1.1. Avrupa Birliği'nin Ortaya Çıkışına Paralel Olarak Sürdürülebilir Kalkınmanın Gelişimi

AB içerisinde sürdürülebilir kalkınma kavramının gelişimi, BM bünyesinde yapılan yeniliklere paralellik göstermiştir. Öyle ki AB, küresel alanda yapılan her yeni düzenlemeyi oldukça ciddiye alarak yakından takip etmiş ve bu düzenlemelere ilişkin somut eylemler ortaya koymuştur. AB'nin çevrenin korunmasına verdiği önem, her yeni antlaşma ile daha da artmış ve sürdürülebilir kalkınma anlayışı da buna paralel olarak gelişim göstermiştir. En kapsamlı uluslararası örgütlerden biri olan AB, çevrenin korunmasını teşvik etmeye çalışan önemli bir küresel bir aktördür. AB Antlaşmaları incelendiğinde, sürdürülebilir kalkınma kavramının AB birincil hukukunda farklı bağlamlarda yer aldığı sonucuna ulaşılmaktadır. AB birincil hukukunda sürdürülebilir kalkınma hem bir amaç hem de bir ilke olarak ifade edilmektedir. Bir amaç olarak sürdürülebilir kalkınma, Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkındaki Antlaşma'nın (ABİHA) giriş bölümünde ve 11. ile 191. maddelerinde yer almaktadır. Ayrıca, Avrupa Birliği Antlaşması'nda (ABA) bu kavram, giriş bölümünde bir

²⁰³ Luis A. Avilés, “Sustainable Development and the Legal Protection of the Environment in Europe”, *Sustainable Development Law & Policy* 3 (2012), 31-32.

ilke olarak vurgulanmakta ve 3., 21. maddeleri ile AB Temel Haklar Şartı'nın 37. maddesinde de belirtilmektedir.²⁰⁴

Sürdürülebilir kalkınma, AB antlaşmalarının hiçbirinde doğrudan tanımlanmamışsa da çeşitli belgelerde ve stratejilerde dolaylı olarak ele alınmıştır.²⁰⁵ Brundtland Raporu'nda yapılan sürdürülebilir kalkınma tanımı AB nezdinde kabul görmekle beraber, bir başka tanım da Avrupa Parlamentosu ve Konseyi'nin hazırlamış olduğu "Gelişmekte Olan Ülkelerin Kalkınma Sürecine Çevre Boyutunun Tam Olarak Entegre Edilmesini Teşvik Edecek Tedbirler Hakkındaki Tüzük"²⁰⁶ yapılmıştır. İlgili düzenlemenin 2. maddesine göre sürdürülebilir kalkınma: "*doğal varlıkları ve bunların biyolojik çeşitliliğini bugünkü ve gelecek nesillerin yararına koruyarak ekosistemlerin kapasitesi dahilinde ilgili nüfusların yaşam standardının ve refahının iyileştirilmesi anlamına gelir*". Bu tanım, farklı kelimelerle de olsa Brundtland Raporu'ndaki sürdürülebilir kalkınma tanımına açık bir atıf içermektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası çevre hukukunun en önemli yapı taşı olduğu ifade edilmektedir.²⁰⁷ Bu açıdan kavramın AB içerisinde, özellikle çevre hukukunun önem kazanması ile şekillenmeye başladığı söylenebilir. Sürdürülebilir kalkınmanın AB içerisindeki işlevine ilişkin olarak Bándi, şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Çevre hukukunun birkaç nedenden ötürü uygun bir kavramsal temele ihtiyacı vardır. İlk olarak, çevre hukukunun sadece yarım yüzyıllık bir geçmişi vardır; dolayısıyla bu hukuk alanının yerleşmiş olduğu söylenemez. İkincisi, sürekli gelişim ve devam eden değişiklikler çevre hukukunu karakterize etmekte olup, bu durum sadece çevresel zorlukları değil aynı zamanda sosyal ve ekonomik zorlukları da ele alma ihtiyacıyla bağlantılıdır. Üçüncüsü, insan faaliyetlerinin çevre üzerindeki sürekli artan etkisi nedeniyle, çevrenin korunmasıyla ilgili konular oldukça karmaşık ve sürekli genişleyen bir yapıya sahiptir. Bu doğrultuda, AB'nin bir hedefi olarak sürdürülebilir kalkınma, özellikle çevresel çıkarları Avrupa politika yapımının diğer alanlarına entegre etme fikri ile kavramsal bir temel olarak işlev*

²⁰⁴ Aleksandra Syryt, Agnieszka Klimska "Ethical and Legal Conditions of Sustainable Development – The Perspective of Primary EU Law 3 and The Case Law of The Court of Justice 4 of The European Union in Matters 5 of Environmental Protection", *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series* 2019/137 (2019), 188.

²⁰⁵ Maria Kenig-Witkowska, "The Concept of Sustainable Development in the European Union Policy and Law", *Journal of Comparative Urban Law and Policy* Vol. 1/Iss.1 (2017), 67.

²⁰⁶ European Parliament, Council of the European Union, *Regulation No 2493/2000 of the European Parliament and of the Council of 7 November 2000 on measures to promote the full integration of the environmental dimension in the development process of developing countries*, Regulation 32000R2493, *OJ L* 288, 15.11.2000, p. 1–5 (15 November 2000).

²⁰⁷ Malgosia Fitzmaurice vd., *International Environmental Law: Text, Cases and Materials* (Cheltenham, UK Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing, 2022), 18.

*görmektedir.*²⁰⁸ Ayrıca yazar, AB tarafından kabul edilen çeşitli belgelerde sürdürülebilir kalkınmanın, politika yapımını bilgilendiren bir amaç olarak görüldüğünü ve sürdürülebilir kalkınmanın yasal olarak uygulanabilir bir normdan ziyade, bir toplumun hedeflemesi gereken bir yaşam tarzı olması gerektiğini ifade etmektedir.²⁰⁹ Kenig-Witkowska ise, Avrupa hukuku doktrininde “sürdürülebilir kalkınma” teriminin yaygın olarak yanlış kullanıldığını ve bu durumun sürdürülebilir kalkınmayı hukuki bir kavramdan ziyade siyasi bir enstrüman haline getirdiğini ifade etmektedir.²¹⁰ Nitekim 2 Şubat 2004 tarihli Avrupa Toplulukları Komisyon Raporu’nda da sürdürülebilir kalkınma kavramının pek çok açıdan anlaşılması zor bir kavram olmaya devam ettiği belirtilmiştir. Örneğin, siyasetçilerin sürdürülebilir kalkınmayı genellikle yalnızca “çevre politikasının yeniden sunulması” olarak algıladıkları ve bu kavramın ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarını dengeleme konusunda sıklıkla başarısız oldukları ifade edilmiştir.²¹¹ Sürdürülebilir kalkınma, AB ikincil mevzuatında, özel mevzuatta ya da diğer politikalara entegre edilmiş olarak, çevre koruma hedeflerinin arkasında bir çerçeve ilke olarak hizmet etmektedir. AB Üyesi Devletlerin çoğunluğunun kendi sürdürülebilir kalkınma stratejilerine sahip olmasına rağmen, AB ve ulusal sürdürülebilir kalkınma stratejileri birbirine sıkı bir şekilde bağlıdır. Zira sürdürülebilir kalkınmanın üç bileşeni ile ilgi olan bazı politika hedefleri AB düzeyinde belirlenmektedir. Örneğin hava kirliliğinin önlenmesine ilişkin düzenlemeler, balıkçılık izinleri ve buna ilişkin bazı politikalar AB düzeyinde kabul edilmektedir.²¹²

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu’nun (AKÇT) kurulmasıyla bugünkü AB’nin temelleri atılmıştır. Avrupa’nın bütünleştirilmesi için Almanya ve Fransa arasındaki rekabetin son bulması gerektiği görüşünden hareketle ortak bir kömür ve çelik pazarı kurulması ve bu pazara tüm Avrupa devletlerinin dahil edilmesi amaçlanmıştır. 18 Nisan 1951 tarihinde Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika tarafından imzalanan Paris Antlaşması ile Avrupa’daki ilk uluslararası topluluk olan AKÇT kurulmuştur.²¹³ Paris Antlaşması’ndan altı

²⁰⁸ Gyula Bándi, “Principles of EU Environmental Law Including (the Objective of) Sustainable Development”, *Research Handbook on EU Environmental Law*, ed. Marjan Peeters- Mariolina Eliantonio (Edward Elgar Publishing, 2020), 36.

²⁰⁹ Bándi, “Principles of EU Environmental Law Including (the Objective of) Sustainable Development”, 40.

²¹⁰ Kenig-Witkowska, “The Concept of Sustainable Development in the European Union Policy and Law”, 65.

²¹¹ European Commission, *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, 2003 Environmental Policy Review. Consolidating the environmental pillar of sustainable development*, COM/2003/0745 final (02 February 2004), 4.

²¹² European Commission, *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, 2003 Environmental Policy Review. Consolidating the environmental pillar of sustainable development*, COM/2003/0745 final (02 February 2004), 24.

²¹³ “Avrupa Birliği’nin Tarihçesi”, *Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Başkanlığı* (15 Kasım 2022).

yıl sonra, 25 Mart 1957’de Roma’da AKÇT’yi kuran 6 kurucu devlet tarafından; mal, kişi, hizmet ve sermaye alanlarında iş birliğini amaçlayan Roma Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşma ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) kurulmuştur.²¹⁴ Roma Antlaşması’nın imzalandığı gün aynı zamanda atom enerjisinin kullanımında iş birliğini öngören Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu’nu (Euratom) kuran antlaşma da imzalanmıştır. AET ve Euratom Antlaşmaları, 6 devlet tarafından onaylanmalarının ardından 1 Temmuz 1958 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bunun sonucunda: AET, AKÇT ve Euratom olmak üzere 3 Topluluk ortaya çıkmış ve bunlar topluca Avrupa Toplulukları olarak anılmıştır. Roma Antlaşması’nda ne çevrenin korunması gerekliliğine ne de sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin bir düzenlemeye yer verilmemiştir.

Sürdürülebilir kalkınma bir yönüyle çevrenin korunması ve ekonomik kâr arasındaki dengenin gözetilmesini ifade ettiğinden, çevre hukukundaki gelişmeler sürdürülebilir kalkınmanın ortaya çıkışı konusunda da önem arz etmektedir. AET döneminde çevrenin korunması gerekliliği ilk kez 19-21 Ekim 1972 tarihleri arasında gerçekleştirilen Paris Zirvesi’nde etraflıca ele almıştır. Zirveden bir yıl sonra 1973 yılında Paris Deklarasyonu²¹⁵ kabul edilmiştir. 1972 yılında AET tarafından böyle bir Zirve’nin gerçekleştirilmesi tesadüf değildir. Nitekim, 5-16 Haziran 1972 yılında Stockholm’de “BM İnsana Dair Çevre Konferansı” gerçekleştirilmiştir. Hem sürdürülebilir kalkınma hem de çevre hukuku açısından bir milat teşkil eden bu konferans, hiç şüphesiz AB’yi de birçok açıdan etkilemiştir.

1.1.1. Avrupa Tek Senedi

Şubat 1986 tarihinde Lüksemburg’da imzalanan ve 1 Temmuz 1987 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi²¹⁶ ile Roma Antlaşması’nda köklü değişiklikler yapılmıştır. AET’nin yetkisini, çevresel konular; sağlık ve güvenlik de dahil olmak üzere ekonomik ve sosyal uyum; tüketicinin korunması, akademik, mesleki ve profesyonel yeterlilikler; kamu alımları, tüketim vergileri ve sınır kontrolleri konularında Topluluğun tümü için yasama faaliyetlerinde bulunmasını sağlayacak şekilde genişletmiştir. Bunun yanında Avrupa Tek

²¹⁴ Sonia Morano-Foadi vd., *Fairhurst, Morano-Foadi and Neller’s Law of the European Union* (Harlow, England London New York Boston San Francisco: Pearson, 2020), 21.

²¹⁵ Council of the European Union, Representatives of the Governments of the Member States, *Declaration of the Council of the European Communities and of the representatives of the Governments of the Member States meeting in the Council of 22 November 1973 on the programme of action of the European Communities on the environment*, OJ C 112, 20.12.1973, p. 1–53, (22 November 1973).

²¹⁶ European Communities, *Single European Act*, OJ L 169, 29.6.1987, p. 1–28, (17 February 1986).

Senedi, 1 Ocak 1993’e kadar malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı önündeki tüm yasal, teknik ve fiziksel engellerin kaldırılmasını ve iç sınırları olmayan bir alan oluşturulmasını öngörmüştür.²¹⁷

Çevresel düzenlemelerin ortaya çıkmaya başladığı bir dönemde kabul edilen Avrupa Tek Senedi’nin 25. maddesinde Roma Antlaşması’na 130r, 130s ve 130t maddelerini içeren ve “Çevre” başlığını taşıyan bir VII. Bölüm eklenmesi öngörülmüştür. Madde 130r’de Topluluğun çevreye ilişkin faaliyetlerinin amacının “*çevreyi muhafaza etme, koruma ve çevre kalitesini yükseltme; kişilerin sağlığının korunması için çalışma, doğal kaynakların dikkatli ve rasyonel kullanımını sağlama*” olduğu ifade edilmiştir. Aynı maddenin 2. paragrafında “*Topluluğun çevreyle ilgili çabalarının, koruyucu tedbirlerin alınması, çevreye verilen zararların incelikle kaynağında giderilmesi ve kirletenin ödemesi ilkeleri üzerine kurulu*” olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, “*çevrenin korunması konusundaki gerekliliklerin, Topluluğun diğer politikalarının bir parçasını oluşturacağı*” da belirtilmiştir. Böylece çevrenin korunması, Topluluğun kuruluşundan beri ilk kez ayrı bir başlık altında detaylı bir şekilde ele alınmıştır.²¹⁸ Avrupa Tek Senedi’nde öngörülen bu değişiklikler ile çevre konusu AB’nin ortak ve resmi bir politikası haline gelmiştir.²¹⁹

1.1.2. Maastricht Antlaşması

7 Şubat 1992’de Maastricht’te gerçekleştirilen Avrupa Birliği Zirvesi’nde imzalanan, Avrupa Birliği’ni kuran ve bu yüzden Avrupa Birliği Antlaşması olarak da bilinen Maastricht Antlaşması ile 12’den fazla devletin birbirlerine ekonomik ve siyasi olarak entegre edilmesi amaçlanmıştır. Böylece devletler kendi egemenliklerini korurken, çok uluslu egemen bir yapının da bir parçası olmuşlardır. Maastricht Antlaşması ile AET ifadesinin yerini Avrupa Topluluğu (AT) almış; Roma Antlaşması’nın resmi başlığından “ekonomik” kelimesi kaldırılmış, antlaşmanın adı Avrupa Topluluğu Antlaşması (ATA)²²⁰ olmuştur. Maastricht Antlaşması ile kurulan AB’nin temel antlaşması ise Avrupa Birliği Antlaşması’dır (ABA)²²¹. Böylece, Maastricht Antlaşması, Roma Antlaşması’nın devamı niteliğinde olan ATA ile, yeni

²¹⁷ Sonia Morano-Foadi vd., *Fairhurst, Morano-Foadi and Neller’s Law of the European Union*, 24.

²¹⁸ Türkel, *Avrupa Birliği ile Müzakere Sürecinde Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma*, 42.

²¹⁹ Ahmet Mithat Güneş, *Avrupa Birliği Çevre Hukuku* (İstanbul: XII Levha, 2011), 10.

²²⁰ European Communities, *Treaty on European Union*, OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112, (29 July 1992) *Provisions Amending The Treaty Establishing The European Economic Community With a View To Establishing the European Community*, Article G/A (1).

²²¹ European Communities, *Consolidated version of the Treaty on European Union*, (26 October 2012), OJ C 326, 26.10.2012, p. 13–390.

bir yapı olan ABA'yı ortaya çıkarmıştır. Bunun yanında AB vatandaşlığı oluşturulması; ortak ekonomik ve parasal politikanın benimsenmesi, yetki ikamesi ilkesinin benimsenmesi²²², karar alma süreçlerinde değişiklikler yapılması, Avrupa Parlamentosu'na daha fazla yetki verilmesi, yeni görev ve faaliyet alanları²²³ gibi değişiklikler Maastricht Antlaşmasının getirdiği önemli yeniliklerdendir.

Maastricht Antlaşması'nın AB açısından bir diğer önemi ise, sürdürülebilir kalkınmanın ve çevre konusunun açıkça Birlik politikası olarak benimsendiği ilk antlaşma olmasıdır.²²⁴ Dengeli ve sürdürülebilir, ekonomik ve sosyal ilerlemeyi teşvik etmenin Birliğin hedeflerinden olduğu²²⁵ Antlaşmada belirtilmiştir. Ayrıca, *“Topluluğun (kendi içerisinde) ekonomik faaliyetlerin uyumlu ve dengeli bir şekilde gelişmesini, çevreye saygılı, sürdürülebilir ve enflasyonist olmayan bir büyümeyi, ekonomik performansın yüksek derecede yakınlaşmasını, yüksek düzeyde istihdamı ve sosyal korumayı, yaşam standardının ve yaşam kalitesinin yükseltilmesini ve Üye Devletler arasında ekonomik ve sosyal uyum ve dayanışmayı teşvik etmeyi görev edindiği”*²²⁶ ifade edilmiştir.

Maastricht Antlaşması'nın “Çevre” başlığını taşıyan XVI. Bölümün 130r maddesinde²²⁷ çevreye ilişkin olan Topluluk politikasının, çevrenin kalitesinin korunması, muhafaza edilmesi ve iyileştirilmesi, insan sağlığının korunması; doğal kaynakların ihtiyatlı ve rasyonel kullanımı; bölgesel veya dünya çapındaki çevre sorunlarıyla başa çıkmak için uluslararası düzeyde tedbirlerin teşvik edilmesi hedeflerinin gerçekleştirilmesine katkıda bulunacağı düzenlenmiştir.²²⁸ Topluluğun çevre politikasının ihtiyatlılık ilkesine, önleyici tedbirlerin alınması ilkesine, çevreye verilen zararın öncelikli olarak kaynağında giderilmesi ve kirlenen öder ilkelerine dayanması gerektiği ifade edilmiştir. Böylece Topluluğun çevre politikasının temel ilkeleri belirlenmiş, çevreye saygılı sürdürülebilir büyüme kavramı da Topluluğun görevlerine eklenmiştir. Bunun yanında çevre koruma gerekliliklerinin, diğer Topluluk politikalarının tanımlanması ve uygulanmasına entegre edilmesi gerektiği açıkça ifade edilmiştir. Maastricht Antlaşması'nın “Ekonomik ve Sosyal Bütünleşme” başlıklı 130a

²²² Eeva Pavy, “The Principle of Subsidiarity”, *Fact Sheets on the European Union European Parliament* (March 2024).

²²³ Sonia Morano-Foadi vd., *Fairhurst, Morano-Foadi and Neller's Law of the European Union*, 25-26.

²²⁴ Güneş, *Avrupa Birliği Çevre Hukuku*, 4.

²²⁵ European Communities, *Treaty on European Union*, Common Provisions, Article B .

²²⁶ European Communities, *Treaty on European Union*, Provisions Amending The Treaty Establishing The European Economic Community With A View To Establishing The European Community, Article G/B (2)

²²⁷ Şimdiki adıyla ABİHA md.191.

²²⁸ European Communities, *Treaty on European Union*, "Environment", Article 130r(1).

maddesi, “*Topluluğun bütününün uyumlu kalkınmasının geliştirilmesi için, Topluluk ekonomik ve sosyal bütünleşmesini güçlendirmeyi amaçlayan bir faaliyet geliştirir ve izler.*” demektedir. Aynı maddenin ikinci fıkrasında da Topluluk içerisindeki bölgeler arasındaki kalkınma farkının en aza indirilmesi hedeflenmiştir. Bu madde ile sürdürülebilir kalkınmanın sosyal ve ekonomik bileşenlerinin birbirlerine entegre edilmesi hedeflenmiştir.²²⁹ Maastricht Antlaşması ile çevrenin korunması ve bunun diğer alanlara entegre edilerek sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi AB’nin ortak hedeflerinden biri haline gelmiştir.²³⁰

1.1.3. Amsterdam ve Nice Antlaşmaları

AB’nin kurucu antlaşmalarında değişiklik öngören bir diğer önemli Antlaşma da 2 Ekim 1997’de imzalanan ve 1999’da yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması’dır.²³¹ Sürdürülebilir kalkınma ve çevrenin korunmasının diğer politikalara entegre edilmesi Birliğin görevlerinden kabul edilmiştir.²³² Amsterdam Antlaşması’nın 2. maddesinde sürdürülebilir kalkınma kavramının genel anlamda Topluluğun ortak bir hedefi olduğu ifade edilmektedir.²³³ İlgili madde, “*Topluluğun görevi...Topluluğun bütünü içindeki ekonomik faaliyetlerin uyumlu, dengeli, ve sürdürülebilir şekilde geliştirilmesini; yüksek seviyeli bir istihdam ve sosyal korumayı; erkek ve kadınlar arasında eşitliği; sürdürülebilir ve enflasyonist olmayan bir büyümeyi çevrenin yüksek seviyede korunmasını ve kalitesinin yükseltilmesini; yaşam seviyesinin ve kalitesinin artırılmasını; Üye Devletler arasında ekonomik ve sosyal bütünleşmenin ve dayanışmanın iyileştirilmesini sağlamaktadır.*” şeklindedir. Böylece, çevre kalitesinin yüksek seviyede korunması ve iyileştirilmesi, uyumlu ve dengeli sürdürülebilir kalkınmanın korunması ve kalitesinin yükseltilmesi gibi önemli değişiklikler Topluluğun görevleri arasına girmiştir.

26 Şubat 2001’de imzalanan ve 1 Şubat 2003’te yürürlüğe giren Nice Antlaşması²³⁴, AB’nin kurumsal yapısını genişlemenin getirdiği zorluklara dayanacak şekilde reforme etmeyi

²²⁹ European Community, *Treaty on European Union*, Art. 130a.

²³⁰ Ahmet Hamdi Aydın- Ömer Çamur, “Avrupa Birliği Çevre Politikaları ve Çevre Eylem Programları Üzerine Bir İnceleme”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/13 (Nisan 2017), 32.

²³¹ European Community, *Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts*, Official Journal C 340, 10/11/1997 P. 0001 - 0144 (10 November 1997). Amsterdam Antlaşması hakkında detaylı bilgi için bkz. A. Fusun Arsava, “Amsterdam Antlaşmasının Ortak Hükümlerinin Analizi”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (01 Aralık 2000), 185-196.

²³² EUR- Lex, “Environment” (Erişim 22 Ağustos 2024).

²³³ Bándi, “Principles of EU Environmental Law Including (the Objective of) Sustainable Development”, 37.

²³⁴ European Parliament, “Treaty of Nice” (Erişim 24 Ağustos 2024).

amaçlamıştır. Bu açıdan Nice Antlaşması'nın getirmiş olduğu düzenlemelerin çoğunun Topluluğun yapısına ilişkin olduğu söylenebilir. Antlaşma, çevreye ilişkin olarak tükenmekte olan su kaynaklarına odaklanmış²³⁵ ; sürdürülebilir kalkınma konusuna sıra dışı bir yenilik getirmemiştir.

1.1.4. Lizbon Antlaşması

13 Aralık 2007'de Lizbon'da gerçekleştirilen AB Zirvesi'nde imzalanan ve 1 Aralık 2009'da yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması²³⁶, Avrupa Birliği'ne tüzel kişilik kazandırmış, "Avrupa Topluluğu" terimini "Avrupa Birliği" olarak değiştirmiştir. Ayrıca, Avrupa Birliği Antlaşması (ABA) olduğu gibi kalmış, ancak Avrupa Topluluğu Antlaşması (ATA) "Avrupa Birliği'nin İşleyişine Dair Antlaşma" (ABİHA)²³⁷ olarak yeniden adlandırılmıştır. Böylece AT kavramı tamamen ortadan kalkmıştır.²³⁸ Sürdürülebilir kalkınmanın AB'nin bir politikası olarak resmileştirilmesi süreci Lizbon Antlaşması ile tamamlanmıştır. Lizbon Antlaşması ile hem ABA'ya hem de ABİHA'ya sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin maddeler eklenmiştir.

1.1.5. Avrupa Birliği Kurucu Antlaşmalarında Yer Alan Sürdürülebilir Kalkınmaya İlişkin Düzenlemeler

İlk olarak ABA'da, "Önsöz" kısmının 9. paragrafında²³⁹, "*Birliğin ortak politikaları belirlenirken sürdürülebilir kalkınma ilkesinin göz önünde tutulacağı*" ve ABA'nın 3(3) maddesinde²⁴⁰ Birliğin Avrupa'nın sürdürülebilir kalkınması için çalışacağı ve sürdürülebilir kalkınmanın ortak bir hedef olduğu ifade edilmiştir.²⁴¹ Birliğin dış faaliyetlerine ilişkin genel

²³⁵ Aydın- Çamur, "Avrupa Birliği Çevre Politikaları ve Çevre Eylem Programları Üzerine Bir İnceleme", 33.

²³⁶ European Community, *Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007*, OJ C 306, 17.12.2007, p. 1–27 (13 December 2007).

²³⁷ European Union, *Consolidated text: Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union*, OJ C 202 7.6.2016, p. 47 (1 September 2024).

²³⁸ Güneş, *Avrupa Birliği Çevre Hukuku*, 19.

²³⁹ "...Sürdürülebilir kalkınma ilkesini dikkate alarak ve iç pazarın başarılması, güçlendirilmiş uyum ve çevrenin korunması bağlamında halkları için ekonomik ve sosyal ilerlemeyi teşvik etmeye ve ekonomik entegrasyondaki ilerlemelere diğer alanlardaki paralel ilerlemelerin eşlik etmesini sağlayacak politikalar uygulamaya kararlı olmuşlardır" European Union, *Treaty on European Union* (Consolidated Version 2016, OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388, (07 June 2016), Preamble, para. 9.

²⁴⁰ "Birlik bir iç pazar kurar. Avrupa'nın dengeli ekonomik büyüme ve fiyat istikrarına, tam istihdam ve sosyal ilerlemeyi hedefleyen rekabet gücü yüksek bir sosyal piyasa ekonomisine ve çevrenin yüksek düzeyde korunması ve kalitesinin iyileştirilmesine dayalı sürdürülebilir kalkınması için çalışır. Bilimsel ve teknolojik ilerlemeyi teşvik eder." European Union, *Treaty on European Union* (Consolidated Version 2016, OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388), Art. 3/3.

²⁴¹ Lee, çevrenin korunmasının açıkça 3. maddenin bir parçası olduğunu, ancak tartışmalı bir şekilde ekonomik büyüme yapılan atfin çevrenin korunmasından daha baskın olduğunu ifade etmektedir. Maria Lee, *EU*

hükümleri içeren 21. maddenin 2. fıkrasının (d) ve (f) bentleri de sürdürülebilir kalkınmaya ilişkindir. Maddenin (d) bendi, yoksulluğun ortadan kaldırılması temel amacı ile gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınmasını teşvik etmenin birliğin ortak politikalarından biri olduğunu ifade etmektedir. Görülebileceği üzere ABA’da küresel açıdan sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için öncelikle yoksulluğun ortadan kaldırılması gerektiği düşüncesi benimsenmiştir. Bu durum bir önceki bölümde anlatılan Yeni Delhi İlkeleri’nden “Hakkaniyet İlkesi ve Yoksulluğun Ortadan Kaldırılması”²⁴² ilkesiyle; AB’nin gelişmekte olan ülkelere ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınmayı gerçekleştirebilmeleri için teşvikte bulunacağı taahhüdü de BM’nin küresel iş birliğini öngörmesi ile uyumludur.²⁴³ 21. maddenin (f) bendinde sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması amacıyla çevre kalitesinin korunması ve iyileştirilmesine ve küresel doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimine yönelik uluslararası tedbirlerin geliştirilmesine yardımcı olmanın birliğin ortak politikalarından biri olduğu ifade edilmektedir. Çevrenin korunması hususunun yalnızca Birlik çapında değil küresel olarak ele alınmış olması ve AB’nin çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası tedbirlerin geliştirilmesine yardımcı olacağının ifade edilmesi önem arz etmektedir.

ABİHA’da ise entegrasyon ilkesine ilişkin 11. maddede²⁴⁴ “çevre koruma gerekliliklerinin, özellikle sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesi amacıyla, Birliğin politika ve faaliyetlerinin tanımlanması ve uygulanmasına entegre edilmesi gerektiği” düzenlenmiştir. “Çevre” isimli 20. Başlık altında düzenlenen 191., 192. ve 193. maddeler çevrenin korunması ve sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin son derece önemli düzenlemelerdir. Lizbon Antlaşması ile kabul edilen ABİHA’nın 191. maddesi, Avrupa Topluluğu Antlaşması’nın 174. maddesi ile genel anlamda örtüşmektedir. Lizbon Antlaşması ile bu maddeye getirilen tek yenilik, birinci fıkradaki hedefler arasına iklim değişikliği ile mücadelenin eklenmesidir.²⁴⁵ AB çevre politikasının belirlenmesinde ve sürdürülebilir kalkınmanın Birlik içerisindeki gelişimi konusunda oldukça önem arz eden 191. maddenin ilk fıkrası şu şekildedir:

Environmental Law: Challenges, Change and Decision-Making (Modern Studies in European Law) (Hart Publishing, 2005), 63.

²⁴² Bkz. yuk. 1.2.6.2. Hakkaniyet İlkesi ve Yoksulluğun Ortadan Kaldırılması.

²⁴³ Bkz. yuk. 1.2.4. Birleşmiş Milletler Binyıl Zirvesi ve Binyıl Kalkınma Hedefleri.

²⁴⁴ European Union, *Consolidated text: Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union*, OJ C 202 7.6.2016, p. 47 (1 September 2024), Art.11.

²⁴⁵ Güneş, *Avrupa Birliği Çevre Hukuku*, 112.

“Birliğin çevre politikası, aşağıdaki hedeflerin takibine katkıda bulunur:

- çevre kalitesinin muhafaza edilmesi, korunması ve iyileştirilmesi,*
- insan sağlığının korunması,*
- doğal kaynakların basiretli ve rasyonel biçimde kullanılması,*
- bölgesel veya dünya çapındaki çevre sorunlarının ele alınmasına yönelik uluslararası düzeydeki tedbirlerin teşvik edilmesi ve özellikle iklim değişikliğiyle mücadele edilmesi.”*

Fıkradaki “katkıda bulunur” ifadesinin AB’yi bu hedeflere yaklaşmayı sağlayacak düzenlemeleri kabul etmekle yükümlü kıldığını ve çevre koruma gerekliliklerinin diğer politikalara entegre edilmesi gerektiğini belirttiği öğretide ifade edilmektedir.²⁴⁶AB çevre politikasının hedefi ve bu politikanın dayandığı ilkeler 191. maddenin 2. fıkrasının ilk paragrafında şu şekilde belirtilmiştir:

“Birliğin çevre politikası, Birliğin çeşitli bölgelerindeki koşulların farklılığını dikkate alarak, yüksek seviyeli bir koruma hedefler. Bu politika, ihtiyatlılık ilkesi ile önleyici eylem, çevreye verilen zararın öncelikli olarak kaynağında giderilmesi ve kirleten öder ilkelerine dayanır.”

191. maddenin 3. fıkrası:

“Birlik, çevre politikasının oluşturulmasında aşağıdakileri göz önünde bulundurur:

- mevcut bilimsel ve teknik veriler,*
- Birliğin çeşitli bölgelerindeki çevresel koşullar,*
- eylemin veya eyleme geçmemenin potansiyel faydaları ve maliyetleri,*

²⁴⁶ Michael Kotulla, “Umweltrecht Grundstrukturen und Fälle”s., *EBL-Schweitzer* (Stuttgart: Richard Boorberg Verlag, 2014), 19.; Joachim Scherer - Sebastian Heselhaus, *Umweltrecht*, in: *Dausen, Manfred A. (Hrsg): Handbuch des EU- Wirtschaftsrechts* (München, 2010), 96. “Grabitz/Hilf/Nettesheim, Das Recht der Europäischen Union - beck-online” (Erişim 25 Ağustos 2024). Aktaran: Güneş, *Avrupa Birliği Çevre Hukuku*, 112.

- Birliğin bir bütün olarak ekonomik ve sosyal kalkınması ve bölgelerinin dengeli kalkınması.” şeklindedir.

Madde 191(3)’te AB’nin çevre politikasını belirlerken göz önünde bulunduracağı 4 faktörü düzenlemektedir. Bu faktörler arasında “Birliğin çeşitli bölgelerindeki çevresel koşullar” ve “Birliğin bir bütün olarak ekonomik ve sosyal kalkınması ve bölgelerinin dengeli kalkınması” yer almaktadır. Bu durum, AB’nin farklı bölgelerinde çevre sorunlarına farklı yaklaşımlara ihtiyaç duyulabileceğine işaret etmektedir.²⁴⁷

Maddenin 4. fıkrasında çevre konusunda uluslararası iş birliği öngörülmüştür:

“Birlik ve Üye devletler, kendi yetki alanlarında, üçüncü ülkelerle ve yetkili uluslararası örgütlerle iş birliği yaparlar. Birliğin yaptığı iş birliği ile ilgili ayrıntılı kurallar, Birlik ile ilgili üçüncü taraflar arasındaki anlaşmaların konusunu oluşturabilir.

Birinci alt paragraf, Üye Devletlerin uluslararası kuruluşlarda müzakerelerde bulunma ve uluslararası anlaşmalar akdetme yetkilerine hâlel getirmez.”

ABİHA’nın AB içerisindeki çevreye ilişkin hukuki tasarrufların dayanağını oluşturan 192. maddesi²⁴⁸ ile Avrupa Konseyi’nin çevreye ilişkin çeşitli tedbirleri alma, genel eylem programlarını kabul etme usulleri düzenlenmiştir. 193. maddede ise Üye Devletlerin, çevreye ilişkin daha sıkı koruyucu tedbirler getirebileceklerini veya muhafaza edebileceklerini belirtmektedir.

1.2. Avrupa Birliği Çevre Politikasının Temel İlkeleri

Yukarıda ifade etmiş olduğumuz gibi AB çevre politikasını belirleyen ilkeler ABİHA’nın 11. maddesi ve 191(2). maddesinde belirtilmiştir. Buna göre bu ilkeler:

1. Entegrasyon ilkesi,
2. Yüksek seviyede koruma ilkesi,
3. İhtiyatlılık ilkesi,
4. Önleme ilkesi,

²⁴⁷ European Parliament, Council of the European Union, *Directive E 2000/60/EC of The European Parliament and of The Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy*, OJ L 327, 22.12.2000, p. 1–73 (22 December 2000).

²⁴⁸ Güneş, *Avrupa Birliği Çevre Hukuku*, 110.

5. Kaynakta önleme ilkesi,
6. Kirleten öder ilkesi, şeklinde sıralanabilir.

Sonraki bölümde ele alınacak ABAD kararlarının anlaşılabilirliği adına bu ilkelerin incelenmesi önem arz etmektedir.

1.2.1. Entegrasyon İlkesi

Entegrasyon ilkesinin sürdürülebilir kalkınmanın en önemli bileşenlerinden biri olduğu²⁴⁹ yukarıda Yeni Delhi İlkeleri anlatılırken ifade edilmişti.²⁵⁰ Bu bölümde AB'nin bu ilkeyi ele alış şekli üzerinde durulacaktır.

Entegrasyon ilkesi, Avrupa Tek Senedi'nden bu yana AB'nin yasal dokusunun temelini oluşturmaktadır.²⁵¹ 1983'te AT tarafından kabul edilen Üçüncü Çevre Eylem Programı (3.ÇEP)²⁵² ile başlayan, Dördüncü Çevre Eylem Programı (4. ÇEP)²⁵³ ve Beşinci Çevre Eylem Programı (5.ÇEP)²⁵⁴ ile de güçlendirilen çevresel konuların, tüm sektörel politikaların formülasyonuna ve uygulanmasına entegre edilmesi gerekliliği, AB'de hem yol gösterici bir politika ilkesi hem de bir politika hedefi haline gelmiştir. 3.ÇEP'de topluluk eylemlerinin çevrenin korunmasının diğer politikalara entegre edilmesi, ÇED prosedürünün oluşturulması, kirliliğin kaynağında giderilmesi ve önlenmesi gibi alanlarda yürütülmesi gerektiği ifade edilmektedir.²⁵⁵ 4.ÇEP'de entegrasyona ayrı bir başlık altında yer

²⁴⁹ Bándi, entegrasyonun sürdürülebilir kalkınmanın hukuki sonuçları olduğu düşünülebilecek tek bileşeni olduğunu ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bándi, "Principles of EU Environmental Law Including (the Objective of) Sustainable Development", 41.

²⁵⁰ Bkz. yuk. 1.2.6.7 Entegrasyon ve Birbiriyle İlişkilendirme İlkesi.

²⁵¹ Marie-Claire Cordonier Segger- Markus Gehring, "The principle of integration for sustainable development in European policy and jurisprudence", *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals: 1992–2012*, ed. Marie-Claire Cordonier Segger- H.E. Judge C. G. Weeramantry (Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2017). | Series: Routledge research in international environmental law: Routledge, 2017), 600.

²⁵² Council of the European Union, Representatives of the Governments of the Member States *Resolution of The Council of The European Communities and of The Representatives of The Governments of The Member States, Meeting Within The Council, of 7 February 1983 on the continuation and implementation of a European Community policy and action programme on the environment (1982 to 1986)*, OJ C 46, 17.2.1983, p. 1–16, (17 February 1983).

²⁵³ European Commission, *EEC Fourth Environmental Action Programme (1987-1992) Draft for a Resolution of The Council of The European Communities on the continuation and implementation of a European Community policy and action programme on the environment (1987-1992) (submitted by the Commission to the Council)*, COM/86/485FINAL OF 09/10/86, OJ C 70, p. 6–45 (18 March 1987).

²⁵⁴ European Commission, *Proposal for a Resolution of The Council of The European Communities on a Community programme of policy and action in relation to the environment and sustainable development*, COM/92/23FINAL OF 27/3/92 (27 March 1992).

²⁵⁵ Council of the European Union, Representatives of the Governments of the Member States, *Resolution of The Council of The European Communities and of The Representatives of The Governments of The Member States, Meeting Within The Council, of 7 February 1983 on the continuation and implementation of a European*

verilmiştir.²⁵⁶ Entegrasyon, “Sürdürülebilirliğe Doğru” başlıklı 5. ÇEP’in özünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda, “Temel Öncelikler” başlıklı 1. Bölümün 2. maddesi “Çevresel Gerekliliklerin Diğer Politikalara Entegrasyonu” olarak adlandırılmaktadır.

Maastricht Antlaşması’nın anlatıldığı bölümde de ifade edildiği üzere, entegrasyon ilkesi Maastricht Antlaşmasında da öngörülmüş olup, burada çevre koruma gerekliliklerinin diğer Topluluk politikalarının tanımlanması ve uygulanmasına entegre edilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁵⁷ Lizbon Antlaşması’nın yürürlüğe girmesinden sonra AB hukuku içerisinde entegrasyon ilkesinin önemi büyük ölçüde artmıştır. İlkenin Lizbon Antlaşması’ndan önceki ve sonraki hali arasındaki belirgin fark, ABİHA’daki çeşitli entegrasyon gerekliliklerinin çoğalmasındır. Yani, ABİHA’nın 8-13. maddeleri, Amsterdam Antlaşması’nın halihazırda mevcut olan tek çevresel entegrasyon gerekliliğinin yanında, yeni entegrasyon gereklilikleri öngörmüştür. ABİHA madde 9’da öngörülen, “*tüm politika ve faaliyetlerde dikkate alınması gereken yüksek düzeyde istihdamın teşvik edilmesi*” veya madde 12’de öngörülen “*tüketicinin korunmasının diğer Birlik politika ve faaliyetlerine entegre edilmesi*” buna örnek olarak gösterilebilir.²⁵⁸ ABİHA’nın entegrasyon ilkesine ilişkin 11. maddesinde²⁵⁹ çevre koruma gerekliliklerinin, özellikle sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesi amacıyla, Birliğin politika ve faaliyetlerinin tanımlanması ve uygulanmasına entegre edilmesi gerektiği düzenlenmiştir. Bunun yanında entegrasyon ilkesini Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı’nın²⁶⁰ “Çevrenin Korunması” başlıklı 37. maddesinde görmek mümkündür. Buna göre, “*Yüksek düzeyde çevre koruma ve çevre kalitesinin iyileştirilmesi, Birlik politikalarına entegre edilmeli ve sürdürülebilir kalkınma ilkesine uygun olarak sağlanmalıdır.*”

Avrupa düzeyinde entegrasyon ilkesi çevresel hususların, ticaret ve kalkınma ile ilgili olanlar da dahil olmak üzere, Birlik politikalarına ve faaliyetlerine entegre edilmesi gerektiğini ifade

Community policy and action programme on the environment (1982 to 1986), OJ C 46, 17.2.1983, p. 1–16, (17 February 1983).

²⁵⁶ European Commission, *EEC Fourth Environmental Action Programme (1987-1992) Draft for a Resolution of The Council of The European Communities on the continuation and implementation of a European Community policy and action programme on the environment (1987-1992) (submitted by the Commission to the Council)*, COM/86/485FINAL OF 09/10/86, OJ C 70, 18.3.1987, p. 6–45, 2.3, (18 March 1987). “Integration with other Community policies”, 10.

²⁵⁷ Liberatore, “The Integration of Sustainable Development Objectives into EU Policy Making Barriers and Prospects”, 106.; European Communities, *Treaty on European Union*, Common Provisions, Art.130a, 130r.

²⁵⁸ Bándi, “Principles of EU Environmental Law Including (the Objective of) Sustainable Development”, 42.

²⁵⁹ European Union, *Consolidated text: Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union*, OJ C 202 7.6.2016, p. 47 (1 September 2024), Art.11.

²⁶⁰ European Union, *Charter of Fundamental Rights of The European Union*, OJ C 326, 26.10.2012, p. 391–407 (26 October 2012).

etmektedir.²⁶¹ Öğretide Pallemarts, entegrasyonun sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesiyle doğrudan bağlantılı olması nedeniyle çok daha büyük bir önem ve açık bir kesinlik kazandığını ifade etmektedir.²⁶² Aynı zamanda yazar, Avrupa’da çevresel entegrasyonun sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesinin ana aracı olduğunu vurgulamaktadır.²⁶³

Haziran 1998’de Cardiff’te gerçekleştirilen Avrupa Konseyi Zirvesi’nde, Üye Devletlerin Devlet ve Hükümet Başkanları, istihdam yaratılmasını teşvik etmek için sürdürülebilir ve kalıcı büyümenin önemini vurgulamışlardır.²⁶⁴ Cardiff Avrupa Konseyi Başkanlık Sonuçlarında da çevresel entegrasyonun önemi şu şekilde ifade edilmiştir: *“Sağlıklı bir çevre, yaşam kalitesinin merkezinde yer alır. Ekonomilerimiz refah ile çevrenin korunmasını birleştirmelidir. Bu nedenle Amsterdam Antlaşması, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması amacıyla çevrenin korunmasının Topluluk politikalarına entegre edilmesini vurgulamaktadır.”*²⁶⁵, *“Avrupa Konseyi, Konsey’in ilgili tüm oluşumlarını, kendi politika alanları dahilinde çevresel entegrasyon ve sürdürülebilir kalkınmayı hayata geçirmek için kendi stratejilerini oluşturmaya davet eder.”*²⁶⁶ Zirve neticesinde Komisyon’un Avrupa Konseyi’ne gönderdiği *“Entegrasyon için Ortaklık: Çevrenin AB Politikalarına Entegre Edilmesine Yönelik Bir Strateji”*²⁶⁷ isimli Bildiri, entegrasyon ilkesine yönelik uygulamaların yargısal denetimi için oldukça önemli ifadeler içermektedir. Buna göre *“Çevre sorunlarımızın çoğu tarım, ulaştırma, enerji ve sanayi gibi sektörlerdeki uygulamalardan kaynaklanmaktadır ve çözüm için bu alanlara bakmalıyız. Sürdürülebilir olmayan tüketim kalıplarımıza dikkat edilmeliyiz...Yeni teknolojiler ve yönetim uygulamaları bu sorunlardan bazılarını çözüm sağlayabilir. Politikalarımız bunların geliştirilmesini ve uygulanmasını teşvik etmelidir. Bu vizyonun gerçekleştirilmesi ve Antlaşmanın yasal yükümlülüğüne inandırıcı bir yanıt verilmesi, Topluluğun gerekli*

²⁶¹ Cordonier Segger- Gehring, “The principle of integration for sustainable development in European policy and jurisprudence”, 601.

²⁶² Marc Pallemarts, *The European Union and Sustainable Development: Internal and External Dimensions* (Brussels: IES, 2006), 25.

²⁶³ Pallemarts, *The European Union and Sustainable Development: Internal and External Dimensions*, 29.

²⁶⁴ Eurofound, “Cardiff process, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions” (Erişim 05 Ekim 2024).

²⁶⁵ European Parliament, “Cardiff European Council 15/16.06.1998: Presidency Conclusions” (Erişim 05 Ekim 2024), para. 32.

²⁶⁶ European Parliament, “Cardiff European Council 15/16.06.1998: Presidency Conclusions” (Erişim 05 Ekim 2024) para. 34.

²⁶⁷ European Commission, *Communication from the Commission to the European Council of 27 May 1998 on A Partnership For Integration: A Strategy for Integrating the Environment into EU Policies*, COM/98/0333 final (Cardiff-Not published in the Official Journal, 1998).

araçlarla donatılmasını gerektirmektedir. Entegrasyon gerekliliğine bağlılık ilke olarak, Avrupa Adalet Divanı'nın yargısal denetimine tabidir.”²⁶⁸ Böylece Komisyon, sürdürülebilir ve kalıcı büyüme için çevresel entegrasyona özellikle hangi alanlarda ihtiyaç duyulduğuna ışık tutarak bu alanlarda yeni teknolojiler gerektiğinin altını çizmiştir. Özellikle entegrasyon gerekliliklerine bağlılığın normatif niteliğini ortaya koyması bu alandaki içtihadın geliştirilmesi noktasında oldukça önem arz etmektedir. Cardiff Süreci, Avrupa ekonomisinin farklı alanlarında çevresel entegrasyonu sağlamak için yeni sürdürülebilir kalkınma stratejilerinin tasarlanması gerektiğini ifade etmiştir. Cardiff Süreci ile geliştirilen entegrasyon ilkesinin AB tarafından yorumlanması son yirmi yılda çeşitli stratejiler, AB bildirimleri, Avrupa Konseyi kararları ile bağlayıcı direktifler ve tüzükler aracılığıyla görülebilir.²⁶⁹

1.2.2. Yüksek Seviyede Koruma İlkesi

AB birincil mevzuatında birçok yerde yüksek seviyede koruma ilkesine ABİHA ve AB Temel Haklar Şartı'nda yer verilmiştir. ABİHA'daki düzenlemelere bakacak olursak: madde 114(3): “Komisyon, sağlık, güvenlik, çevrenin korunması ve tüketicinin korunması alanlarında, 1. paragrafı uyarınca verdiği önerilerinde, özellikle bilimsel bulgulara dayanan tüm yeni gelişmeleri göz önünde tutarak, yüksek düzeyde bir korumayı temel alır.”, madde 168/1: “Birliğin tüm politika ve faaliyetlerinin belirlenmesinde ve uygulanmasında, insan sağlığının yüksek seviyede korunması temin edilir.”, madde 169(1): “Birlik, tüketicilerin çıkarlarını desteklemek ve yüksek düzeyde korunmalarını temin etmek için, sağlık, güvenlik ve ekonomik çıkarlarının korunmasına ve bilgilendirilme ve eğitim hakları ile çıkarlarını korumak amacıyla örgütlenme haklarının desteklenmesine katkıda bulunur.”, madde 191(2): “Birliğin çevre politikası, Birliğin çeşitli bölgelerindeki koşulların farklılığını dikkate alarak, yüksek seviyeli bir koruma hedefler.” AB Temel Haklar Şartı madde 37: “Çevrenin en ileri derecede korunması ile çevre kalitesinin geliştirilmesi hususları Avrupa Birliği'nin politikalarına dahil edilmeli ve bunların uygulanması sürdürülebilir kalkınma ilkesine göre sağlanmalıdır.”

²⁶⁸ European Commission, *Communication from the Commission to the European Council of 27 May 1998 on A Partnership For Integration: A Strategy for Integrating the Environment into EU Policies*, COM/98/0333 final (Cardiff-Not published in the Official Journal, 1998), Executive summary and the recommendations.

²⁶⁹ European Commission, *Communication from the Commission to the European Council of 27 May 1998 on A Partnership For Integration: A Strategy for Integrating the Environment into EU Policies*, COM/98/0333 final (Cardiff-Not published in the Official Journal, 1998).

Özetle, yüksek seviyede koruma ilkesine göre, Birlik politikalarının sağlık, güvenlik, çevrenin korunması ve tüketicinin korunması alanlarında yüksek düzeyde bir korumayı temel alması ve bunu hedeflemesi; bu alanlara ilişkin belirlenen politikaların AB'nin temel politikalarına entegre edilmesi ve bunların uygulanmasının sürdürülebilir kalkınma ilkesine göre yapılması gerekmektedir. Yüksek seviyede koruma ilkesi her ne kadar soyut bir anlam ifade ediyor gibi görünse de ABAD kararları ile kısmen de olsa somutlaştırılmıştır. Bu ilkeye ilişkin en meşhur davalardan *Gianni Bettati v Safety Hi-Tech Srl*²⁷⁰ davasında, ozon tabakasını incelten maddelere ilişkin bir yönetmelikteki koruma düzeyine itiraz edilmiş ve ABAD, yüksek koruma düzeyinin teknik olarak mümkün olan en yüksek koruma düzeyi olması gerekmediği sonucuna varmıştır. Bir sonraki bölümde bu dava etraflıca inceleneceğinden burada yalnızca ismen değinilmekle yetinilecektir.

1.2.3. İhtiyatlılık İlkesi

İhtiyatlılık ilkesi hiç şüphesiz uluslararası çevre hukukunun en karakteristik ilkelerinden biridir ve ulusal hukuk sistemlerinde de oldukça etkili olmuştur. İhtiyatlılık ilkesi, potansiyel çevresel riskleri yaratanlara bir ispat yükü getirmenin yanında, potansiyel çevresel zarara dair tam bir bilimsel kanıta sahip olmadan bile bu tür eylemlere müdahale etme yetkisi sağlamaktadır.²⁷¹ Özellikle çevresel politikalar en güncel bilimsel verilere dayanılarak oluşturulur. Bilimsel metodolojilerin giderek karmaşılaşması bazı durumlarda, toplanan verilerin niteliği konusunda belirsizliğe yol açabilir. Bu belirsizliğin yaratacağı olumsuz durumların önlenmesi adına 1980'lerden bu yana oluşturulan çevre korumaya yönelik uluslararası belgeler, Devletlerin genellikle ihtiyatlılık ilkesi temelinde hareket etmelerini öngörmüştür.²⁷² Öğretide Güneş, ihtiyat ilkesindeki esas mantığı şu şekilde ifade etmektedir: “İhtiyat olgusu esas olarak bilimsel belirsizlik olgusunun çevreyi korumak için girişimde bulunmamanın bir gerekçesi olarak kullanılmasının önüne geçmeyi amaçladığını belirtmek gerekir.”²⁷³ Bu açıdan, ihtiyat ilkesinin temelde iki ana işlevi olduğu söylenebilir: Birincisi, bilimsel belirsizlik durumlarında, bu belirsizliğin kullanılarak çevre üzerinde potansiyel zarar yaratabilecek faaliyetlerin uygulanmasını engellemek; ikincisi ise çevreyi korumaya

²⁷⁰ CJEU, *Case C-284/95: Gianni Bettati v Safety Hi-Tech Srl*, ECLI:EU:C:1998:353 (14 July 1998).

²⁷¹ Bândi, “Principles of EU Environmental Law Including (the Objective of) Sustainable Development”, 45.

²⁷² McIntyre- Mosedale, “The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law”, 221.

²⁷³ Güneş, *Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi*, 17.

yönelik adımlar atmamanın gerekçesi olarak bilimsel belirsizliğin öne sürülmesini önlemektir.

İhtiyatlılık ilkesi AB çevre politikasının temel direklerinden biridir. ABİHA'nın 191. maddesinin 2. paragrafı “*Birliğin çevre politikası ... ihtiyatlılık ilkesine dayanacaktır*” şeklinde düzenlenmiştir. Düzenleniş şekli gereği söz konusu hükmün bağlayıcı olduğu ve AB'nin çevre koruma alanındaki eylemlerinin dayanağını oluşturduğu ifade edilmektedir.²⁷⁴ İhtiyatlılık ilkesinin farklı biçimlerde çok çeşitli uluslararası belgelerde yer almaktadır. Bunlar arasında uluslararası anlaşmalar ve bağlayıcı olmayan birtakım uluslararası hukuk enstrümanları yer almaktadır. İlke, AB çevre hukukuna 1992 tarihli Maastricht Antlaşması'nın Roma Antlaşmasında değişik öngören 130r(2)²⁷⁵ maddesi ile dahil edilmiştir.²⁷⁶ Bu antlaşma ile çevreye ilişkin Topluluk politikasının dayandırılması gereken kirleten öder ilkesi, önleme ilkesi, kaynakta giderme ilkesi ve entegrasyon ilkelerine bir de ihtiyatlılık ilkesi eklenmiştir. Ancak, diğer yol gösterici ilkelere olduğu gibi, ihtiyatlılık ilkesi de Antlaşma'nın herhangi bir yerinde tanımlanmamıştır. Bu durum ilkenin içeriğini ve uygulanabilirliğini belirsiz bırakmaktadır. Bununla beraber AB topluluk müktesebatında ihtiyatlılık ilkesine yaklaşımın tutarlı olmadığı söylenebilir. Bazı düzenleyici işlemlerin ilkeye atıfta bulunduğu görülürken, benzer konulardaki diğer düzenleyici işlemlerin bunu göz ardı ettiği görülebilmektedir. Örnek olarak, Kimyasalların Kaydı, Değerlendirilmesi, İzni ve Kısıtlanması (REACH) Tüzüğü²⁷⁷ 1. maddesinde ilkeye atıfta bulunurken; Maddelerin ve Karışımların Sınıflandırılması, Etiketlenmesi ve Ambalajlanmasına İlişkin 16

²⁷⁴ Sadeleer, “The principles of prevention and precaution in international law: two sides of the same coin?”, 180.

²⁷⁵ “*Topluluğun çevre politikası...ihtiyatlılık ilkesine dayanacaktır...*”

²⁷⁶ “Çevre konusundaki Topluluk politikası, Topluluğun çeşitli bölgelerindeki durumların çeşitliliğini dikkate alarak yüksek düzeyde bir korumayı hedefler. Bu politika, ihtiyatlılık ilkesine ve önleyici tedbirlerin alınması, çevreye verilen zararın öncelikli olarak kaynağında giderilmesi ve kirletenin bedelini ödemesi ilkelerine dayanmalıdır. Çevre koruma gereklilikleri, diğer Topluluk politikalarının tanımlanması ve uygulanmasına entegre edilmelidir. Bu bağlamda, bu gerekliliklere cevap veren uyumlaştırma tedbirleri, uygun olduğu hallerde, Üye Devletlerin ekonomik olmayan çevresel nedenlerle Topluluk denetim prosedürüne tabi olarak geçici tedbirler almasına izin veren bir koruma maddesi içermelidir.” European Communities, *Treaty on European Union*, “Environment”, Art.130r(2).

²⁷⁷ European Parliament, Council of the European Union, *Regulation (EC) No 1907/2006 of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 Concerning the Registration, Evaluation, Authorisation and Restriction of Chemicals (REACH), Establishing a European Chemicals Agency, Amending Directive 1999/45/EC and Repealing Council Regulation (EEC) No 793/93 and Commission Regulation (EC) No 1488/94 as Well as Council Directive 76/769/EEC and Commission Directives 91/155/EEC, 93/67/EEC, 93/105/EC and 2000/21/EC*, OJ L 396, 30.12.2006, p. 1–850: EU, (18 December 2006).

Aralık 2008 tarihli ve 1272/2008 sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Tüzüğü²⁷⁸ ilkeden bahsetmemektedir.

Dünya Ticaret Örgütü Temyiz Organı'nın *Hormones* davasındaki kararına²⁷⁹ cevaben Avrupa Komisyonu 2000 yılında ihtiyatlılık ilkesine ilişkin detaylı bir Tüzük²⁸⁰ hazırlamıştır. Tüzüğün amacı, ihtiyatlılık ilkesinin kullanımının ana hatlarını çizmek, ilkenin uygulanmasına yönelik kılavuz ilkeleri belirlemek, bilimin henüz tam olarak değerlendiremediği risklerin nasıl değerlendirileceği, takdir edileceği, yönetileceği ve iletileceği konusunda ortak bir anlayış oluşturmak ve ihtiyatlılık ilkesine yersiz bir şekilde başvurulmasını önlemektir.²⁸¹ Tüzükte, ihtiyatlılık ilkesinin risk analizine yönelik üç unsurdan oluşan bir çerçevede ele alınması gerektiği ifade edilmiştir. Bu unsurların risk değerlendirmesi, risk yönetimi ve risk iletişiminden oluştuğu ve ihtiyatlılık ilkesinin özellikle risk yönetimi ile ilgili olduğu belirtilmiştir.²⁸² Risk değerlendirmesi mevcut bilimsel ve istatistiksel verilere dayanılarak yapılacak; şayet bilimsel bilgilerin yetersiz, sonuçsuz veya belirsiz olduğu bir durum oluşursa ve bu durum çevre veya insan, hayvan veya bitki sağlığına potansiyel olarak tehlike oluşturabileceğine dair göstergeler içeriyorsa ihtiyatlılık ilkesine başvurulabilecektir.²⁸³ Her ne kadar Tüzük, ihtiyatlılık ilkesini tanımlamamakta ve uygulanmasına ilişkin birçok soruyu cevapsız bırakmakta ise de, ihtiyatlılık ilkesinin AB'deki uygulamasının netleşmesine ve şekillenmesine yardımcı olmuştur.²⁸⁴

1.2.4. Önleme İlkesi

AB çevre politikasının dayandığı bir diğer ilke de önleme ilkesidir. "Korumak onarmaktan daha iyidir" felsefesine dayanan bu ilke, çevreye zarar verebilecek herhangi bir faaliyetin

²⁷⁸ European Parliament, Council of the European Union, *Regulation (EC) No 1272/2008 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008 on Classification, Labelling and Packaging of Substances and Mixtures, Amending and Repealing Directives 67/548/EEC and 1999/45/EC, and Amending Regulation (EC) No 1907/2006 (Text with EEA Relevance)*, OJ L 353, 31.12.2008, p. 1–1355, (16 December 2008).

²⁷⁹ WTO Appellate Body, *EC Measures concerning Meat and Meat Products* ('ECHormones'), No. WT/DS26/AB/R, WT/DS48/AB/R (WTO Appellate Body Report 13 February 1998).

²⁸⁰ European Commission, *Communication from the Commission on the Precautionary Principle*, COM (2000) 1 final (02 February 2000).

²⁸¹ European Commission, *Communication from the Commission on the Precautionary Principle*, COM (2000) 1 final (02 February 2000) "Summary", para. 2.

²⁸² European Commission, *Communication from the Commission on the Precautionary Principle*, COM (2000) 1 final (02 February 2000) "Summary", para. 4.

²⁸³ European Commission, *Communication from the Commission on the Precautionary Principle*, COM (2000) 1 final (02 February 2000) "Introduction", para.

²⁸⁴ 16.12.2024 16:23:00

mümkün olan en erken aşamada önlenmesini amaçlamaktadır. Zarar meydana geldikten sonra onarılması hem çevresel açıdan daha az tatmin edici olmakla birlikte, ekonomik açıdan daha maliyetlidir. Bu sebepten, günümüz çevre düzenlemelerinin çoğu çevresel zararı onarmak yerine önlemek için tasarlanmıştır.²⁸⁵

Birinci Çevre Eylem Programı'ndan (1.ÇEP) bu yana önleme ilkesi, AB çevre politikasının temel bileşenlerinden biri olmuş ve en başından itibaren sadece birincil hukukun bir parçası değil, aynı zamanda çevre hukukunun temel bir unsuru haline gelmiştir. 1982-1986 yıllarını kapsayan 3. ÇEP²⁸⁶ çevresel zararın kontrol edilmesi yerine; zararın en başta önlenmesine odaklanmıştır. Belgede, başlangıçta Topluluk çevre politikasının temel amacının kirliliğin kontrolü olduğu, ancak bu amacın giderek genel ve önleyici bir nitelik kazandığı ifade edilmiştir.²⁸⁷ 3.ÇEP, çevre politikalarının iç pazar için potansiyel risk ve faydalarını vurgulamış ve iç pazar ile çevre politikaları arasındaki uyum, programlama ve faaliyetler için temel bir itici güç haline gelmiştir. Öte yandan 3.ÇEP, çevre politikalarından elde edilecek ekonomik faydaları, özellikle de olumlu istihdam etkilerini vurgulamıştır.²⁸⁸

ABİHA madde 191(1)'de önleme ilkesinin AB çevre politikasının hedeflerinden birini teşkil eden doğal kaynakların ihtiyatlı ve rasyonel bir şekilde kullanılmasını sağlama hedefini de güçlendirdiği ifade edilmektedir. AB ikincil hukukunda bulunan çok sayıda önleyici mekanizma (ÇED bildirim prosedürleri, risk kontrolü, zararlı faaliyetlerin etkilerine ilişkin veri alışverişi vb.) çevresel zararın önlenmesinde çok önemli bir rol oynamakta ve dolayısıyla ilkenin uygulamaya dökülmesini sağlamaktadır.²⁸⁹ *Pulp Mills* davasında UAD,

²⁸⁵ Lee, *EU Environmental Law: Challenges, Change and Decision-Making*, 12.

²⁸⁶ Council of the European Union, Representatives of the Governments of the Member States, *Resolution of The Council of The European Communities and of The Representatives of The Governments of The Member States, Meeting Within The Council, of 7 February 1983 on the continuation and implementation of a European Community policy and action programme on the environment (1982 to 1986)*, OJ C 46, 17.2.1983, p. 1–16, (17 February 1983).

²⁸⁷ Council of the European Union, Representatives of the Governments of the Member States, *Resolution of The Council of The European Communities and of The Representatives of The Governments of The Member States, Meeting Within The Council, of 7 February 1983 on the continuation and implementation of a European Community policy and action programme on the environment (1982 to 1986)*, OJ C 46, 17.2.1983, p. 1–16, (17 February 1983) "Annex", I. Introduction, para. 4.

²⁸⁸ Christian Hey, "III. EU Environmental Policies: A short history of the policy strategies. EU Environmental Policy Handbook", EU Commission- Working Document (17, 2007), 19-20.

²⁸⁹ Atık yönetimi ile ilgili olarak, önleme yeniden kullanım, geri dönüşüm, geri kazanım ve bertaraf gibi diğer faaliyetlerin önüne geçmektedir (2008/98 sayılı Atık Direktifi Madde 4). Bu tür kazaların önlenmesini amaçlayan tehlikeli maddelerle ilgili büyük kaza tehlikelerinin kontrolüne ilişkin 96/82/EC sayılı Direktif'te yer almaktadır. Direktif'in 5(1) Maddesi şunları gerektirmektedir "Üye Devletler, işletmecinin büyük kazaları önlemek ve bunların insan ve çevre üzerindeki sonuçlarını sınırlandırmak için gerekli tüm tedbirleri almakla yükümlü olmasını sağlamalıdır."

önleme ilkesinin kökenlerinin, bir teamül hukuku kuralı olarak, her Devletin kendi topraklarında göstermesi gereken özen yükümlülüğüne dayandığını ifade etmiştir.²⁹⁰

Önleme ilkesi ve ihtiyat ilkesi çoğu zaman birlikte anılsa da esasen önleme ilkesi, ihtiyat ilkesinden farklıdır. Aralarındaki çok sıkı bir ilişki olsa da temel farkları, somut bir tehlikenin var olup olmamasıdır. Önleme ilkesinin uygulanabilmesi için somut çevresel tehlikenin varlığı gerekmekte iken; ihtiyatlılık ilkesinin uygulanabilmesi için ise somut tehlikenin varlığı gerekmemekte, tehlikenin varlığına ilişkin bilimsel kesinliğin olmaması aranmaktadır. Kısaca önleme somut riskleri ele alırken, ihtiyat bilimsel belirsizlikle ilgilenir.²⁹¹ Bu açıdan ihtiyatlılık ilkesinin kapsama alanı, önleme ilkesinden daha geniştir.²⁹² İhtiyat ilkesinin uygulanabilmesi için somut bir tehlikenin varlığı aranmamakta, çevresel bir riskin öngörülmesi ve bu konuda bilimsel bir kesinliğin var olmaması yeterlidir. Dolayısıyla bir olay ile zarar arasındaki nedenselliğin kesin bilimsel kanıtlarla ortaya konduğu riskler önleme ilkesi kapsamına girerken; şüpheli faaliyet ile zarar arasında bir nedensellik bağı

²⁹⁰ ICJ, *Pulp Mills on The River Uruguay* (Argentina v. Uruguay) No. 135 (20 April 2010), para. 101.; Sadeleer, “The principles of prevention and precaution in international law: two sides of the same coin?”, 166.

²⁹¹ Önleme, sadece güvenilirliği Devlet sorumluluğunun etkin bir şekilde uygulanmasına bağlı olan genel kurallar koyarak sağlanamaz. Uluslararası hukukta önleme ilkesinin temeli, uluslararası Devlet sorumluluğundan ziyade çevrenin korunmasını sağlamaya yönelik çok taraflı ve iki taraflı sözleşmelerde aranmalıdır. Bu tür sözleşmelerde bulunan önleyici mekanizmaların çoğalması, sınır aşan zararı önlemeye yönelik özen yükümlülüğünün uygulanmasında ve dolayısıyla önleme ilkesine içerik kazandırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Önleme ilkesi açıkça belirtilmiştir ya da konuları arasında aşağıdakilerin de yer aldığı kapsamlı bir uluslararası antlaşmalar ve ilgili belgelerden çıkarılabilir:

- Deniz çevresi (örneğin, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (UNCLOS), 1982: Madde 194(1)(2), 195, 192, 196, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 212);
- Açık deniz balıkçılığının yönetimi (örneğin, Birleşmiş Milletler Kıyıya Vuran Balık Stokları ve Çok Göçmen Balık Stokları Anlaşması, 1995: Madde 5);
- Nehirlerin korunması (örneğin, Uluslararası Su Yollarının Ulaşım Dışı Amaçlarla Kullanımına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi, 1997: Madde 21);
- İklim (örneğin, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC), 1992: Madde 3(3));
- Ozon tabakası (örneğin, Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi, 1985: Madde 2(2)(b));
- Atık yönetimi (örneğin, Tehlikeli Atıkların Sınır Ötesi Taşınımının ve Bertarafının Kontrolüne İlişkin Basel Sözleşmesi, 1989: Madde 4(2)(c));
- Biyolojik çeşitlilik (örneğin, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (CBD), 1992: Madde 8 ve 14);
- Antarktika ve Alpler gibi hassas ekosistemler (örneğin, Antarktika Antlaşması Çevre Koruma Protokolü, 1991: Madde 3(2); Alplerin Korunması Sözleşmesi, 1991: Madde 2); ve
- Sınır aşan çevresel risk değerlendirmesi (örneğin, Sınır aşan Bağlamda Çevresel Etki Değerlendirmesine İlişkin Espoo Sözleşmesi, 1991: Madde 2(1); Endüstriyel Kazaların Sınır aşan Etkilerine İlişkin Helsinki Sözleşmesi, 1992: Madde 3(1)).

²⁹² Ahmet Mithat Güneş, *Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi* (Ankara: Bilge, 2012), 17.

olduğuna ya da şüpheli zararın gerekleşeeğine dair kesin bir kanıt bulunmayan risklerde ihtiyatlılık ilkesi uygulanacaktır.²⁹³

1.2.5. Zararın Kaynağında Giderilmesi İlkesi

Zararın kaynağında giderilmesi ilkesi, Avrupa Tek Senedi’nden bu yana evre başlığının bir parçasını oluşturmuş olup, ATA’nın 130r(2) maddesinde ve günümüzde ise ABİHA’nın 191(2). maddesinde yer almaktadır. Zararın kaynağında giderilmesi ilkesi çevresel sorunların kaynağında giderilmesinin daha etkili ve verimli olacağı kabulüne dayanır ve uzun vadede daha uygun maliyetli, verimli ve hakkaniyetli sonuçlar hedeflemektedir. Çevreye zarar verebilecek faaliyetleri ele almak ve alınan önlemlere öncelik vermek için kirleten öder ve nleme ilkeleriyle birlikte çalışır.²⁹⁴ İlke, evresel zararı veya potansiyel çevresel zararı ele almaya ve yönetmeye yönelik politika tasarımına rehberlik etmek için kullanılmalıdır. Tüm evresel zararları kaynağında tespit etmek veya ele almak her zaman mümkün olmayabilir. Zararı kaynağında gidermenin mümkün olmadığı durumlarda, çevresel zararı mümkün olduğunca kontrol altına almaya veya sınırlandırmaya çalışmak gerekmektedir.²⁹⁵

1.2.6. Kirleten der İlkesi

Kirleten öder ilkesine göre, çevresel zarara²⁹⁶ neden olan veya bu tür bir zarara yönelik yakın bir tehdit oluşturan bir işletmeci, ilke olarak, gerekli önleyici veya düzeltici tedbirlerin maliyetini üstlenmelidir.²⁹⁷ İlkenin temel mantığı, çevreyi kirletenlerin neden oldukları kirliliğin bertaraf edilmesi maliyetini üstlenmelerinin, onları bu kirliliği azaltmaya ve daha az kirletici ürünler ya da teknolojiler geliştirmeye teşvik etmesidir. Böylece, kıt çevresel kaynakların daha rasyonel bir şekilde kullanılmasını sağlanmış olacaktır.²⁹⁸ Antlaşmaya

²⁹³ Sadeleer, “The principles of prevention and precaution in international law: two sides of the same coin?”, 151.

²⁹⁴ The Scottish Government, *Scotland’s Guiding Principles on the Environment: Statutory Guidance. Prepared under section 17 of the UK Withdrawal from the European Union*, 2023, “Annex” B- Background on Principles.

²⁹⁵ GOV.UK, “Environmental Principles Policy Statement”(Erişim 27 Eylül 2024).

²⁹⁶ evresel zararın tanımı için bkz. Malgosia Fitzmaurice vd., *International Environmental Law: Text, Cases and Materials*; Sadeleer, “The principles of prevention and precaution in international law: two sides of the same coin?”, 151-187.

²⁹⁷ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2004/35/CE of The European Parliament and of The Council of 21 April 2004 on Environmental Liability with Regard to the Prevention and Remedying of Environmental Damage*, OJ L 143, 30.4.2004, p. 56–75 C 202 (30 April 2004), para. 18.

²⁹⁸ Jan Hendrik Jans- Hans Vedder, *European Environmental Law* (Groningen: Europa law publishing, 2008), 603.

dahil edilmeden önce de Avrupa çevre politikasının temel taşlarından birini oluşturan bu ilke, 1975 yılında Maliyet Tahsisi ve Kamu Makamlarının Çevresel Konulardaki Eylemlerine İlişkin 3 Mart 1975 tarihli Konsey Tavsiye Kararı'nda²⁹⁹ ortaya konmuştur. AB hukukunda kirleten öder ilkesi gereği, kirletenin önleme ve kontrol maliyetlerinin yanı sıra zararın giderilmesi maliyetlerini de karşılaması gerektiği düzenlenmiştir. Bu fikir, 2004 tarihli Çevresel Sorumluluk Direktifine³⁰⁰ de yansıtılmıştır.³⁰¹ Kirleten öder ilkesini açıklayan ilk düzenleme OECD'nin bu konudaki tavsiye kararını yayınladığı ve ilkenin amacını şu şekilde tanımladığı 1972 yılında yapılmıştır: *"Kıt çevresel kaynakların rasyonel kullanımını teşvik etmek ve uluslararası ticaret ve yatırımlarda çarpıklıkları önlemek için kirlilik önleme ve kontrol tedbirlerinin maliyetlerinin paylaştırılmasında kullanılacak ilke "Kirleten Öder İlkesi" olarak adlandırılır. Bu ilke, çevrenin kabul edilebilir bir durumda olmasını sağlamak için kamu makamları tarafından kararlaştırılan yukarıda belirtilen önlemlerin yerine getirilmesinin masraflarının kirleten tarafından karşılanması gerektiği anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, bu önlemlerin maliyeti, üretim ve/veya tüketimde kirliliğe neden olan mal ve hizmetlerin maliyetine yansıtılmalıdır. Bu tür önlemlere, uluslararası ticaret ve yatırımda önemli çarpıklıklar yaratacak sübvansiyonlar eşlik etmemelidir."*³⁰² 1992 tarihli Rio Bildirgesi'nin 16. ilkesi, kirleten öder ilkesine ilişkin olarak şu ifadeleri kullanmıştır: *"Ulusal makamlar, çevreyi kirletenin ilke olarak kirliliğin maliyetini üstlenmesi gerektiği yaklaşımını dikkate alarak, kamu yararını gözeterek ve uluslararası ticaret ve yatırımı bozmadan, çevresel maliyetlerin içselleştirilmesini ve ekonomik araçların kullanılmasını teşvik etmeye çalışmalıdır."*³⁰³ AET tarafından kabul edilen 1973 tarihli 1. ÇEP, *"Rahatsızlıkları önleme ve ortadan kaldırma maliyeti, ilke olarak kirleten tarafından karşılanmalıdır."* diyerek bu ilkeden bahsetmiştir.³⁰⁴

²⁹⁹ Council of the European Union, 75/436/Euratom, ECSC, EEC: Council Recommendation of 3 March 1975 regarding cost allocation and action by public authorities on environmental matters, OJ L 194, 25.7.1975, p. 1–4, (3 March 1975).

³⁰⁰ European Parliament, Council of the European Union, Directive 2004/35/CE of The European Parliament and of The Council of 21 April 2004 on Environmental Liability with Regard to the Prevention and Remedying of Environmental Damage, OJ L 143, 30.4.2004, p. 56–75 (30 April 2004).

³⁰¹ Kenig-Witkowska, "The Concept of Sustainable Development in the European Union Policy and Law", 74.

³⁰² OECD, Recommendation of the Council on Guiding Principles concerning International Economic Aspects of Environmental Policies, "Annex", Guiding Principles, para. 4 (May 1972).

³⁰³ UNGA, Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Principle 16.

³⁰⁴ Council of the European Union, Representatives of the Governments of the Member States, Declaration of the Council of the European Communities and of the representatives of the Governments of the Member States meeting in the Council of 22 November 1973 on the programme of action of the European Communities on the environment, OJ C 112, 20.12.1973, p. 1–53 (20 December 1973).

İlkenin içeriğinin daha iyi anlaşılabilmesi için kirleten, kirlilik ve zararın giderilmesi kavramlarının da açıklanması gerekmektedir. AB'nin 2000 yılında su politikasına ilişkin kabul etmiş olduğu 2000/60/EC sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifinde “kirlilik” şu şekilde tanımlanmıştır: “*Kirlilik, insan faaliyetleri sonucunda havaya, suya veya toprağa doğrudan veya dolaylı olarak insan sağlığına veya su ekosistemlerinin veya su ekosistemlerine doğrudan bağlı karasal ekosistemlerin kalitesine zarar verebilecek, maddi varlığa zarar verebilecek veya çevrenin olanaklarını ve diğer meşru kullanımlarını bozabilecek veya engelleyebilecek alt durumların veya ısının girmesi anlamına gelir.*”³⁰⁵ 2004 yılında kabul edilen Çevresel Sorumluluk Direktifinde, zararın giderilmesine ilişkin olarak şu ifadeler yer almaktadır: “*Kirleten öder ilkesine göre, çevresel zarara neden olan veya bu tür bir zarara yönelik yakın bir tehdit oluşturan bir işletmeci, ilke olarak, gerekli önleyici veya düzeltici tedbirlerin maliyetini üstlenmelidir. Yetkili bir makamın kendisinin veya üçüncü bir taraf aracılığıyla bir işletmecinin yerine hareket ettiği durumlarda, söz konusu makam, kendisi tarafından katlanılan maliyetin işletmeciden geri alınmasını sağlamalıdır. Ayrıca, çevresel zararın ve duruma göre bu tür bir zararın meydana gelmesine yönelik yakın bir tehdidin değerlendirilmesinin maliyetini nihai olarak işletmecilerin üstlenmesi de uygundur.*”³⁰⁶ Bándi, diğer herhangi bir sorumluluk şeklinin ve hatta cezai sorumluluğun da ödeme aracı olarak da kabul edilebileceğini ifade etmektedir.³⁰⁷

1975 tarihli Avrupa Konsey Tavsiye Kararı'nda “kirleten” şu şekilde tanımlanmıştır: “*Çevreyi kirleten kişi, doğrudan veya dolaylı olarak çevreye zarar veren veya böyle bir zarara yol açan koşulları yaratan kişidir.*” 2004 yılında kabul edilen Çevresel Sorumluluk Direktifi kimlerin kirleten olabileceklerini şu şekilde ifade etmektedir: “*Çevresel zararın önlenmesi ve giderilmesi, Antlaşma 'da belirtildiği gibi ve sürdürülebilir kalkınma ilkesi doğrultusunda 'kirleten öder' ilkesinin geliştirilmesi yoluyla uygulanmalıdır. Bu nedenle, bu Direktifin temel ilkesi, işletmecileri çevresel zarar risklerini en aza indirecek tedbirler almaya ve uygulamalar geliştirmeye teşvik etmek ve böylece mali yükümlülüklerle maruz kalmalarını azaltmak amacıyla, faaliyeti çevresel zarara veya bu tür bir zararın yakın tehdidinde neden olan bir işletmecinin mali olarak sorumlu tutulması olmalıdır*”. Metinden

³⁰⁵ European Parliament, Council of the European Union, *Directive E 2000/60/EC of The European Parliament and of The Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy*, OJ L 327, 22.12.2000, p. 1–73 (22 December 2000), Art. 2/33.

³⁰⁶ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2004/35/CE of The European Parliament and of The Council of 21 April 2004 on Environmental Liability with Regard to the Prevention and Remedying of Environmental Damage*, OJ L 143, 30.4.2004, p. 56–75 (30 April 2004) Preamble (18).

³⁰⁷ Bándi, “Principles of EU Environmental Law Including (the Objective of) Sustainable Development”, 50.

anlaşılacağı üzere, işletmeciler “kirleten” olabilir.³⁰⁸ Yine aynı Direktifte işletmeci şu şekilde tanımlanmaktadır: “*işletmeci, mesleki faaliyeti işleten veya kontrol eden ya da ulusal mevzuatta öngörüldüğü hallerde, bu tür bir faaliyet için izin veya yetki sahibi veya bu tür bir faaliyeti kaydeden veya bildiren kişi de dahil olmak üzere, bu tür bir faaliyetin teknik işleyişi üzerinde belirleyici ekonomik gücün devredildiği herhangi bir gerçek veya tüzel, özel veya kamu kişisi anlamına gelir.*”³⁰⁹ Uygulamada genellikle kirletenin bir tesisin işletmecisi gibi belirli bir tüzel kişiliğe sabitlendiği ve bu tüzel kişiliğin işlettiği tesisten kaynaklanan çevresel kirlilik riskini üstlendiği belirtilmektedir. Özellikle bir faaliyetin toplumsal değeri olduğu ve sorumluluğun özel bir aktörün üstlenemeyeceği kadar büyük olduğu durumlarda (nükleer zarar gibi) ise, çevresel zararın maliyetinin bir kısmını devletin karşılayabileceği öğretide ifade edilmektedir.³¹⁰

1.3. Avrupa Birliği Sürdürülebilir Kalkınma Stratejileri

Avrupa Konseyi’nin 15- 16 Temmuz 2001 tarihinde Göteborg’da gerçekleştirmiş olduğu Zirve, sürdürülebilir kalkınmanın AB’deki gelişimi için önem arz etmektedir. Öyle ki, ilk kez bu zirvede “AB Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi”³¹¹ (SKS) kabul edilmiştir. Brundtland Raporu’ndaki sürdürülebilir kalkınma tanımı ile başlayan belgede, sürdürülebilir kalkınmanın küresel bir hedef olduğu ve AB’nin bu küresel hedefin gerçekleştirilmesinde kilit bir role sahip olduğu ifade edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınmaya yönelik başlıca tehditler ise iklim değişikliği, kamu sağlığı, gıda güvenliği, yoksulluk, nüfusun yaşlanması, atık hacmi, biyo-çeşitlilik ve toprak kaybı, ulaşım problemleri ve bölgesel dengesizlikler olarak belirlenmiştir.³¹² Bu tehditlerin yarattığı olumsuzlukları bertaraf etmek ve sürdürülebilir kalkınmanın sunduğu vizyona ulaşmak için acilen harekete geçilmesi, bu konuda politika oluşturmaya yönelik yeni bir yaklaşımın oluşturulması, yaygın katılımın ve

³⁰⁸ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2004/35/CE of The European Parliament and of The Council of 21 April 2004 on Environmental Liability with Regard to the Prevention and Remedying of Environmental Damage*, OJ L 143, 30.4.2004, p. 56–75 (30 April 2004) Preamble (2).

³⁰⁹ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2004/35/CE of The European Parliament and of The Council of 21 April 2004 on Environmental Liability with Regard to the Prevention and Remedying of Environmental Damage*, OJ L 143, 30.4.2004, p. 56–75 (30 April 2004), Art. 2/6.

³¹⁰ Malgosia Fitzmaurice vd., *International Environmental Law: Text, Cases and Materials*, 92.

³¹¹ 1992 Çevre ve Kalkınma Üzerine Rio Bildirgesi’ni imzalayan taraflar, 1997 yılında BM Genel Kurulu’nun 19. Özel Oturumunda, 2002 Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi’ne kadar sürdürülebilir kalkınma stratejisi hazırlama taahhüdünde bulunmuşlardır.

³¹² European Commission, *Communication from the Commission A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development*, COM/2001/0264 final, (15 May 2001), "I. Towards a Sustainable Europe", 5.

uluslararası sorumluluğun gerektiği ifade edilmiştir.³¹³ Birliğin iç ve dış politikasının diğer ülkelerin, özellikle de gelişmekte olan ülkelerin, daha sürdürülebilir bir kalkınmaya ulaşma çabalarını aktif bir şekilde desteklemesi gerektiği belirtilmiştir.³¹⁴ Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin BM nezdinde yapılan çalışmaların AB tarafından oldukça dikkate alındığı burada da gözlemlenebilir. Nitekim SKS Belgesinde, Avrupa Topluluğu Komisyonu'nun, Johannesburg'da yapılacak olan Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi (Rio+10) öncesinde, Birliğin küresel sürdürülebilir kalkınmaya nasıl katkıda bulunması gerektiğine ilişkin görüşlerini 2002 yılının ilk yarısında bir tebliğ ile ortaya koyacağı ve tebliğde, diğer konuların yanı sıra, özellikle küresel yoksulluğun azaltılması amacıyla kalkınma yardımları için ek mali kaynakların harekete geçirilmesi konusunun ele alınacağı ifade edilmiştir.³¹⁵

2001 yılında kabul edilen SKS'nin yeniden gözden geçirilmesine yönelik çalışmalar 2004 yılında yeni Komisyon'un göreve gelmesi ile başlamıştır. Yeni SKS'nin daha kapsamlı hedefler içermesi ve iç ve dış boyutları ile diğer alanlara tam olarak entegre edilmesi gerektiğine karar verilmiştir. Bu sebepten yenilenen SKS³¹⁶ Haziran 2006'da Avrupa Konseyi tarafından kabul edilmiştir. Yenilenen Strateji, selefi gibi Brundtland Raporu'nda yer alan sürdürülebilir kalkınmanın klasik tanımını benimsemektedir; buna göre sürdürülebilir kalkınma “*Bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların kendi gereksinimlerini karşılama olanaklarını tehlikeye atmaksızın karşılayan kalkınma*” anlamına gelmektedir.³¹⁷ Yenilenen AB Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi'nde, iklim değişikliği ve enerji kullanımı, kamu sağlığına yönelik tehditler, yoksulluk, nüfusun yaşlanması, doğal kaynakların yönetimi, biyolojik çeşitlilik kaybı, arazi kaybı ve ulaşım ile ilgili sürdürülemez eğilimlerin devam ettiği ve yeni zorlukların ortaya çıktığı ve bu zorlukların aciliyet yarattığı ifade edilerek, daha uzun vadeli bir perspektifin benimsenerek

³¹³ European Commission, *Communication from the Commission A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development*, COM/2001/0264 final, (15 May 2001), "I. Towards a Sustainable Europe", 6.

³¹⁴ European Commission, *Communication from the Commission A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development*, COM/2001/0264 final, (15 May 2001), "I. Towards a Sustainable Europe", 12.

³¹⁵ European Commission, *Communication from the Commission A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development*, COM/2001/0264 final, (15 May 2001), "I. Towards a Sustainable Europe", 12.

³¹⁶ Council of The European Union, *Review of the EU Sustainable Development Strategy (EU SDS)- Renewed Strategy* (26 Haziran 2006).

³¹⁷ Council of The European Union, *Review of the EU Sustainable Development Strategy (EU SDS)- Renewed Strategy*, No. 10917/06 (26 June 2006), para. 1.

kısa vadede harekete geçilmesi gerektiği belirtilmiştir.³¹⁸ Ayrıca çevrenin korunması³¹⁹, sosyal eşitlik ve uyum³²⁰, ekonomik refah³²¹, uluslararası sorumlulukların yerine getirilmesi³²² anahtar hedefler olarak belirlenmiştir. Eğitimin sürdürülebilir olmayan davranışları değiştirmede ve tüm vatandaşlara sürdürülebilir kalkınmayı başarmak için gereken temel yeterlilikleri sağlama konusunda oldukça önem arz ettiği ifade edilmiştir.³²³ Özellikle kişiler ve gruplar arasında fırsat eşitliği yaratarak sürdürülebilir kalkınmanın üç sacayağından biri olan sosyal kalkınmanın gerçekleşmesine katkıda bulunacağı belirtilmiştir.³²⁴

Genel olarak SKS'nin ana hedefi, mevcut sürdürülemez üretim ve tüketim kalıplarının ve politika oluşturmaya yönelik entegrasyon içermeyen yaklaşımların kademeli olarak değiştirilmesi ve kaynakları verimli bir şekilde yönetebilen ve kullanabilen sürdürülebilir toplumların yaratılması, bu yolla AB'nin hem mevcut hem de gelecek nesiller için yaşam kalitesini sürekli olarak iyileştirmesini sağlayacak eylemlerin belirlenmesidir.³²⁵ Bu hedefe ulaşmak adına oluşturulacak politikalara ilişkin yol gösterici ilkeler ise şu şekilde belirlenmiştir: Temel hakların korunması ve teşvik edilmesi, kuşak içi ve kuşaklar arası dayanışma, açık ve demokratik toplum, vatandaş katılımı, özel sektör katılımı, politika tutarlılığı ve yönetişim, politika entegrasyonu, mevcut en iyi bilginin kullanılması, ihtiyatlılık ilkesi ve kirlenmeden öder ilkesi. Yenilenen SKS'ye göre tüm AB politikaları, bu 10 yol gösterici ilkeye uygun olmalıdır.

³¹⁸ Council of The European Union, *Review of the EU Sustainable Development Strategy (EU SDS)- Renewed Strategy*, No. 10917/06 (26 June 2006) “Annex”, para. 2.

³¹⁹ “Dünyanın tüm canlı çeşitliliğini, yaşamı destekleme kapasitesini korumak, gezegenin doğal kaynaklarının sınırlarına saygı göstermek ve çevre kalitesinin yüksek düzeyde korunmasını ve iyileştirilmesini sağlamak. Çevre kirliliğini önlemek ve azaltmak ve ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasındaki bağlantıyı kırmak için sürdürülebilir tüketim ve üretimi teşvik etmek.”

³²⁰ “Fırsat eşitliği yaratan ve her türlü ayrımcılıkla mücadele eden, temel haklara ve kültürel çeşitliliğe saygılı, demokratik, sosyal olarak kapsayıcı, uyumlu, sağlıklı, güvenli ve adil bir toplumu teşvik etmek.”

³²¹ “Avrupa Birliği genelinde yüksek yaşam standartları ve tam ve yüksek kaliteli istihdam sağlayan müreffeh, yenilikçi, bilgi açısından zengin, rekabetçi ve eko-verimli bir ekonomiyi teşvik etmek.”

³²² “Dünya genelinde barış, güvenlik ve özgürlük temelinde demokratik kurumların kurulmasını teşvik etmek ve istikrarını savunmak. Dünya çapında sürdürülebilir kalkınmayı aktif bir şekilde teşvik etmek ve Avrupa Birliği'nin iç ve dış politikalarının küresel sürdürülebilir kalkınma ve uluslararası taahhütleri ile tutarlı olmasını sağlamak.”

³²³ Council of The European Union, *Review of the EU Sustainable Development Strategy (EU SDS)- Renewed Strategy*, No. 10917/06 (26 June 2006), para. 14.

³²⁴ Council of The European Union, *Review of the EU Sustainable Development Strategy (EU SDS)- Renewed Strategy*, No. 10917/06 (26 June 2006), para. 15.

³²⁵ Bruno Boissière, “The EU Sustainable Development Discourse – An Analysis”: *L'Europe en Formation* No 352/2 (01 August 2009), 25.

Komisyon'un her iki yılda bir, SKS'nin AB genelinde uygulanmasına ilişkin gelecekteki öncelikleri, yönelimleri ve eylemleri de içeren bir ilerleme raporu sunacağı ifade edilmiştir.³²⁶ Ulusal düzeyde ise her Üye Devletin en geç Haziran 2007'ye kadar (ve daha sonra iki yıl aralıklarla), Ulusal Sürdürülebilir Kalkınma Stratejilerini ve Birlik düzeyindeki gelişmeleri de dikkate alarak ulusal düzeydeki ilerlemeleri hakkında gerekli bilgileri sağlamak üzere hareket eden bir temsilci ataması öngörülmüştür.³²⁷ Sürdürülebilir kalkınmanın önündeki engellerin tespit edilip ortadan kaldırılması açısından somut adımlar öngörmesi AB'nin bu konudaki gayretini göstermektedir.

1.4. Avrupa Birliği Çevre Eylem Programları

ÇEP'ler de sürdürülebilir kalkınmanın AB içerisindeki gelişiminde büyük rol oynamıştır. ÇEP'ler hukuki açıdan bağlayıcılığı olmayan ancak Birlik içerisindeki politikanın belirlenmesi açısından önem arz eden çalışmalardır.³²⁸ ABİHA'nın 192(3)³²⁹ maddesi uyarınca, birbirini izleyen ÇEP'ler, 1973'ten bu yana Birlik çevre ve iklim politikasının geliştirilmesi ve koordinasyonu için kılavuz niteliğinde olmuştur. Olağan yasama prosedürü kapsamında kabul edilen ÇEP'ler, hukuki nitelikleri açısından AB kurumları için bağlayıcıdır. Sonuç olarak ÇEP'ler birçok AB düzenlemesinin aksine yumuşak hukuk değil, sert hukuk enstrümanıdır.³³⁰

1. ÇEP, Paris Zirvesi'nden sonra, 1973 yılında kabul edilmiştir. Bu program, ortak bir çevre politikası için temel ilkeleri belirlemiş ve ekonomik kalkınma, refah ve çevrenin korunmasının karşılıklı olarak birbirine bağlı olduğu argümanını ortaya koymuştur.³³¹

³²⁶ Council of The European Union, *Review of the EU Sustainable Development Strategy (EU SDS)- Renewed Strategy*, No. 10917/06 (26 June 2006), para. 33.

³²⁷ Council of The European Union, *Review of the EU Sustainable Development Strategy (EU SDS)- Renewed Strategy*, No. 10917/06 (26 June 2006), para. 37.

³²⁸ Burcu Durmaz, *Avrupa Birliğinde Çevre Politikası Alanında Muhtemel Müzakere Sürecine Yönelik Gerekli Hazırlıkların Örneklerle Çalışılması* (Ankara: Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Uzmanlık Tezi, 2004), 7.

³²⁹ ABİHA Madde 192(3): "Avrupa Parlamentosu ve Konsey, olağan yasama usulü uyarınca hareket ederek ve Ekonomik ve Sosyal Komite ile Bölgeler Komitesi'ne danıştıktan sonra, gerçekleştirilecek öncelikli hedeflerin yer aldığı genel eylem programlarını kabul eder.

Bu programların uygulanması için gereken tedbirler, duruma göre, 1 veya 2. paragraf uyarınca kabul edilir."

³³⁰ ABİHA Madde 192(3) uyarınca, Parlamento ve Konsey, ulaşılmaması gereken öncelikli hedefleri ortaya koyan genel eylem programlarını kabul eder. Daha sonra, çevre eylem programının uygulanması için gerekli tedbirler, ABİHA madde 192/1 ve /2 temelinde veya ABİHA'daki ilgili farklı bir yasal dayanak temelinde kabul edilir. Özellikle, çevresel hususların çok boyutlu doğası göz önüne alındığında, çevre politikasına atıfta bulunan tedbirler diğer politikaların bir parçası olabilir. Alicja Sikora, "European Green Deal – Legal and Financial Challenges of the Climate Change", *ERA Forum* 21/4 (January 2021), 688.

³³¹ David Langlet, "Legal Preconditions for an Environmentally Sustainable European Union", *Routes to a Resilient European Union*, ed. Antonina Bakardjieva Engelbrekt vd. (Cham: Springer International Publishing, 2022), 69.

“Çevrenin korunmasının Topluluğun temel görevleri arasında yer aldığı” ileri sürülmüş ve planlanan projelerin çevresel etkilerinin değerlendirilmesi, çevresel zararın önlenmesi ve onarılması ilkesi, kirleten öder ilkesi ve çevresel bilgilerin kamuya açık olması bu programın içeriğinde yer almıştır. Programın temel hedefleri ise, çevresel zararın önlenmesi, azaltılması ve kontrol altına alınması, ekolojik dengenin korunması, doğal kaynakların rasyonel kullanımı, olarak belirlenmiştir.³³² 1977-1981 yıllarını kapsayan 2.ÇEP, temelde 1.ÇEP kapsamında yürütülen faaliyetlerin devamına ve genişletilmesine yönelik düzenlemeler içermiş³³³ ; çevrenin korunması ve sürdürülebilir kalkınma konusunda herhangi bir yenilik getirmemiştir. 3. ÇEP (1982-1986) çevre politikalarının iç pazar için potansiyel risk ve faydalarını vurgulamış ve iç pazar ile çevre politikaları arasındaki bağlantıya ilişkin temel bir itici güç haline gelmiştir.³³⁴ 1987’de kabul edilen ve 1992’ye kadar ki süreci kapsayan 4. ÇEP, daha sektörler arası bir yaklaşım benimseyerek kirliliğin çevresel bir alandan diğerine aktarılmasını sağlama ihtiyacını vurgulamıştır.³³⁵

Sürdürülebilir kalkınma kavramı ilk kez 5. ÇEP³³⁶ ile detaylı bir şekilde ele alınmıştır.1992 yılında Rio’da gerçekleştirilen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı ve Maastricht Antlaşması ile aynı yıl kabul edilen 5. ÇEP ile AT, sürdürülebilir kalkınma kavramını politik bir öncelik olarak kabul etmiş³³⁷ ve çevrenin diğer politika alanları ile birleştirilmesini öngörmüştür.³³⁸ “Sürdürülebilirliğe Doğru” başlığını taşıyan ve 1992-2000 yılları arasındaki çevreye ilişkin yeni Topluluk stratejisini ve sürdürülebilir kalkınmaya yönelik alınacak önlemleri belirleyen bu Program; çevre sorunlarının çözümüne yönelik bir dizi politika ve tedbir benimsenmesine rağmen çevre kalitesinin düşmeye devam ettiği gerçeğinden yola çıkılarak geliştirilmiştir. Bu durum, hedefler belirlenirken uzun vadeli yaklaşımın benimsenmesini gerektirmiştir. 5. ÇEP, çevre politikalarının tüm temel politika alanlarına entegre edilmesi gerektiğini³³⁹ ve toplum genelinde davranış değişikliği ihtiyacını özellikle vurgulamıştır.³⁴⁰ 2002-2012

³³² Christian Hey, “III. EU Environmental Policies: A Short History of the Policy Strategies”, 19.

³³³ Susan Baker, “The evolution of European Union environmental policy: 89 from growth to sustainable development?”, *The politics of sustainable development: theory, policy and practice within the European Union*, ed. Susan Baker, Global environmental change series (London; New York: Routledge, 1997), 92.

³³⁴ Christian Hey, “III. EU Environmental Policies: A Short History of the Policy Strategies”, 20.

³³⁵ Christian Hey, “III. EU Environmental Policies: A short history of the policy strategies”, 20.

³³⁶ European Commission, *Proposal for a Resolution of The Council of The European Communities on a Community programme of policy and action in relation to the environment and sustainable development*, COM/92/23FINAL OF 27/3/92 (27 March 1992).

³³⁷ Güneş, *Avrupa Birliği Çevre Hukuku*, 33.

³³⁸ Türkel, *Avrupa Birliği ile Müzakere Sürecinde Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma*, 43.

³³⁹ Elisabeta-Emilia Halmaghi, “Environmental Action Programmes of the European Union – Programmes Supporting the Sustainable Development Strategy of the European Union”, *Scientific Bulletin* 21/2 (01 December 2016), 88-89.

³⁴⁰ David Langlet, “Legal Preconditions for an Environmentally Sustainable European Union”, 69.

yıllarını kapsayan ve bir kararname şeklinde yayınlanan 6. ÇEP³⁴¹, çevrenin ve insan sağlığının yüksek düzeyde korunmasını; çevre ve yaşam kalitesinde genel bir iyileşmeyi hedeflemekte ve SKS'nin çevresel boyutuna ilişkin öncelikleri belirtmektedir. Programda, doğal kaynakların ihtiyatlı kullanımının, küresel ekosistemin korunmasının, ekonomik refah ve dengeli bir sosyal kalkınmanın gerekliliğinin sürdürülebilir kalkınmanın koşulları olduğu belirtilmiştir.³⁴² Ayrıca 6. ÇEP'in amacının “çevresel endişelerin tüm Topluluk politikalarına entegre edilmesi ve Topluluğun mevcut ve gelecekteki halinde sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesine katkıda bulunmak” olarak ifade edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda Topluluk tarafından karşılanması gereken temel çevresel öncelikler şu şekilde belirlenmiştir:

- İklim değişikliği,
- Doğa ve biyolojik çeşitlilik,
- Çevre, sağlık ve yaşam kalitesi,
- Doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve atık yönetimi.³⁴³

“Gezegeneimizin Sınırları Dahilinde İyi Yaşamak” isimli 7. ÇEP³⁴⁴, 2013 yılında Avrupa Parlamentosu ve Konseyi tarafından kabul edilmiştir. 2020 yılına kadar geçerli olacağı kabul edilen 7. Programda, 6. ÇEP'in çevre için fayda sağladığı ve çevre politikası için kapsayıcı bir stratejik yön sağladığı sonucuna varılmıştır. Ancak bu başarılarla rağmen, 6. ÇEP'de belirlenen dört öncelikli alanda sürdürülemez eğilimlerin devam ettiği ifade edilmiştir.³⁴⁵ 7. ÇEP'in ihtiyatlılık ilkesine, önleme ve kirliliğin kaynağında giderilmesi ilkelerine ve

³⁴¹ European Parliament, Council of the European Union, *Decision No 1600/2002/EC of the European Parliament and of the Council of 22 July 2002 Laying down the Sixth Community Environment Action Programme*, OJ L 242, 10.9.2002, p. 1–15 (10 September 2002).

³⁴² European Parliament, Council of the European Union, *Decision No 1600/2002/EC of the European Parliament and of the Council of 22 July 2002 Laying down the Sixth Community Environment Action Programme*, OJ L 242, 10.9.2002, p. 1–15 (10 September 2002), para. 6.

³⁴³ European Parliament, Council of the European Union, *Decision No 1600/2002/EC of the European Parliament and of the Council of 22 July 2002 Laying down the Sixth Community Environment Action Programme*, OJ L 242, 10.9.2002, p. 1–15 (10 September 2002), Art.1/4.

³⁴⁴ European Parliament, Council of the European Union, *Decision No 1386/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 20 November 2013 on a General Union Environment Action Programme to 2020 ‘Living well, within the limits of our planet’ Text with EEA relevance*, OJ L 354, 28.12.2013, p. 171–200 (28 November 2013).

³⁴⁵ European Parliament, Council of the European Union, *Decision No 1386/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 20 November 2013 on a General Union Environment Action Programme to 2020 ‘Living well, within the limits of our planet’ Text with EEA relevance*, OJ L 354, 28.12.2013, p. 171–200 (28 November 2013), para. 4.

kirleten öder ilkesine dayanacağı³⁴⁶; çevrenin yüksek düzeyde korunmasına ve vatandaşlar için yaşam kalitesinin ve refahın iyileştirilmesine katkıda bulunacağı belirtilmiştir.³⁴⁷ 7. ÇEP aşağıdaki öncelikli hedeflere sahip olacaktır: (a) Birliğin doğal sermayesini korumak, muhafaza etmek ve geliştirmek; (b) Birliği kaynak verimli, yeşil ve rekabetçi bir düşük karbon ekonomisine dönüştürmek; (c) Birlik vatandaşlarını çevreyle ilgili baskılardan ve sağlık ve refaha yönelik risklerden korumak; (d) uygulamayı iyileştirerek Birlik çevre mevzuatının faydalarını en üst düzeye çıkarmak; (e) Birlik çevre politikası için bilgi ve kanıt temelini geliştirmek; (f) çevre ve iklim politikası için yatırım sağlamak ve çevresel dışsallıkları ele almak; (g) çevresel entegrasyonu ve politika uyumunu geliştirmek; (h) Birlik şehirlerinin sürdürülebilirliğini artırmak; (i) Birliğin uluslararası çevre ve iklimle ilgili zorlukları ele almadaki etkinliğini artırmak.³⁴⁸

2 Mayıs 2022 tarihinde yürürlüğe giren 8.ÇEP³⁴⁹, 2050 yılına kadar gerçekleştirilmesi planlanan uzun vadeli hedefleri yinelemekte ve 2030 yılına kadar gerçekleştirilmesi hedeflenen öncelikli hedefleri ortaya koymaktadır.³⁵⁰ 7. ÇEP ile AB çevre politikasına dahil edilen “Gezegemimizin Sınırları Dahilinde İyi Yaşamak” vizyonu, 8.ÇEP ile yinelenmektedir. 2030 yılına kadar ki öncelikli hedefleri ve buna ulaşmak için benimsenmesi gereken politikaları ortaya koyan program, “AB Yeşil Mutabakatı” üzerine inşa edilmiştir. 8. ÇEP’in adil, eşitlikçi ve kapsayıcı bir şekilde iklim-nötr, sürdürülebilir, toksik olmayan, kaynakları verimli kullanan, yenilenebilir enerjiye dayalı, dirençli ve rekabetçi bir döngüsel ekonomiye yeşil geçişi hızlandırmayı ve diğerlerinin yanı sıra biyolojik çeşitlilik kaybını durdurarak ve tersine çevirerek çevrenin durumunu korumayı, eski haline getirmeyi ve

³⁴⁶ European Parliament, Council of the European Union, *Decision No 1386/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 20 November 2013 on a General Union Environment Action Programme to 2020 ‘Living well, within the limits of our planet’ Text with EEA relevance*, OJ L 354, 28.12.2013, p. 171–200 (28 November 2013), Art. 2/2.

³⁴⁷ European Parliament, Council of the European Union, *Decision No 1386/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 20 November 2013 on a General Union Environment Action Programme to 2020 ‘Living well, within the limits of our planet’ Text with EEA relevance*, OJ L 354, 28.12.2013, p. 171–200 (28 November 2013), Art. 2/3.

³⁴⁸ European Parliament, Council of the European Union, *Decision No 1386/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 20 November 2013 on a General Union Environment Action Programme to 2020 ‘Living well, within the limits of our planet’ Text with EEA relevance*, OJ L 354, 28.12.2013, p. 171–200 (28 November 2013), Art. 2/1 ; 7. ÇEP Hakkında detaylı bilgi için bkz: Ludwig Krämer, “Come on, Let’s Make a Plan—towards an 8th EU Environmental Action Programme”, *ERA Forum* 20/4 (March 2020), 659–681.

³⁴⁹ European Parliament, Council of the European Union, *Decision (EU) 2022/591 of the European Parliament and of the Council of 6 April 2022 on a General Union Environment Action Programme to 2030*, OJ L 114, 12.4.2022, p. 22–36 (12 April 2022).

³⁵⁰ European Commission, “Environment Action Programme to 2030 The 8th Environment Action Programme (EAP) Will Guide European Environmental Policy until the End of the Decade” (Erişim 24 Ağustos 2024).

iyileştirmeyi amaçladığı, 1. maddenin 2. fıkrasında belirtilmiştir. Aynı maddenin 5. fıkrasında 8. ÇEP'in ihtiyatlılık ilkesine, önleyici eylem ve kirliliğin kaynağında giderilmesi ilkelerine ve kirliten öder ilkesine dayanacağı düzenlenmiştir.³⁵¹ 8. ÇEP'in öncelikli hedeflerine ulaşılması için AB gıda sisteminin dönüştürülmesi³⁵²; (BM İnsan Hakları Konseyi'nin 48/13 sayılı kararında belirtildiği üzere) temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkının tanınması yönünde ilerleme kaydedilmesi³⁵³; Aarhus Sözleşmesi uyarınca, karar alma sürecinin her kademesinde, çevresel bilgiye erişim, çevresel karar alma sürecine katılım ve adalete erişimin sağlanması gerektiği³⁵⁴ ifade edilmiştir.

8. ÇEP, 31 Aralık 2030'a kadar olan dönem için birbiriyle bağlantılı aşağıdaki altı tematik öncelikli hedefe sahip olacaktır³⁵⁵:

- 2030'a kadar sera gazı emisyonlarını azaltmak ve 2050'ye kadar iklim nötr hale gelmek,
- İklim değişikliğine uyum sağlama kapasitesini artırmak, güçlendirmek ve kırılganlığı azaltmak,
- Gezegenimize daha fazla katkı sağlamak amacıyla refah ekonomisine geçişi teşvik etmek ve döngüsel ekonomiye geçişi hızlandırmak,
- Hava, su ve toprak kirliliğini sıfıra indirme hedeflerini takip etmek ve Avrupalıların sağlığını korumak,
- Biyolojik çeşitliliği korumak, muhafaza etmek ve restore etmek; ayrıca doğal sermayeyi korumak ve geliştirmek,
- Özellikle enerji, sanayi, binalar ve altyapı, hareketlilik, turizm, uluslararası ticaret ve gıda sistemlerinde çevresel ve iklimsel baskıları azaltmak.

³⁵¹ European Parliament, Council of the European Union, *Decision (EU) 2022/591 of the European Parliament and of the Council of 6 April 2022 on a General Union Environment Action Programme to 2030*, OJ L 114, 12.4.2022, p. 22–36 (12 April 2022), Art.1/2- 1/5.

³⁵² European Parliament, Council of the European Union, *Decision (EU) 2022/591 of the European Parliament and of the Council of 6 April 2022 on a General Union Environment Action Programme to 2030*, OJ L 114, 12.4.2022, p. 22–36 (12 April 2022), para. 25.

³⁵³ European Parliament, Council of the European Union, *Decision (EU) 2022/591 of the European Parliament and of the Council of 6 April 2022 on a General Union Environment Action Programme to 2030*, OJ L 114, 12.4.2022, p. 22–36 (12 April 2022), para. 28.

³⁵⁴ European Parliament, Council of the European Union, *Decision (EU) 2022/591 of the European Parliament and of the Council of 6 April 2022 on a General Union Environment Action Programme to 2030*, OJ L 114, 12.4.2022, p. 22–36 (12 April 2022), para. 35.

³⁵⁵ European Parliament, Council of the European Union, *Decision (EU) 2022/591 of the European Parliament and of the Council of 6 April 2022 on a General Union Environment Action Programme to 2030*, OJ L 114, 12.4.2022, p. 22–36 (12 April 2022), Art. 2/2.

Avrupa Yeşil Mutabakatı'na (AYM)³⁵⁶ uygun olarak 8.ÇEP, politika geliştirme ve uygulama için entegrasyon odaklı bir yaklaşımı desteklemektedir. Program'ın 3. maddesi, öncelikli hedeflere ulaşmak için gereken şartları şu şekilde belirlemiştir:³⁵⁷

- Mevcut mevzuatın tam olarak uygulanması,
- Birliğin malzeme ve tüketim ayak izlerinin önemli ölçüde azaltılması,
- Çevresel adaletin sağlanması,
- Sürdürülebilir finansmanın artırılması,
- Sürdürülebilirlik geçişini kolaylaştırmak için ekonomik ve vergi teşviklerinden yararlanılması,
- Fosil yakıt sübvansiyonlarının kaldırılması,
- Gayri Safi Yurtiçi Hasılatın ötesinde bir gösterge tablosu geliştirilmesi,
- Farklı düzeylerdeki aktörler arasında politika oluşturma süreçlerinde iş birliği ve katılımın sağlanması,
- Dijitalleşmenin potansiyelinden yararlanılması,
- Politika eylemlerinin en güncel bilim ve bilgiye dayandırılması.

1.5. Avrupa Yeşil Mutabakatı

Ursula von der Leyen başkanlığındaki yeni Avrupa Komisyonu, Aralık 2019'daki görevinin başlangıcından itibaren iklim politikasını en önemli öncelik olarak ilan etmiştir. İklim politikasına öncelik verilmesine çeşitli faktörler sebep olmuştur. Bunlar arasında, iklim krizinin gittikçe şiddetlenmesi, tekrarlanan yüksek yaz ve kış sıcaklıkları, kutuplardaki buz ve buzulların erimesi ve 2018-2019 yıllarında İsveç, Sibirya ve Avustralya'da meydana gelen geniş çaptaki orman yangınları sebep gösterilmektedir.³⁵⁸ Tüm bu faktörler Von der Leyen Komisyonu'nu inisiyatif almaya ve iklim krizi ile mücadele etme konusunda somut adımlar atmaya teşvik etmiş ve böylece AYM Tebliği 11 Aralık 2019 tarihinde Komisyon Başkanı Ursula von der Leyen³⁵⁹ tarafından açıklanmıştır.

³⁵⁶ Bu metinde, Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın kısaltması olarak kullanılan "AYM", Türk hukukunda Anayasa Mahkemesi'ni ifade eden aynı kısaltma ile karıştırılmamalıdır.

³⁵⁷ European Parliament, Council of the European Union, *Decision (EU) 2022/591 of the European Parliament and of the Council of 6 April 2022 on a General Union Environment Action Programme to 2030*, OJ L 114, 12.4.2022, p. 22–36 (12 April 2022), Art. 3.

³⁵⁸ Marco Siddi, *The European Green Deal, Assessing Its Current State and Future Implementation* (Finnish Institute of International Affairs Working Paper), Mayıs 2020), 6.

³⁵⁹ Avrupa Komisyon Başkanı Ursula von der Leyen, Eylül 2020'deki Birliğin durumuna ilişkin yapmış olduğu konuşmasında, Yeşil Mutabakat'ın, Avrupa'nın ilk iklim nötr kıtaya dönüşümü için bir plan olma potansiyelini vurgulamış ve Covid-19'un etkilerinden kaynaklanan ekonomik toparlanmaya ilişkin olarak değişimin

AYM³⁶⁰, Avrupa toplumu ve ekonomisinde adil, sürdürülebilir ve kapsayıcı bir dönüşümü mümkün kılmayı ve Avrupa'yı 2050 yılına kadar net sıfır sera gazı emisyonuyla dünyanın ilk iklim nötr kıtası haline getirmeyi amaçlayan bir büyüme stratejisidir.³⁶¹ Herhangi bir hukuki bağlayıcılık içermemekle birlikte, AB'nin daha rekabetçi, kaynak açısından daha verimli ve sürdürülebilir bir ekonomiye geçişini³⁶² hedeflemektedir. Yeşil Mutabakatı oluşturan sekiz temel alan vardır:³⁶³

- 1) AB'nin 2030 ve 2050 için iklim hedefinin arttırılması,
- 2) Temiz, uygun fiyatlı, güvenli enerji temin edilmesi,
- 3) Temiz ve sürdürülebilir bir ekonomi için sanayinin harekete geçirilmesi,
- 4) Enerji ve kaynakları verimli bir şekilde kullanarak inşa etmek ve yenilemek,
- 5) Zehirsiz bir çevre için sıfır kirlilik hedefinin benimsenmesi,
- 6) Ekosistemlerin ve biyoçeşitliliğin korunması ve restore edilmesi,
- 7) “Çiftlikten Sofraya”: Adil, sağlıklı ve çevre dostu bir gıda sisteminin sağlanması,
- 8) Sürdürülebilir ve akıllı mobiliteye geçişin hızlandırılması.

AB'nin yumuşak hukuk enstrümanlarından birini teşkil eden³⁶⁴ AYM'nin, karbon emisyonlarını 2030 yılına kadar en az %50 oranında azaltmayı ve 2050 yılına kadar karbon nötrlüğüne ulaşmayı hedefleyerek iklim-nötr bir ekonomi hedefine doğru geçişi teşvik eden Birlik düzeyinde benzeri görülmemiş bir politika olduğu öğretilmektedir.³⁶⁵ Enerjiden üretime, ulaşırmadan vergilendirmeye, tarımdan ticarete kadar pek çok sektör için değişiklikler getiren AYM, AB ekonomisinin 2050 yılında iklim-nötr olma hedefine katkıda bulunacak şekilde yeniden yapılandırılmasını öngörmektedir. AYM'nin hedeflerine ulaşılabilmesi için iklim eylemine ayrılan kaynaklar artırılarak ve ek kamu ve özel

“felaketle değil tasarımla” gerçekleşmesi için bir fırsattır olduğunu ifade etmiştir. David M Herszenhorn- Maïa de La Baume, “Von Der Leyen Challenges EU Capitals to Step Up”, *POLITICO* (16 September 2020).

³⁶⁰ European Commission, Secretariat-General, *Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions The European Green Deal*, COM/2019/640 final (11 December 2019).

³⁶¹ European Parliament, Council of the European Union, *Decision (EU) 2022/591 of the European Parliament and of the Council of 6 April 2022 on a General Union Environment Action Programme to 2030*, OJ L 114, 12.4.2022, p. 22–36 (12 April 2022), para. 5.

³⁶² Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, AB İlişkileri Dairesi Başkanlığı “Bölüm 27- Çevre ve İklim Değişikliği: AB'nin Çevre ve İklim Değişikliği Politikası” (Erişim 23 Ağustos 2024).

³⁶³ Constanze Fetting, *The European Green Deal*, ESDN Report (Vienna: ESDN Office, December 2020) (ESDN Office), 5.

³⁶⁴ Sikora, “European Green Deal – Legal and Financial Challenges of the Climate Change”, 688.

³⁶⁵ Sikora, “European Green Deal – Legal and Financial Challenges of the Climate Change”, 682.

finansmanı kaldıraç olarak kullanılarak 2021-2030 döneminde en az 1 trilyon Euro tutarında sürdürülebilir yatırımın hayata geçirilmesi planlanmaktadır.³⁶⁶

2019 yılından bu yana, AYM başlığı altında birçok alanda çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.³⁶⁷ Örneğin AYM üzerine inşa edilen 8 ÇEP bunlardan birini teşkil etmektedir. Bunlardan bir diğeri ise Ocak 2020’de kabul edilen, AYM’nin yatırım ayağını oluşturan Yeşil Mutabakat Yatırım Planıdır (Sürdürülebilir Avrupa Yatırım Planı)³⁶⁸. AYM’nin hedeflediği temel amaçlara ulaşabilmek için AB’nin kamu ve özel yatırımlarını kolaylaştıran ve teşvik eden bir çerçeve plana ihtiyaç duyulması üzerine oluşturulan bu planın, önümüzdeki on yıl içinde en az 1 trilyon Euroluk sürdürülebilir yatırımı harekete geçirmesi hedeflenmiştir.³⁶⁹ Avrupa’da 2050 yılına kadar iklim nötrlüğüne ulaşmayı hedefleyen bir stratejinin başarılı olabilmesi için, Avrupa’nın tüm bölgelerinde ve sosyal gruplarında vatandaşların yaşam koşullarında somut iyileştirmeler sağlanması ve yeni bir kalkınma yolunun benimsenmesi gerektiği tespit edilmiştir.³⁷⁰ Bu nedenle, yeşil ekonomiye geçişten en çok etkilenen bölgelere ve sektörlerle destek sağlamayı öngören “Adil Geçiş Mekanizması” stratejisi hayata geçirilmiştir. Avrupa Yeşil Mutabakatı Yatırım Planı’nın bir parçasını teşkil eden bu strateji ile, adil ve hakkaniyetli bir yeşil geçişin gerçekleştirilebilmesi adına, geçişten en çok etkilenen bölgelerdeki çalışanları ve vatandaşları desteklemek için 2021-2027 döneminde en az 100 milyar Euroluk yatırım harekete geçirilecektir.³⁷¹ Avrupa Komisyonu Başkan Yardımcısı Frans Timmermans bu konuda “*Yeşil Mutabakat’ın herkesin tam desteğini almasını ve gerçeğe dönüşme şansına sahip olmasını sağlamak için kömür madenciliği bölgeleri ve diğerleri gibi Avrupa’nın en çok etkilenen bölgeleriyle dayanışma göstermeliyiz*” demiştir.³⁷² Sürdürülebilir kalkınma ilkesinin AB birincil hukukunda ABA’nın 3(3) maddesinde yer aldığı ve ayrıca, ABİHA’nın

³⁶⁶ Bu konuda daha detaylı bilgi için: European Commission, “The European Green Deal” (Erişim 15 Eylül 2024); European Parliament: Topics, “Green Deal: Key to a Climate-Neutral and Sustainable EU” (Erişim 15 Eylül 2024); Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, AB Başkanlığı, “Avrupa Yeşil Mutabakatı” (Erişim 15 Eylül 2024).

³⁶⁷ AB tarafından bu kapsamda kabul edilen düzenlemelerin zaman çizelgesi için bkz: European Commission, “The European Green Deal Striving to be the First Climate-Neutral continent” (Erişim 15 Eylül 2024).

³⁶⁸ European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, *European Green Deal Investment Plan (Sustainable Europe Investment Plan)* COM/2020/21 final (14 January 2020).

³⁶⁹ European Commission, “Financing the Green Transition: The European Green Deal Investment Plan and Just Transition Mechanism” (Erişim 15 Eylül 2024).

³⁷⁰ Sarah Wolf vd., “The European Green Deal — More Than Climate Neutrality”, *Intereconomics* 56/2 (March 2021), 99-107.

³⁷¹ European Commission, “The European Green Deal Investment Plan and Just Transition Mechanism Explained” (Erişim 15 Eylül 2024).

³⁷² European Commission. Directorate General for Communication., *The Just Transition Mechanism: Making Sure No One Is Left Behind : The European Green Deal*. (LU: Publications Office, 2020).

11. maddesinde düzenlenen çevresel entegrasyon ilkesi ile yakından ilişkilendirildiği önceki bölümlerde ifade edilmişti.³⁷³ Her ne kadar, sürdürülebilir kalkınma ve çevresel entegrasyon ilişkisi açıkça ele alınmasa da AYM'nin özünün sürdürülebilir finans ve sürdürülebilir yatırımdan oluştuğunu söylemek mümkündür. Nitekim AB Komisyonu 2018 yılında Avrupa Sürdürülebilir Yatırım Planı'nı sunmuştur. Planda AB ekonomisinin iklim, çevre ve sosyal sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşacak şekilde dönüştürülmesi için kamu ve özel sektör yatırımlarına ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir.³⁷⁴ Sürdürülebilir finansın, AYM'nin politika hedeflerinin yanı sıra AB'nin iklim ve sürdürülebilirlik alanındaki uluslararası taahhütlerinin gerçekleştirilmesinde kritik bir rol oynadığı ifade edilmektedir.³⁷⁵ Öğretide Siddi, hem kısa hem de uzun vadede gerçek bir politika önceliği olarak kabul edilir ve uygulanması neticesinde mali tedbirlerin ve fon tahsislerinin yeniden yönlendirilmesi tetiklenirse, AYM'nin Birliğin ekonomisini derinden ve başarılı bir şekilde değiştirebileceğini ifade etmektedir.³⁷⁶

1.6. Avrupa Birliği Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Stratejik Çevresel Değerlendirme

Çevrenin insan faaliyetlerinden nasıl etkilendiği konusundaki incelemeler uzun vadeli sürdürülebilirliğe katkıda bulunarak bu konuda kararların alınmasında belirleyici bir rol oynamaktadır. AB hukukunda çevre üzerinde önemli etkileri olması muhtemel bir faaliyete başlanılmadan önce o faaliyetin insanlar, fauna ve flora, toprak, su, hava, iklim ve arazi şekli, maddi varlıklar ve kültürel miras üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerin yanı sıra bu faktörler arasındaki etkileşimi de kapsayan kapsamlı raporlar hazırlanılmasını öngören ÇED mekanizması mevcuttur.³⁷⁷ Böylece bu tür projelerin çevre üzerindeki muhtemel etkileri ortaya konulacak ve daha proje başlamadan izni şartına tabi olacaktır. ÇED aynı zamanda büyük projelerin başlamasından önce planlanan faaliyetlerin beklenen etkilerinin kamuya aktarımı konusunda önemli bir bilgi kaynağı teşkil etmektedir. Bu sebepten sürdürülebilir kalkınmanın kamu katılımı ve bilgiye ve adalete erişim ilkesinin önemli bir aktörü olduğunu

³⁷³ Bkz. yuk., s. 46.

³⁷⁴ European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, *Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions Sustainable Europe Investment Plan European Green Deal Investment Plan*, COM/2020/21 final (14 January 2020).

³⁷⁵ European Commission, "Overview of Sustainable Finance: What Is Sustainable Finance?" (Erişim 15 Eylül 2024).

³⁷⁶ Siddi, *The European Green Deal, Assessing Its Current State and Future Implementation*, 4.

³⁷⁷ European Commission, "Environmental Impact Assessment" (Erişim 27 Eylül 2024).

söylemek mümkündür.³⁷⁸ Çeşitli yükümlülükler ile kalkınmayı sürdürülebilir hale getirmenin mümkün olduğu bilinmektedir. ÇED’ler de belirli bir doğal kaynağın daha sürdürülebilir kullanımını veya yönetimini sağlamak için, yeni iç politikalar ve yasalar yoluyla sürdürülebilir kalkınma kavramını işlevsel hale getirmişlerdir. UAD, *Pulp Mills* davasında ilk kez ÇED’in uluslararası teamül hukukunun bir parçası olduğunu kabul etmiştir.³⁷⁹

Stockholm Bildirgesi’nin 14. ve 15. ilkeleri, ÇED yükümlülüğünü açıkça içermemekle birlikte, kalkınma planları ile çevrenin koruma planları arasında çıkabilecek uyumsuzlukların rasyonel bir planla yok edilmesi gerekliliğine ve çevre üzerine olumsuz etkilerini kaldıracak ve herkes için azami sosyal, ekonomik ve çevresel yarar sağlayacak biçimde rasyonel planlama ihtiyacına atıfta bulunmaktadır.³⁸⁰ 1992 tarihli Rio Bildirgesi’nin 17. ilkesinde ise ÇED şu şekilde düzenlenmektedir: “*Ulusal bir araç olarak çevresel etki değerlendirmesi çevre üzerinde önemli bir yan etkiye sahip olma olasılığı olan ve yetkili bir ulusal makam kararına konu olan önerilmiş faaliyetler için üstlenilmelidir.*” Her ne kadar cümle geniş terimlerle ifade edilmişse de dili emredici niteliktedir.³⁸¹

AET Üye Devletlerinin 1985 yılında kabul ettikleri 85/337/EEC sayılı Direktif³⁸² ÇED’in niteliği ve kapsamına ilişkin ayrıntıları içeren ilk bağlayıcı uluslararası belgedir. Daha sonra 97/11/EC, 2003/35/EC ve 2009/31/EC sayılı Direktifler ile değiştirilmiş, 2011 yılında bu değişiklikler kodifiye edilmiştir.³⁸³ Kodifiye edilen Direktif daha sonra 2014/52/EU sayılı Direktif³⁸⁴ ile değiştirilmiştir.³⁸⁵ 2001 yılında Avrupa Komisyonu, Üye Devletlerin 2004

³⁷⁸ David Langlet, “Legal Preconditions for an Environmentally Sustainable European Union”, 71.

³⁷⁹ Anita M. Halvorssen, “International Law and Sustainable Development- Tools for International Law and Sustainable Development- Tools for Addressing Climate Change”, *Denver Journal of International Law & Policy* 39/3 Summer (2011); ICJ, *Pulp Mills on The River Uruguay* (Argentina v. Uruguay), No. 135 (20 April 2010), para. 204.

³⁸⁰ Olufemi Elias- Meagan Wong, “Environmental Impact Assessment”, *Research Handbook on International Environmental Law*, ed. Malgosia Fitzmaurice vd. (Edward Elgar Publishing, 2021), 188.

³⁸¹ Elias-Wong, “Environmental Impact Assessment”, 188.

³⁸² Council of the European Union, *Council Directive 85/337/EEC of 27 June 1985 on the Assessment of the Effects of Certain Public and Private Projects on the Environment*, OJ L 175, 5.7.1985, p. 40–48 (27 July 1985).

³⁸³ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2011/92/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on the Assessment of the Effects of Certain Public and Private Projects on the Environment (Codification) Text with EEA Relevance*, OJ L 26, 28.1.2012, p. 1–21 (28 January 2012).

³⁸⁴ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2014/52/EU of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 amending Directive 2011/92/EU on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment Text with EEA relevance* OJ L 124, 25.4.2014, p. 1–18 (16 April 2014).

³⁸⁵ European Commission. Directorate General for the Environment. vd., *Environmental Impact Assessment of Projects: Guidance on Screening (Directive 2011/92/EU as Amended by 2014/52/EU)* (LU: Publications Office, 2017), 10.

yılına kadar ulusal düzeyde uygulamaya koymaları gereken Stratejik Çevresel Değerlendirmeye (SÇD) ilişkin 2001/42/EC sayılı Direktifi kabul etmiştir.³⁸⁶ Çevresel değerlendirmenin, Üye Devletlerde çevre üzerinde önemli etkileri olması muhtemel belirli plan ve programların hazırlanması ve kabul edilmesine çevresel hususların entegre edilmesi için önemli bir araç olduğu, çünkü plan ve programların uygulanması sırasında ve kabul edilmeden önce bu türden etkilerin dikkate alınmasını sağlayacağı ifade edilmiştir.³⁸⁷ Aynı zamanda Direktifin amacı, “çevre üzerinde önemli etkileri olması muhtemel belirli plan ve programların bu Direktif uyarınca çevresel değerlendirmesinin yapılmasını sağlayarak, çevrenin yüksek düzeyde korunmasını sağlamak ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek amacıyla çevresel hususların plan ve programların hazırlanması ve kabul edilmesine entegre edilmesine katkıda bulunmak” olarak belirlenmiştir.³⁸⁸

Sürdürülebilir kalkınmanın tam olarak gerçekleştirilebilmesi için ÇED raporlardan daha geniş bir perspektiften bakılması gerektiğinin fark edilmesi, SÇD mekanizmasının benimsenmesine yol açmıştır. ÇED, henüz projenin kabulüne karar verilmeden önce onun muhtemel çevresel etkilerini belirleyen ve değerlendiren bir süreçtir. Bu değerlendirmede projenin biyoçeşitlilik, su, hava ve toprak kalitesi ve kültürel mirasa olan etkileri de dahildir ve dolayısıyla çok çeşitli çevresel faktörleri kapsamaktadır. ÇED süreci projeye özeldir ve genellikle çevreyi önemli ölçüde etkileme potansiyeline sahip büyük ölçekli gelişmeler için uygulanır. Proje temelinde yürütülen ÇED’in aksine; SÇD, politika plan veya program hazırlama sürecinin ilk aşamasından itibaren çevresel etkileri değerlendiren daha geniş kapsamlı bir değerlendirmedir. SÇD’ler, çevresel hususları gelecekteki kalkınma projelerine rehberlik eden stratejik kararların hazırlanması ve kabul edilmesine entegre etmek için kullanılır. SÇD’nin başarılı olabilmesi için halkın bu sürece katılımının da oldukça önem arz ettiği ifade edilmektedir.³⁸⁹ AB içerisinde ÇED’ler ve SÇD’ler, büyük ölçekli konut veya ticari projelerin planlama ve geliştirme süreçlerinin vazgeçilmez araçlarıdır. Bu değerlendirmeler, çevresel hususların karar alma sürecinin merkezinde yer almasını

³⁸⁶ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2001/42/EC of the European Parliament and of the Council of 27 June 2001 on the Assessment of the Effects of Certain Plans and Programmes on the Environment*, OJ L 197, 21.7.2001, p. 30–37 (27 June 2001).

³⁸⁷ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2001/42/EC of the European Parliament and of the Council of 27 June 2001 on the Assessment of the Effects of Certain Plans and Programmes on the Environment*, OJ L 197, 21.7.2001, p. 30–37 (27 June 2001), para. 4.

³⁸⁸ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2001/42/EC of the European Parliament and of the Council of 27 June 2001 on the Assessment of the Effects of Certain Plans and Programmes on the Environment*, OJ L 197, 21.7.2001, p. 30–37 (27 June 2001), Art. 1.; Elias- Wong, “Environmental Impact Assessment”, 195.

³⁸⁹ European Commission, “Strategic Environmental Assessment” (Erişim 27 Eylül 2024).

sağlayarak sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmekte ve çevresel bozulmayı önlemektedir. Özetle, ÇED'ler ve SÇD'ler, çevresel faktörleri planlama ve karar alma süreçlerine entegre ederek sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasına yardımcı olmaktadır.³⁹⁰

1.7. Avrupa Birliği Sürdürülebilir Kalkınma İlkeleri

2005 yılında AB Konseyi, AB'nin sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşmasında izlenecek Sürdürülebilir Kalkınma için Yol Gösterici İlkeler Bildirgesi Taslağı'nı³⁹¹ kabul etmiştir. AB Üye Devletleri, Avrupa'da ve küresel ölçekte sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirebilmek için, kendi başlarına ve ortaklarıyla birlikte aşağıdaki hedef ve ilkeleri takip etmeyi ve bunlara saygı göstermeyi taahhüt etmişlerdir:

- 1) Temel hakların geliştirilmesi ve korunması,
- 2) Kuşak içi ve kuşaklar arası eşitlik,
- 3) Açık ve demokratik toplum,
- 4) Vatandaşların katılımı,
- 5) İşletmelerin ve sosyal ortakların katılımı,
- 6) Politika tutarlılığı ve yönetim,
- 7) Politika entegrasyonu,
- 8) Mevcut en iyi bilginin kullanılması,
- 9) İhtiyatlılık ilkesi,
- 10) Kirleten öder ilkesi.³⁹²

Görüleceği üzere AB Sürdürülebilir Kalkınma İlkeleri, Yeni Delhi İlkeleri ve AB Çevre politikası ilkeleri ile paralellik arz etmektedir. Bu ilkeler daha önceki bölümlerde detaylıca açıklanmış olduğundan, bu başlık altında tekrar incelenmeyecektir. Ancak bir sonraki bölümde ele alacağımız sürdürülebilir kalkınmanın ABAD kararlarındaki görünümüne ilişkin olarak bu başlık altındaki bazı ilkelerin sürdürülebilir kalkınma açısından ele alınmadığını belirtmek önem arz etmektedir. Örneğin temel hakların geliştirilmesi ve korunması ilkesi her ne kadar sürdürülebilir kalkınmanın ayrılmaz bir parçası olsa da gerek

³⁹⁰ Planning Permission Ireland, "Environmental Impact Assessments (EIA) and Strategic Environmental Assessments (SEA)" (Erişim 27 Eylül 2024).

³⁹¹ European Commission, *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament-Draft Declaration on Guiding Principles for Sustainable Development*, COM/2005/0218 Final (25 May 2005).

³⁹² Kenig-Witkowska, "The Concept of Sustainable Development in the European Union Policy and Law", 71-72.

ulusal mahkemeler gerek uluslararası mahkemeler bu konuya insan hakları perspektifinden yaklaşma eğilimi göstermektedir. Bu açıdan genellikle çevrenin korunması ile kesişim noktası içeren ilkelerin sürdürülebilir kalkınma açısından ele alındığını söylemek mümkündür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

AVRUPA BİRLİĞİ ADALET DİVANI KARARLARINDA SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAVRAMI

1.1. Avrupa Birliği'nin Genel Yapısı ve Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın Birlik İçerisindeki İşleyişi

ABAD tarafından belirtildiği üzere, “*Üye Devletler egemenlik haklarını sınırlamış... ve böylece hem kendi vatandaşlarını hem de kendilerini bağlayan bir hukuk bütünü oluşturmuşlardır.*”³⁹³ Bu hukuk bütünü, “topluluk müktesebatı” olarak adlandırılan AB hukuku kaynaklarını içermektedir.³⁹⁴ Bu kaynaklar tüm antlaşmaları, Avrupa kurumları tarafından çıkarılan düzenlemeleri ve ABAD’ın verdiği kararları kapsamaktadır. Müktesebat dinamik bir yapıya sahiptir; AB’nin gelişimiyle birlikte sürekli olarak yenilenir ve gelişir.³⁹⁵ Tüm Üye Devletler, topluluk müktesebatına uymakla yükümlüdür ve bu müktesebatın kabulü, yeni Üye Devletlerin kabulünde önemli kriterlerden biridir. AB hukuku, kapsamlı bir normlar hiyerarşisinden oluşur.³⁹⁶ Birincil kaynaklar, ABA ve ABİHA, bu Antlaşmalara ekli olan ve Antlaşmaların ayrılmaz bir parçasını oluşturan Protokoller ve Ekler ve yeni Üye Devletlerin katılım belgelerinden oluşmaktadır.³⁹⁷ Birincil kaynaklar AB hukuku normlar hiyerarşisinin en tepesindedir. AB hukukunun genel ilkeleri, yazılı olmayan kuralları ifade etmektedir. Bu ilkeler birincil kaynakların içerisinde yazılı olarak da yer alabilse de³⁹⁸, AB hukukunun genel ilkelerinin hazırlanması ve uygulanması ilkesel olarak Birlik Mahkemelerine aittir. Bu da onlara neyin AB hukukunun genel bir ilkesini oluşturduğuna ve ardından bu ilkelerin nasıl uygulanacağına karar verme noktasında önemli bir güç vermektedir. AB hukuku genel ilkeleri, AB normlar hiyerarşisinde ya birincil kaynakların yanında ya da birincil kaynakların hemen altında yer alır.³⁹⁹

³⁹³ CJEU, *Case 6/64: Flaminio Costa v E.N.E.L.*, K. ECLI:EU:C:1964:66 (15 July 1964), 585- 593.

³⁹⁴ Christian Dado-Quénivet, *European Union Law* (Saltford: Hall & Stott Publishing, 2020), 43.

³⁹⁵ Dado-Quénivet, *European Union Law*, 43.

³⁹⁶ Dado-Quénivet, *European Union Law*, 43.

³⁹⁷ Alina Kaczorowska, *European Union Law* (New York: Routledge, 2017), 108.

³⁹⁸ Kaczorowska, *European Union Law*, 108.

³⁹⁹ Paul P. Craig-Gráinne De Búrca, *EU Law: Text, Cases, and Materials* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2011), 119.

AB, ABİHA'nın 216. maddesinde uluslararası Antlaşma akdetme yetkisine haizdir ve bu Antlaşmalar Birlik kurumları ve Üye Devletler için bağlayıcıdır.⁴⁰⁰ AB normlar hiyerarşisinde uluslararası antlaşmaların niteliği tartışmalı olmakla birlikte kimi yazarlar genel ilkelerin hemen altında ikincil kaynakların ise hemen üstünde yer aldığını belirtirken⁴⁰¹; kimi yazarlar ise AB üyesi olmayan devletlerle yapılan uluslararası anlaşmaların, ikincil kaynak olarak kabul edileceğini ve hem Birlik hem de Üye Devletler açısından bağlayıcı olduklarını ifade etmektedir.⁴⁰² AB hukukunun ikincil kaynakları, “Birliğin Hukuki Tasarrufları” başlığında altında ABİHA'nın 288. maddesinde düzenlenmiştir ve bu tasarruflar bağlayıcı olan ve olmayan kaynaklar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tüzükler, direktifler ve kararlar herkes için bağlayıcı iken; tavsiyeler ve görüşler bağlayıcı değildir. Bu kaynaklar içerisinde de bir hiyerarşi söz konusudur. Bağlayıcı ikincil kaynaklar, bağlayıcı olmayan hiyerarşik kaynaklara göre hiyerarşik açıdan daha yukarıda yer almaktadır.⁴⁰³ Nitekim tavsiye ve görüşler bağlayıcılıkları olmadığından yumuşak hukuk kuralı niteliğindedir.⁴⁰⁴

AB, hiyerarşik olarak eşit düzeyde olan ABA ve ABİHA üzerine inşa edilmiştir; bu antlaşmalar, AB'nin çerçevesini ve yetkisini belirlemektedir. *Pacta sunt servanda* ilkesi gereği, devletlerin onayladıkları antlaşmalara uymaları, uluslararası hukukun temel kurallarındandır. Bu bağlamda, AB Üye Devletleri, ABA ve ABİHA'nın hükümleriyle bağlıdır.⁴⁰⁵ ABİHA madde 216(2)⁴⁰⁶, Birlik tarafından akdedilen anlaşmaların Birlik kurumları ve Üye Devletler üzerinde bağlayıcı olmasını öngörerek *pacta sunt servanda* ilkesinin AB hukukunda uygulanmasını sağlamaktadır.⁴⁰⁷ ABAD, R. & V. Haegeman v Belgian State⁴⁰⁸ kararından bu yana istikrarlı bir şekilde, “Adalet Divanı'nın uluslararası anlaşmanın yorumlanması konusunda karar vermeye çağrıldığı durumlarda, söz konusu

⁴⁰⁰ ABİHA m. 216(2).

⁴⁰¹ Kaczorowska, *European Union Law*, 108.

⁴⁰² Damian Chalmers vd., *European Union Law: Cases and Materials* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2011), 99.

⁴⁰³ Kaczorowska, *European Union Law*, 108.

⁴⁰⁴ Damian Chalmers vd., *European Union Law: Cases and Materials*, 101.

⁴⁰⁵ Dadomo- Quéivet, *European Union Law*, 44.

⁴⁰⁶ ABİHA m.216 1. Birlik; Antlaşmalar'da öngörüldüğünde veya bir anlaşmanın akdedilmesi, Birliğin politikaları çerçevesinde, Antlaşmalar'da belirlenen hedeflerden birine ulaşılması için gerekli olduğunda veya Birliğin hukukun bağlayıcı bir tasarrufunda öngörüldüğünde veya Birliğin ortak kurallarını etkileme ya da kapsamalarını değiştirme ihtimali taşıdığından, bir veya daha çok üçüncü ülkeyle ya da uluslararası örgütlerle anlaşmalar akdedebilir.

2. Birlik tarafından akdedilen anlaşmalar, Birlik kurumları ve Üye Devletler için bağlayıcıdır.

⁴⁰⁷ Piet Eeckhout, *External Relations of the European Union: Legal and Constitutional Foundations* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2005), 276.

⁴⁰⁸ CJEU, *Case 181-73: R. & V. Haegeman v Belgian State*, ECLI:EU:C:1974:41 (30 April 1974).

anlaşma Topluluk hukuk düzeninin ayrılmaz bir parçası olduğu sürece, Adalet Divanı da dahil olmak üzere Topluluk kurumları için bağlayıcı olacaktır”, şeklinde karar vermektedir.⁴⁰⁹ Böylece antlaşmaların AB hukukunda onaylandıktan sonra kendiliğinden yürürlüğe girdiğini ve herkes için bağlayıcı olduğunu söylemek mümkündür.

2009 yılında Lizbon Antlaşması’nın yürürlüğe girmesinden sonra çok başlılık sona ermiş ve AB tek başına ortaya çıkmıştır. AB Antlaşması’nın 47. maddesine⁴¹⁰ göre hukuki kişiliğe sahip olan AB’nin, kendine özgü birtakım ilkeleri mevcuttur.⁴¹¹ Bu ilkeler, üstünlük ilkesi, doğrudan etki ilkesi ve doğrudan uygulama ilkesidir.⁴¹² Üstünlük ilkesi (*principle of supremacy*)⁴¹³, Avrupa Birliği hukuku ile Üye Devletlerin hukuku arasında herhangi bir çatışma olduğunda, Avrupa hukukunun uygulanacağını öngörmektedir.⁴¹⁴ Üye Devletlerin anayasal düzenlemeleri söz konusu olsa bile, AB hukukunun bu düzenleme üzerinde önceliği olduğu üstünlük ilkesi gereğince kabul edilir.⁴¹⁵ Böylece ulusal mahkeme yargıçları, ulusal mevzuatın AB mevzuatı ile çelişen herhangi bir hükmünü uygulamayı kendiliğinden reddedecek ve böylece AB hukukuna tam olarak işlerlik kazandırılacaktır.⁴¹⁶ 1964 tarihli *Flaminio Costa v ENEL*⁴¹⁷ davasında ABAD, doğrudan etkiye sahip bir Topluluk hukuku kuralının, ona aykırı olan herhangi bir ulusal yasadan üstün olması gerektiğini belirtmiştir. ABAD, aksi bir görüşün kabul edilmesi halinde, herhangi bir devletin bir iç hukuk kanunu çıkararak bir Antlaşma kuralından kolayca sapabileceği gerekçesi ile Üye Devletler arasında Topluluk hukukunun yeknesaklığının olumsuz etkileneceğini savunmuştur.⁴¹⁸ Üstünlük ilkesinin en açık şekilde ifade edildiği bir diğer dava da *Internationale Handelsgesellschaft*⁴¹⁹ davasıdır. Davacı, bir Alman idari mahkemesinde bir Yönetmeliğin geçerliliğine itiraz eden bir dava açmıştır. Alman idare mahkemesi, Yönetmeliğin Alman

⁴⁰⁹ CJEU, *Opinion of the Court of 14 December 1991*, ECLI:EU:C:1991:490 (14 December 1991) , “Summary”, para. 3 ; Paul P. Craig - Gráinne De Búrca, *EU Law: Text, Cases, and Materials* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2011), 338.

⁴¹⁰ ABA madde 47: “Birlik tüzel kişiliğe sahiptir.”

⁴¹¹ Lale Burcu Önüt, *Avrupa Birliği Hukukunun Üye Devletlere Uygulanması* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2017), 43.

⁴¹² Kaynaklarda ilkelerin sınıflandırılması çeşitlilik göstermektedir.

⁴¹³ Bazı çalışmalarda “öncelik ilkesi” olarak da geçtiği görülmektedir.

⁴¹⁴ “European Industrial Relations Dictionary: Supremacy of EU Law”, *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions* (28 Haziran 2018); Önüt, *Avrupa Birliği Hukukunun Üye Devletlere Uygulanması*, 52.

⁴¹⁵ Kaczorowska, *European Union Law*, 239.

⁴¹⁶ Kaczorowska, *European Union Law*, 239.

⁴¹⁷ CJEU, *Case 6/64: Flaminio Costa v E.N.E.L.*, ECLI:EU:C:1964:66 (15 July 1964).

⁴¹⁸ CJEU, *Case 6/64: Flaminio Costa v E.N.E.L.*, ECLI:EU:C:1964:66 (15 July 1964), “On the submission that the court was obliged to apply the national law”, 593.

⁴¹⁹ CJEU, *Case 11-70: Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, ECLI:EU:C:1970:114 (17 December 1970).

Anayasasının belirli hükümlerini ihlal ettiği kanaatindedir. Bu çatışmanın ABAD önüne gelmesi neticesinde; ABAD, AB hukukunun ulusal anayasa hukuku da dahil olmak üzere her türlü ulusal hukuktan öncelikli olduğuna hükmetmiştir.⁴²⁰

Doğrudan etki ilkesi ise (*principle of direct effect*), bireylerin Avrupa Birliği hukukuna dahil bir hükmü ulusal mahkeme veya ABAD önünde derhal ileri sürebilmelerini sağlar. Craig ve Búrca, doğrudan etki ilkesinin bağlayıcı AB hukuku hükümlerinin ulusal mahkemeler önünde bireyler tarafından ileri sürülebileceği ve dayanılabileceği anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁴²¹ Bu ilke çeşitli koşullara tabi olmakla birlikte yönetmelikler, direktifler, antlaşmalar ve kararlar ile ilgili olarak da uygulanabilir.⁴²² Doğrudan etki ilkesi, bireylerin haklarını devlete karşı ileri sürmeleri durumunda “dikey doğrudan etki”; bireylerin diğer bireylere karşı haklarını ileri sürmeleri durumunda ise “yatay doğrudan etki” olarak ortaya çıkmaktadır.⁴²³ “Doğrudan etki” terimi ABAD tarafından ilk kez 1963 tarihli *Van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration*⁴²⁴ davasında ele alınmıştır.⁴²⁵ Bu davada davacı şirket, Batı Almanya’dan ithal edilen bir ürüne uygulanan gümrük vergilerinde yapılan yeni düzenlemelerin, Hollanda Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından Roma Antlaşması’nın 12. maddesine aykırı olarak yapıldığı ve böylece 12. maddenin ihlal edildiği iddiasındadır. 12. madde, Üye Devletlerin diğer Üye Devletlerin ürünlerine yeni gümrük vergileri getirmesini veya mevcut gümrük vergilerini artırmasını yasaklamaktadır. Ancak olayda ithal ürünün gümrük vergisi oranı Roma Antlaşması’nın yürürlükte olduğu tarihte %3 iken sonrasında bu oran %8’e çıkarılmıştır. Hollanda ulusal mahkemesi ABAD’a, 12. madde hükmünün ulusal mahkemeler nezdinde doğrudan etkiye sahip olup olmadığını ve eğer öyleyse, gümrük vergilerini daha yüksek hale getirecek şekilde söz konusu ürünün gümrük sınıflandırmasının değiştirilmesinin bu hükmü ihlal edip etmediğini sormuştur.⁴²⁶

⁴²⁰ CJEU, *Case 11-70: Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, ECLI:EU:C:1970:114 (17 December 1970), para. 3.

⁴²¹ Paul P. Craig- Gráinne De Búrca, *EU Law: Text, Cases, and Materials* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2011), 180.

⁴²² Effect, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, "European Industrial Relations Dictionary: Direct Effect" (Erişim 15 Ekim 2024).

⁴²³ Önüt, *Avrupa Birliği Hukukunun Üye Devletlere Uygulanması*, 55. Ancak Craig ve Búrca ATAD’ın direktiflerin kendi başlarına bireylere yükümlülük getiremeyeceğine karar verdiğini dolayısıyla yatay doğrudan etkinin olmadığını ifade etmektedir. Paul P. Craig- Gráinne De Búrca, *EU Law: Text, Cases, and Materials*, 180.

⁴²⁴ CJEU, *Case 26-62: NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration*, ECLI:EU:C:1963:1 (5 February 1963).

⁴²⁵ Detaylı bilgi için bkz. Kaczorowska, *European Union Law*, 262’den itibaren.

⁴²⁶ European Parliament:Think Tank “60 years of Van Gend & Loos: Direct effect of EU law and a ‘new legal order’” (Erişim 1 Kasım 2024).

ABAD, Avrupa Topluluğu'nun Antlaşma hükümlerinin yalnızca Üye devletler arasında değil, gerçek veya tüzel kişiler için de doğrudan bağlayıcı olduğuna karar vermiştir.⁴²⁷ ABAD, kararında özellikle AET Antlaşması'nın 177. maddesinin⁴²⁸ önemini vurgulamış ve ulusal mahkemelerin, Avrupa Topluluğu hukuku ile ilgili hususları doğrudan uygulama yetkisini taşıdıklarını ifade etmiştir.⁴²⁹ Bu, AB hukukunun sadece devletlerarası ilişkileri değil, kişilerin de haklarını koruyacak şekilde işler hale gelmesini sağlamıştır.⁴³⁰

Doğrudan uygulanabilirlik ilkesi (*principle of direct applicability*) ise, bir AB mevzuatının herhangi bir iç uygulama mevzuatına ihtiyaç duymaksızın doğrudan Üye Devletlerin ulusal hukukunun bir parçası haline gelmesini ifade etmektedir.⁴³¹ ABİHA madde 288'de "Tüzükler genel uygulama alanına sahiptir. Bütünüyle bağlayıcıdır ve tüm Üye devletlerde doğrudan uygulanır" demek suretiyle AB tüzüklerinin Üye devletlerin herhangi bir eylemi olmaksızın yürürlüğe gireceği ve yasal olarak bağlayıcı olduğu hüküm altına alınmıştır. Kurucu Antlaşmalar (bunlara ilişkin değişiklikler de dahil olmak üzere), bunlara ekli protokoller ve sözleşmeler, yönetmelikler ve kararlar doğrudan uygulanabilir, ancak direktifler doğrudan uygulanamaz.⁴³² Doğrudan uygulanabilirlik ilkesi, doğrudan etki ilkesi ile ilişkili olmakla birlikte ondan farklıdır.

ABA madde 13(1)'de⁴³³ AB'nin yedi temel kurumundan biri olarak sayılan ABAD, Birlik içerisinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. AB'nin temel yargı merciidir ve AB hukukunun Birlik içerisinde yeknesak bir şekilde uygulanmasını ve yorumlanmasını sağlar.⁴³⁴ 1952 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun kurulması ile "Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Adalet Divanı" adıyla tek bir mahkeme olarak kurulmuştur. 1957 yılında imzalanan Roma Antlaşması ile kurulan Euratom ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun ardından, mahkemenin adı "Avrupa Toplulukları Adalet Divanı" (ATAD) olarak

⁴²⁷ CJEU, Case 26-62: *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration*, ECLI:EU:C:1963:1 (5 February 1963),13.

⁴²⁸ Şimdiki adıyla ABİHA madde 267.

⁴²⁹ CJEU, Case 26-62: *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration*, ECLI:EU:C:1963:1 (5 February 1963),13.

⁴³⁰ Paul P. Craig- Gráinne De Búrca, *EU Law: Text, Cases, and Materials* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2011),185.

⁴³¹ Kaczorowska, *European Union Law*, 302; Önüt, *Avrupa Birliği Hukukunun Üye Devletlere Uygulanması*, 55.

⁴³² Kaczorowska, *European Union Law*, 303.

⁴³³ ABA m.13: "...Birliğin kurumları şunlardır: - Avrupa Parlamentosu, - Avrupa Birliği Zirvesi, - Konsey, - Avrupa Komisyonu, - Avrupa Birliği Adalet Divanı, - Avrupa Merkez Bankası, - Sayıştay."

⁴³⁴ Court of Justice of The European Union, "The Institution" (Erişim 27 Eylül 2024).

değiştirilmiştir.⁴³⁵ 1993'te Maastricht Antlaşması ile AB'nin resmi bir parçası haline gelmiştir. 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması ile de mahkemenin adı “Avrupa Birliği Adalet Divanı” şekline değiştirilmiş ve yapısı yeniden düzenlenmiştir. ABAD öğretide, AB'nin tüm kurumları arasında en birlikçi ve ulusal çıkarların etkisinden en bağımsız olanı olarak tanımlanmaktadır.⁴³⁶

ABAD, AB'nin temel yargı organıdır ve bu durum ABİHA'nın 19(1)'in maddesinde ifade edilmiştir. Mahkemenin AB içerisindeki fonksiyonuna değinen maddenin ilk fıkrası şu şekildedir: “*Avrupa Birliği Adalet Divanı; Adalet Divanı, Genel Mahkeme ve ihtisas mahkemelerinden oluşur. Avrupa Birliği Adalet Divanı, Antlaşmaların yorumlanmasında ve uygulanmasında hukuka riayet edilmesini sağlar. Üye devletler, Birlik hukukunun kapsadığı alanlarda etkili hukuki koruma sağlamak için gerekli hukuki başvuru yollarını temin ederler.*” Bu hüküm, AB'nin topluluk müktesebatının yorumlanması sorumluluğunu ABAD'a vermektedir.⁴³⁷ Maddede geçen “hukuka riayet edilmesi” ifadesi, yalnızca AB hukukunu değil, aynı zamanda antlaşmaların uygulanması ve yorumlanmasına ilişkin tüm hukuk kurallarını göz önünde bulunduracak şekilde ele alınmalıdır. Böylece UAD Statüsü'nün 38. maddesinde yer alan uluslararası hukuk kaynaklarının, AB Antlaşmalarındaki hükümlerin anlaşılmasına yardımcı olabileceğini söylemek mümkündür.⁴³⁸ ABİHA'nın 251 ila 281 maddelerini kapsayan 5. Bölümü, “Avrupa Birliği Adalet Divanı” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde mahkemenin çalışma düzeni ve usulüne dair detaylı düzenlemeler yer almaktadır. Bunun yanında, ABAD Statüsü'ne İlişkin 3 No'lu Protokol'de⁴³⁹ de ABİHA'daki hükümlerin usuli ve maddi açıdan ayrıntılı düzenlemeleri yer almaktadır.⁴⁴⁰

ABAD'ın üç temel fonksiyonu vardır: ⁴⁴¹

⁴³⁵ Vincenzo Salvatore, *The Role of Constitutional Courts in Multi-Level Governance: European Union: The Court of Justice of the European Union* (Publications Office of the European Union, 2016), 1-3.

⁴³⁶ Dadomo- Quéniwet, *European Union Law*, 127-128.

⁴³⁷ Tobias Lock, *International Courts and Tribunal Series: The European court of Justice and International Courts*, ed. Ruth Mackenzie vd. (Great Clarendon Street, Oxford, OX2 6DP, United Kingdom: Oxford University Press, 2015), 75.

⁴³⁸ Dadomo- Quéniwet, *European Union Law*, 56-57.

⁴³⁹ European Union, *Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union Protocol (No 3) on The Statute of The Court of Justice of The European Union*, OJ C 202, 7.6.2016, p. 210-229 (07 June 2016).

⁴⁴⁰ Sonia Morano-Foadi vd., *Fairhurst, Morano-Foadi and Neller's Law of the European Union*, 86-87.

⁴⁴¹ Court of Justice of The European Union, “The Institution” (Erişim 27 Eylül 2024); Robert Schütze, *Introduction to European Law* (West Nyack: Cambridge University Press, 2015), 37.

1. Bir Üye Devlet, bir kurum veya bir gerçek ya da tüzel kişi tarafından açılan davalar hakkında karar vermek;
2. Üye Devletlerin mahkemelerinin veya yargı mercilerinin talebi üzerine, Birlik hukukunu yorumlamak veya kurumlar tarafından kabul edilen tasarrufların geçerliliği konusunda ön kararlar vermek;
3. Üye Devletlerin Antlaşmalardan kaynaklanan yükümlülüklerine uymalarını sağlamak ve Antlaşmalarda öngörülen diğer durumlarda karar vermek

ABAD'ın yargı yetkisini düzenleyen esas hükümler ABİHA'nın 19. maddesi ve ABİHA'nın 251-281. maddeleridir. ABAD kararları, doğrudan davalar ve ön karar prosedürü (dolaylı davalar) olmak üzere iki başlıdır. Doğrudan davalar, ABAD bünyesinde açılan ve hüküm verilinceye kadar ABAD bünyesinde kalan davalardır. Ön karar prosedürü (dolaylı davalar) ise Üye Devletin ulusal mahkemesinde başlayan ancak bir noktada uyuşmazlığın çözümü için ABAD'a başvurulmuş ve tekrardan ulusal mahkemelerin önüne gelen, kararın ulusal mahkeme tarafından verildiği davalardır.⁴⁴² Doğrudan davalarda ABAD'ın, AB Kurucu Antlaşmalarında kendisine verilen yetkinin yanında birtakım sözleşmelerle de yetkili kılınması mümkündür.⁴⁴³ Nitekim ABİHA madde 272'de ABAD'ın, Birlik tarafından veya Birlik adına yapılan bir kamu hukuku veya özel hukuk sözleşmesinde yer alan bir tahkim şartı uyarınca karar verme yetkisine sahip olduğu; madde 273'te de ABAD'ın, bir tahkimname uyarınca önüne getirilmesi kaydıyla, Üye Devletler arasında Antlaşmaların konusuyla bağlantılı her türlü uyuşmazlık hakkında karar vermeye yetkili kılındığı belirtilmektedir.

ABİHA'nın 274. maddesi⁴⁴⁴ gereği ulusal mahkemeler, önlerine gelen ve AB hukukunu ilgilendiren uyuşmazlıklar üzerinde yargılama yetkisine sahiptir. ABİHA'nın ön karar prosedürüne ilişkin 267. maddesi ise ulusal mahkemelerin AB hukukuna ilişkin hususları ABAD'a havale edebilecekleri veya etmeleri gereken durumları belirlemektedir.⁴⁴⁵ ABAD'ın ön karar verme yetkisi, ABİHA'nın 267. maddesinin 1 ve 2. fıkrasında şu şekilde düzenlenmiştir:

“Avrupa Birliği Adalet Divanı, aşağıdakiler hakkında ön karar verme yetkisine sahiptir:

⁴⁴² İlke Göçmen, *Avrupa Birliği Hukukunun Temelleri* (Seçkin Yayıncılık, 2023) 184.

⁴⁴³ Göçmen, *Avrupa Birliği Hukukunun Temelleri*, 184.

⁴⁴⁴ ABİHA m. 274: Avrupa Birliği Adalet Divanı'na Antlaşmalarla verilen yetkiler saklı kalmak kaydıyla, Birliğin taraf olduğu uyuşmazlıklar, bu gerekçeyle ulusal mahkemelerin yetkisi dışında bırakılamaz.

⁴⁴⁵ Damian Chalmers vd., *European Union Law: Cases and Materials*, 150.

a) Antlaşmaların yorumu,

b) Birlik kurum, organ, ofis veya ajanslarının tasarruflarının geçerliliği ve yorumu.

Bu tür bir sorunun bir Üye Devlet mahkemesinde ortaya konması halinde, bu mahkeme kendi kararını vermek için konuya ilişkin bir karara gerek duyarsa, Adalet Divanı'ndan bu sorun hakkında karar vermesini talep edebilir.”

Bu hükme göre ulusal bir mahkemede görülmekte olan bir hukuki bir ihtilafın çözümüne ilişkin olarak, AB hukukunun yorumlanması veya bir tasarrufun AB hukukuna uygunluğu ve geçerliliğinin tespiti için ulusal mahkeme hâkimi konuyu ABAD'a taşıyabilir.⁴⁴⁶ Bu başvuruda, ABAD'dan AB hukukunun yorumlanması talep edilir. ABAD'ın “ön karar” olarak adlandırılan yorumu daha sonra davayı çözmek üzere ABAD'a başvuran hâkim tarafından uygulanır. ABİHA madde 267, ulusal mahkemeler ile ABAD arasında bir ortaklık rolü öngörmektedir; yargı yetkisi, kanunu yorumlayan ABAD ile kanunu uygulayan ulusal mahkemeler arasında paylaştırılmıştır.⁴⁴⁷ ABAD uyuşmazlığa ilişkin hukuki görüşünü açıklar, daha sonra ulusal mahkeme ABAD'ın kararını söz konusu uyuşmazlığa uygular. Ön karar usulünün amacı, ulusal mahkemelerin bağımsızlığını korumak ve aynı zamanda Birlik hukuku kurallarıyla uyumlu olmayan bir ulusal içtihat hukukunun herhangi bir Üye Devlette ortaya çıkmasını önleyerek Birlik içerisindeki hukukun yeknesaklığını sağlamaktır.⁴⁴⁸ Bu bölümde incelenen kararların birçoğu ABAD'ın ön karar prosedürü ile vermiş olduğu kararlardan oluşturmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi ABAD'ın temel fonksiyonu, Antlaşmaların yorumlanmasında ve uygulanmasında hukuka riayet edilmesini sağlamaktır.⁴⁴⁹ Bu kapsamda ABİHA madde 260 (1)'de⁴⁵⁰ bir Üye Devletin Antlaşmalar gereğince üzerine düşen bir yükümlülüğü yerine

⁴⁴⁶ Göçmen, *Avrupa Birliği Hukukunun Temelleri*, 184.

⁴⁴⁷ John Fairhurst, *Law of the European Union* (Harlow, England London New York Boston: Pearson, 2016),183.

⁴⁴⁸ Alec Stone Sweet, *The Judicial Construction of Europe* (Great Clarendon Street, Oxford, OX2 6DP, United Kingdom: Oxford University Press, 2004), 67-68; Fairhurst, *Law of the European Union*,183.

⁴⁴⁹ ABİHA m.19(1).

⁴⁵⁰ ABİHA madde 260: 1.Avrupa Birliği Adalet Divanı, bir Üye devletin Antlaşmalar gereğince üzerine düşen bir yükümlülüğü yerine getirmediğini tespit ederse, bu devlet Divan'ın kararı doğrultusunda gerekli tedbirleri almak zorundadır.

2. Komisyon, ilgili Üye devletin Divan'ın kararı doğrultusunda gerekli tedbirleri almadığı kanısına varırsa, bu Üye devlete görüşlerini sunma imkânı tanıdıktan sonra, meseleyi Divan'a götürebilir. Komisyon, ilgili Üye devlet tarafından defaten ödenmesi gereken miktarı veya gecikmeye bağlı para cezasının miktarını durumun gereklerine göre belirtir.

Divan, ilgili Üye devletin kararına uymadığını tespit ederse, bu devlet tarafından defaten ödeme veya gecikmeye bağlı para cezası ödemesi yapılmasına karar verebilir.

Bu usul, 259. maddeye hâlel getirmez.

getirmediği ABAD tarafından tespit edilirse, bu devlet ABAD'ın kararı doğrultusunda gerekli tedbirleri almakla yükümlendirilmiştir. Maddenin 3. fıkrasında da şayet bu devletin karara uymadığı ABAD tarafından tespit edilirse, ABAD'ın bu devlet tarafından defaten ödeme veya gecikmeye bağlı para cezası ödemesi yapmasına karar verebileceği düzenlenmiştir. ABİHA, ABAD kararlarına uyulmasının tespiti noktasında Komisyon'u da yetkili kılmıştır. Maddenin 2. fıkrasında, Komisyon'un Üye Devletin ABAD kararı doğrultusunda gerekli tedbirleri almadığı kanısına varması halinde, meseleyi ABAD önüne getirilebileceği düzenlenmiştir.

ABAD şu davalarda açıkça yetkili kılınmıştır: iptal davaları, yükümlülüklerin yerine getirilememesine ilişkin davalar, ön karar prosedürü, hareketsizlik davaları ve itirazlar.⁴⁵¹ Her ne kadar ABAD kararları resmi olarak AB hukukunun bir kaynağı olarak kabul edilemese de içtihatlar aynı veya benzer konuları gündeme getiren sonraki davalara rehberlik sağlaması açısından önemlidir.⁴⁵² Ancak ABAD'ın, Birlik hukukunun yorumlanmasına ilişkin kararları bağlayıcıdır. Bu birlik hukuk düzeninin yeknesaklığı için oldukça önemlidir. Nitekim *Kühne & Heitz v Productschap voor Pluimvee en Eieren*⁴⁵³ davasında ABAD, kararlarında yer alan AB hukukunu yorumlayan ifadelerin Birlik içerisindeki tüm mahkemeleri ve idari makamları bağladığına hükmetmiştir.⁴⁵⁴

ABAD, AB hukuk düzeninin üstünlük, doğrudan etki ve doğrudan uygulanabilirlik gibi temel ilkelerini şekillendirmiş ve bu ilkeler AB'nin doğasını tanımlamış, onu anayasallaştırmış ve diğer uluslararası örgütlerden ayırmıştır.⁴⁵⁵ Bu açıdan ABAD'ın, AB'nin işleyişinde oldukça önemli bir rolü olduğu söylenmelidir.

1.2. Avrupa Birliği Adalet Divanı Kararlarında Sürdürülebilir Kalkınma⁴⁵⁶

Sürdürülebilir kalkınma, uluslararası çevre hukukunun temel ilkelerinden biridir. Bu sebepten, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için çevrenin korunması, kalkınma

⁴⁵¹ Court of Justice of The European Union, "Court of Justice: Presentation" (Erişim 15 Kasım 2024).

⁴⁵² Kaczorowska, *European Union Law*, 109.

⁴⁵³ CJEU, *Case C-453/00 Kühne & Heitz v Productschap voor Pluimvee en Eieren*, ECLI:EU:C:2004:17 (13 January 2004).

⁴⁵⁴ CJEU, *Case C-453/00 Kühne & Heitz v Productschap voor Pluimvee en Eieren*, ECLI:EU:C:2004:17 (13 January 2004), para. 21-27.

⁴⁵⁵ Paul P. Craig- Gráinne De Búrca, *EU Law: Text, Cases, and Materials* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2011), 58-59.

⁴⁵⁶ ABAD'ın 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması'ndan önceki resmi adı ATAD'dır. Bu bölümde terim birliğinin sağlanması açısından mahkemeden ABAD olarak bahsedilmiştir. 2009 öncesinde verilen kararlar ATAD döneminde verilmiştir.

sürecinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. ABAD her ne kadar 220'nin üzerinde kararında sürdürülebilir kalkınmaya atıfta bulunmuş olsa da bu davaların büyük çoğunluğu sadece belirli bir antlaşma maddesi veya yönerge/düzenleme ile ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Yalnızca sürdürülebilir kalkınma hedefine dayanan ya da sürdürülebilir kalkınma fikrini daha kapsamlı bir şekilde açıklayan davalar oldukça azdır. *Commission of the European Communities v Council of the European Union*⁴⁵⁷ davasında Başsavcı Ruiz-Jarabo Colomer, ATA'da kullanılan sürdürülebilir kalkınma kavramının genellikle çevrenin korunması hususu ile ele alındığını şu şekilde açıklamaktadır: “Avrupa Topluluğu Antlaşması’nda kullanılan “sürdürülebilir kalkınma” ve “yaşam kalitesi” kavramları, çevrenin korunması ve iyileştirilmesinden söz edildiğinde göz ardı edilemeyecek bir insani boyuta işaret eden “çevre” kavramıyla yakından bağlantılıdır. Doğal çevremizin temsil ettiği jeofizik ortamda yaşam kalitesi, bazıları fiziksel (kaynakların rasyonel kullanımı ve sürdürülebilir kalkınma) ve bazıları daha entelektüel (ilerleme ve kültürel gelişim) olmak üzere çeşitli faktörlerden kaynaklanan bir vatandaşlık hakkı olarak kendini göstermektedir. Bu, yaşamın sürdürülmesi için yeterli olan niceliksel eşik aşıldıktan sonra, niteliksel anlamda yaşam onuruna ulaşma meselesidir.”⁴⁵⁸

Sürdürülebilir kalkınmanın kökenlerinin büyük ölçüde uluslararası çevre hukukuna dayandığı ve maddi açıdan etkili uluslararası çevre kurallarının yasal uygulamada merkezi bir bileşen olduğu doğru olsa da sürdürülebilir kalkınmanın yasal sonuçlarının uluslararası çevre hukuku ile sınırlı olmadığı açıktır. Öte yandan, bu kavramın uluslararası çevre, ekonomi, ticaret, yatırım ve insan hakları hukukunun tamamını kapsayacak şekilde geniş kapsamlı bir terim olarak ele alınması halinde de temel amacını kaybetmesi gibi doğal bir sonuç taşıdığı da ifade edilmektedir.⁴⁵⁹ Syryt ve Klimska, sürdürülebilir kalkınmanın AB hukukunda normatif bir kategori olduğunu, bir hedef ya da bir ilke olarak ifade edildiğini; uygulamada, hukukun oluşturulması ve uygulanması sürecinde çevresel tehditlere yanıt vermek ve belirli çözümlerin seçimini açıklamak için bir araç olarak kullanıldığını ifade etmektedir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ CJEU, Case 22-70: *Commission of the European Communities v Council of the European Communities*, ECLI:EU:C:1971:32 (31 March 1971).

⁴⁵⁸ CJEU, Case 22-70: *Commission of the European Communities v Council of the European Communities*, ECLI:EU:C:1971:32 (31 March 1971) Opinion of Advocate General Ruiz-Jarabo Colomer, para. 66.

⁴⁵⁹ Duncan French, “Sustainable development”, *Research Handbook on International Environmental Law*, ed. Malgosia Fitzmaurice vd. (Edward Elgar Publishing, 2021), 134.

⁴⁶⁰ Syryt, Klimska “Ethical and Legal Conditions of Sustainable Development”, 195.

Çevrenin korunması ilk kez bir Topluluk hedefi olarak 1985 yılındaki *Procureur de la République v Association de défense des brûleurs d'huiles usagées*⁴⁶¹ davasında ele alınmıştır. Atık yağların imha edilmesine ilişkin davada ABAD, “çevrenin kirlenme riskine karşı korunmasının, Topluluğun meşru olarak takip edebileceği genel bir çıkar amacı teşkil ettiğine şüphe yoktur.”⁴⁶² değerlendirmesi yapmıştır. 1985 yılından bu yana ABAD birçok davada çevrenin korunması gerekliliğini vurgulamıştır. Her ne kadar ABAD, birçok davada çevrenin korunmasının geliştirilmesine açıkça katkıda bulunmuş olsa da önceki bölümde tartışıldığı üzere, çevre hukukunun kendine özgü ve belki de en zor konularından biri, çevresel çıkarların diğer sosyal ve ekonomik kaygılarla dengelenmesidir. Bu dengeleme süreci, AB Antlaşmalarında farklı şekillerde değinilen⁴⁶³ ancak hiçbirinde açıkça tanımlanmayan sürdürülebilir kalkınma kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. ABAD’ın sürdürülebilir kalkınmayı dikkate aldığı birkaç dava, bu kavramın yalnızca genel bir referans noktası olarak hizmet edebileceğini, ancak bir davanın sonucu üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir.⁴⁶⁴

AB topluluk müktesebatı, sürdürülebilir kalkınma ilkesinin Avrupa hukuk düzeninde özel bir konumda olduğunu göstermektedir. Bu ilke, ABA’nın temelini oluşturmakta ve ihtiyatlılık ilkesi, zararın kaynağında giderilmesi ilkesi, kirlenen öder ilkesi ile önleme ilkesi gibi alt ilkeleri kapsamaktadır. Ayrıca, ABİHA’nın 191. maddesindeki koruma hükmü⁴⁶⁵

⁴⁶¹ CJEU, *Case C- 240/83: Procureur de la République v Association de défense des brûleurs d'huiles usagées*, ECLI:EU:C:1985:59 (7 February 1985).

⁴⁶² CJEU, *Case C- 240/83: Procureur de la République v Association de défense des brûleurs d'huiles usagées*, ECLI:EU:C:1985:59 (7 February 1985), 541.

⁴⁶³ Avilés, “Sustainable Development and the Legal Protection of the Environment in Europe”, 34.

⁴⁶⁴ Marjan Peeters- Mariolina Eliantonio, *Research handbook on EU environmental law*, ed. Marjan Peeters- Mariolina Eliantonio, Research handbooks in European law (Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing Limited, 2020), 498.

⁴⁶⁵ ABİHA m. 191: 1. Birliğin çevre politikası, aşağıdaki hedeflerin takibine katkıda bulunur: - çevre kalitesinin muhafaza edilmesi, korunması ve iyileştirilmesi, - insan sağlığının korunması, - doğal kaynakların basiretli ve rasyonel biçimde kullanılması, - bölgesel veya dünya çapındaki çevre sorunlarının ele alınmasına yönelik uluslararası düzeydeki tedbirlerin teşvik edilmesi ve özellikle iklim değişikliğiyle mücadele edilmesi.

2. Birliğin çevre politikası, Birliğin çeşitli bölgelerindeki koşulların farklılığını dikkate alarak, yüksek seviyeli bir koruma hedefler. Bu politika, ihtiyatlılık ilkesi ile önleyici eylem, çevreye verilen zararın öncelikli olarak kaynağında giderilmesi ve kirlenen öder ilkelerine dayanır. Bu çerçevede, çevrenin korunmasına ilişkin gereklere cevap veren uyumlaştırma tedbirleri, gerektiğinde, bir Birlik denetim usulüne tabi olarak, üye devletlere ekonomiyle ilgili olmayan çevresel gerekçelerle geçici tedbirler alma imkânı veren bir korunma hükmü içerir.

3. Birlik, çevre politikasının oluşturulmasında aşağıdakileri göz önünde bulundurur: - mevcut bilimsel ve teknik veriler, - Birliğin çeşitli bölgelerindeki çevresel koşullar, - eylemin veya eyleme geçmemenin potansiyel faydaları ve maliyetleri, - Birliğin bir bütün olarak ekonomik ve sosyal gelişmesi ve bölgelerinin dengeli gelişmesi.

4. Birlik ve üye devletler, kendi yetki alanlarında, üçüncü ülkelerle ve yetkili uluslararası örgütlerle iş birliği yaparlar. Birliğin yaptığı iş birliği ile ilgili ayrıntılı kurallar, Birlik ile ilgili üçüncü taraflar arasındaki anlaşmaların konusunu oluşturabilir. Birinci alt paragraf, üye devletlerin uluslararası kuruluşlarda müzakerelerde bulunma ve uluslararası anlaşmalar akdetme yetkilerine hâlel getirmez.

aracılığıyla sürdürülebilir bir büyüme gerekliliğini teşvik etmektedir. Avrupa kurumları bu ilkeleri AB'nin ikincil mevzuatına dahil etmiş; ABAD ise içtihatlarıyla bu ilkeleri normatif açıdan ele almıştır. ABAD'ın kararları, genellikle çevre koruma ilkelerine göre verdiği ve bu ilkelerin sürdürülebilir kalkınmanın alt bileşenleri olarak yeterince ifade edilmediği görülmektedir. Ancak sürdürülebilir kalkınma ilkesi, ABAD'ın çevresel alt ilkeleri uygulamaya devam etmesini de gerektirmektedir. Bu süreçte, ABAD'ın sürdürülebilir kalkınmanın gerektirdiği çevrenin korunması ile ekonomik ve sosyal kalkınma arasında bir denge kurmak için bu ilkeleri tutarlı bir şekilde yorumlaması önemlidir. Bu tutarlı uygulama, hukuki bir ilke olarak sürdürülebilir kalkınmanın hem Avrupa çevre hukukunun gelişiminde kritik bir rol oynamasını sağlayacak hem de diğer hukuk sistemlerine de benzer bir yol izlemeleri için referans olacaktır.⁴⁶⁶

Bir önceki bölümünde sayılan ilkeler, ABAD'ın çevrenin korunmasına ve dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin vereceği kararların normatif bağlamını oluşturmaktadır.⁴⁶⁷ ABAD'ın içtihatlarına yönelik bir analiz yapıldığında sürdürülebilir kalkınma kavramının ABAD için bir ölçüt olduğunu söylemek mümkün olacaktır. ABAD'ın vermiş olduğu kararlarda sürdürülebilir kalkınmaya şu bağlamlarda atıfta bulunmaktadır:⁴⁶⁸

- Davadaki tarafların değerleri ve çeşitli çıkarları arasındaki denge,
- Mevcut duruma uygun ve durumun gerektirdiği tepkisel önlemlerin seçilmesi gerekliliği,
- Çevrenin tehditlere karşı etkin korunmasını sağlamak amacıyla organların, kurumların ve diğer birimlerin kullandığı yöntemler.

Sürdürülebilir kalkınmanın çıkarların dengelenmesinde bir araç olarak kullanıldığı bir duruma *First Corporate Shipping Ltd.*⁴⁶⁹ davası örnek olarak verilebilir. Bu dava, İngiltere'de First Corporate Shipping Limited Şirketi (FCS) tarafından Habitat Direktifine⁴⁷⁰ ilişkin olarak ulusal mahkemede açılmıştır. FCS, Severn Halici'nin⁴⁷¹ özel koruma alanı

⁴⁶⁶ Avilés, "Sustainable Development and the Legal Protection of the Environment in Europe", 34.

⁴⁶⁷ Syryt, Klimska "Ethical and Legal Conditions of Sustainable Development", 189.

⁴⁶⁸ Sikora, "European Green Deal – Legal and Financial Challenges of the Climate Change", 685.

⁴⁶⁹ CJEU, *Case C- 371/98: First Corporate Shipping*, ECLI:EU:C:2000:600 (07 November 2000).

⁴⁷⁰ Council of the European Union, *Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora*, OJ L 206, 22.7.1992, p. 7–50 (21 May 1992).

⁴⁷¹ Severn Halici, İngiltere'nin güneybatısında yer alan, Severn Nehri'nin denize döküldüğü alandır. Bu bölge, zengin ekosistemlere sahip olup çeşitli su kuşu türlerinin konaklaması için ve halici üzerinden deniz ve nehir arasında göç eden çeşitli balık türleri için oldukça önemlidir. Bu nedenle, çevresel düzenlemelerin ve koruma

olarak belirlenmesi amacıyla Çevre Bakanlığı'nın Avrupa Komisyonu'na öneride bulunmasına itiraz etmiştir. FCS, Bakanlığın ekonomik, sosyal ve kültürel gereklilikleri dikkate alması gerektiğini savunurken; Bakanlık ise, bölgenin çevresel öneminden dolayı bu gerekliliklerin dikkate alınamayacağını iddia etmiştir. Ulusal mahkeme, Habitat Direktifinin 4(1) maddesi⁴⁷² kapsamında bir Üye Devletin bu tür hususları dikkate alma hakkı veya yükümlülüğünün olup olmadığını ABAD'a sormuştur. Sonuç olarak ABAD, Habitat Direktifi uyarınca bir Üye Devletin, özel koruma alanlarının belirlenmesinde ekonomik ve sosyal hususları göz önünde bulundurma yükümlülüğünün olmadığını belirtmiştir.⁴⁷³ Böylece mahkeme, doğal yaşam alanlarının korunmasına yönelik hedeflerin önceliğini vurgulayarak, biyolojik çeşitliliğin korunması gerektiğini öngören bir sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı benimsemiştir.⁴⁷⁴

Commission v Council davasında⁴⁷⁵ sürdürülebilir kalkınma farklı bir perspektiften ele alınmıştır. Davada Komisyon, ABAD'dan Ortak Dış ve Güvenlik Politikası alanında Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu'nun Küçük ve Hafif Silahlar Moratoryumuna AB'nin katkısını zorunlu kılan 2002/589/ sayılı Konsey kararını iptal etmesini; yasadışı ve uygulanamaz ilan etmesini istemiştir.⁴⁷⁶ İtiraz edilen kararın giriş bölümünde sürdürülebilir kalkınmaya atıfta bulunulmuş ve böylece Komisyon tarafından sürdürülebilir kalkınmanın sadece bir güvenlik tedbiri değil, aynı zamanda bir kalkınma işbirliği tedbiri olduğu ifade edilmiştir.⁴⁷⁷ Bunun yanında barış ve güvenlik olmadan sürdürülebilir kalkınma ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasının mümkün olamayacağı ve Topluluğun yeni kalkınma politikasının hedeflerinin takip edilmesinin mutlaka demokrasinin teşvik edilmesi ve insan

stratejilerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Ramsar Sites Information Service, "Severn Estuary" (Erişim 25 Ekim 2024).

⁴⁷² Habitat Direktifi m.4(1): Ek III'te (Aşama 1) belirtilen kriterler ve ilgili bilimsel bilgiler temelinde, her Üye Devlet, Ek I'deki hangi doğal habitat türlerinin ve Ek II'deki hangi türlerin kendi topraklarına özgü olduğunu belirten bir alan listesi önerecektir. Geniş alanlara yayılan hayvan türleri için bu sahalara, söz konusu türlerin doğal yayılış alanı içinde yaşamaları ve üremeleri için gerekli fiziksel veya biyolojik faktörleri sunan yerlere karşılık gelecektir. Geniş alanlara yayılan suda yaşayan türler için, bu tür sahalara sadece yaşamaları ve üremeleri için gerekli olan fiziksel ve biyolojik faktörleri temsil eden açıkça tanımlanabilir bir alanın bulunduğu yerlerde önerilecektir. Uygun olduğu hallerde, Üye Devletler 11. Maddede atıfta bulunulan gözetimin sonuçları ışığında listenin uyarlanması teklif edeceklerdir.

⁴⁷³ CJEU, *Case C- 371/98: First Corporate Shipping*, ECLI:EU:C:2000:600 (07 November 2000), I – 9260, para.16.

⁴⁷⁴ CJEU, *Case C- 371/98: First Corporate Shipping*, ECLI:EU:C:2000:600 (07 November 2000), I – 9257, para. 4.

⁴⁷⁵ CJEU, *Case C-91/05: Commission of the European Communities v Council of the European Union*, ECLI:EU:C:2008:288 (20 May 2008).

⁴⁷⁶ CJEU, *Case C-91/05: Commission of the European Communities v Council of the European Union*, ECLI:EU:C:2008:288 (20 May 2008), para. 1.

⁴⁷⁷ CJEU, *Case C-91/05: Commission of the European Communities v Council of the European Union*, ECLI:EU:C:2008:288 (20 May 2008), para. 19.

haklarına saygı gösterilmesi yoluyla ilerleyeceği, belirtilmiştir.⁴⁷⁸ Bu davada ABAD sürdürülebilir kalkınmayı farklı bir perspektiften ele alarak, sürdürülebilir kalkınma ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasının barış ve güvenlik olmadan mümkün olamayacağını; bu hedeflerin demokrasi ve insan haklarına saygının teşvik edilmesiyle doğrudan bağlantılı olduğunu belirterek, barış ve güvenlik ile kalkınma arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır.⁴⁷⁹

Avrupa Antlaşmalarında sürdürülebilir kalkınmanın doğrudan vurgulanmamasına rağmen, içtihat hukuku ile bu konunun Avrupa kurumlarının sektörler arası faaliyetlerine ilham vermesi gereken temel ilkelerden biri olduğu sonucuna rahatlıkla varılabilir. Sürdürülebilir kalkınma, Avrupa'nın politikalarında ve uygulamalarında önemli bir yer tutmakta ve karar alma süreçlerine etki etmektedir. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesi, Avrupa'nın geleceği için kritik bir öneme sahiptir.⁴⁸⁰

1.2.1. Çevresel Etki Değerlendirmesine İlişkin Kararlar

ABAD içtihadı içerisinde ÇED'e ilişkin en önemli davalardan birisi *Kraaijeveld*⁴⁸¹ davasıdır. Dava konusu olayda Hollanda, 1958'de su koruma amacıyla "Deltawet" yasasını kabul etmiş, 1990'da bu yasa çerçevesinde yeni bir bent hattı projesi onaylanmıştır. Bu projenin, Kraaijeveld Şirketi'nin su yollarına erişimini kısıtlamasıyla şirket ciddi ticari zarar görmüştür. Bunun üzerine Kraaijeveld, imar planının iptali için dava açmıştır. Ulusal mahkeme, projenin büyüklüğü ve eşik değerleri aşması nedeniyle ÇED yapılmadığını belirtmiş; Kraaijeveld Şirketi ise, bu eşik değerlerin tüm bent projelerini ÇED yükümlülüğünden muaf tutacak şekilde belirlendiğini savunmuştur. Bunun üzerine ulusal mahkeme, ÇED konusunda Üye Devletlerin yetkilerinin sınırlandırılıp sınırlandırılmayacağına ilişkin ABAD'a danışmıştır. ABAD bu davada, ÇED gerekliliğini belirleyen kriterlerin Üye Devletlerin taktirine bırakılabileceğini ancak bu takdirin, çevre üzerinde önemli etkileri olabilecek projeleri kapsamak zorunda olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸² ABAD, belirli eşik değerlerin, çevresel etkilerin dikkate alınmasını engelleyici şekilde

⁴⁷⁸ CJEU, *Case C-91/05: Commission of the European Communities v Council of the European Union*, ECLI:EU:C:2008:288 (20 May 2008), para.66.

⁴⁷⁹ Eva Kassoti - Andrea Ott (ed.), "Centre for the Law of EU External Relations: Sustainable Europe and its Global Reach" (CLEER, 2022), 14.

⁴⁸⁰ Cordonier Segger- Gehring, "The principle of integration for sustainable development in European policy and jurisprudence", 610.

⁴⁸¹ CJEU, *Case C-72/95: Aannemersbedrijf P.K. Kraaijeveld BV e.a. v Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. Reference for a preliminary ruling: Raad van State- Netherlands*, ECLI:EU:C:1996:404 (24 October 1996).

⁴⁸² CJEU, *Case C-72/95: Aannemersbedrijf P.K. Kraaijeveld BV e.a. v Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland*, ECLI:EU:C:1996:404 (24 October 1996), I – 5443, para. 27.

belirlenemeyeceğine ve dolayısıyla bu tür projelerin ÇED’den muaf tutulamayacağına işaret etmiştir.⁴⁸³ Bu karar, çevresel korumanın önemini vurgulaması ve bireylerin haklarını güvence altına alması açısından büyük bir öneme sahiptir.⁴⁸⁴

ÇED gerekliliklerinin uygulanması konusuna *European Commission v Ireland*⁴⁸⁵ davası örnek verilebilir. Davada Komisyon, bazı kamu ve özel projelerin çevre üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesine ilişkin 85/337/EEC sayılı Direktifin tam ve doğru bir şekilde iç hukuka aktarılmasını sağlamadığı gerekçesiyle İrlanda aleyhine dava açmıştır. Her ne kadar İrlanda bu Direktifi iç hukuka aktarmayı amaçlayan çeşitli yasalar çıkartmış olsa da ABAD bunların yeterli olmadığına karar vermiştir.⁴⁸⁶ İrlanda Yüksek Mahkemesi’nin, İrlanda hukukunun Direktif ile tutarlı bir şekilde yorumlanması gerektiği yönündeki kararları da ABAD nezdinde Direktifin İrlanda hukuk düzenine doğru bir şekilde aktarıldığını tespit etmesi için yeterli gerekçe teşkil etmemiştir.⁴⁸⁷ Çevre üzerinde etki doğurabilecek nitelikteki projelerin ÇED yapılmadan gerçekleştirilmesine yol açabilecek bu durum, Direktifin amaçları ile bağdaşmaz olarak değerlendirilmiştir.⁴⁸⁸

Bu konuda örnek verilebilecek bir diğer dava da *Nomarchiaki Aftodioikisi Aitoloakarnanias and Others*⁴⁸⁹ (Acheloos River) davasıdır. Dava, Yunanistan’da biyolojik çeşitlilik ve göçmen kuşlar için önemi ile bilinen ve önemli bir Natura 2000⁴⁹⁰ alanı olan Acheloos Halici’ne yapılması planlanan derivasyon⁴⁹¹ projesine ilişkindir. Projenin Haliç üzerindeki potansiyel etkilerine ilişkin yapılan ÇED, davacı tarafça yetersiz ve eksik görülmüş ve ardından projeye itiraz edilmiştir. ABAD, koruma altındaki alanları etkileyen herhangi bir

⁴⁸³ CJEU, *Case C-72/95: Aannemersbedrijf P.K. Kraaijeveld BV e.a. v Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland*, ECLI:EU:C:1996:404 (24 October 1996), I- 5444, para. 30-32.

⁴⁸⁴ “Martin Hedemann-Robinson, *Enforcement of European Union environmental law* (Abingdon, Oxon; New York: Routledge-Cavendish, 2015), 350.

⁴⁸⁵ CJEU, *Case C-50/09: European Commission v Ireland*, ECLI:EU:C:2011:109 (3 March 2011).

⁴⁸⁶ CJEU, *Case C-50/09: European Commission v Ireland*, ECLI:EU:C:2011:109 (3 March 2011), I – 895, para.44-45.

⁴⁸⁷ CJEU, *Case C-50/09: European Commission v Ireland*, ECLI:EU:C:2011:109 (3 March 2011), I – 896, para.47.

⁴⁸⁸ CJEU, *Case C-50/09: European Commission v Ireland*, ECLI:EU:C:2011:109 (3 March 2011), I – 896, para.48-49.

⁴⁸⁹ CJEU, *Case: 43/10: Nomarchiaki Aftodioikisi Aitoloakarnanias and Others (Acheloos river)*, ECLI:EU:C:2012:560 (11 September 2012).

⁴⁹⁰ “Natura 2000 Ağı, doğal ve yarı doğal türler ile habitatların korunmasını insan faaliyetleriyle uyumlu bir şekilde sağlamayı ve Avrupa’nın önemli habitat ve türlerinin koruma durumunu iyileştirmeyi hedefleyen bir ağıdır. Kuşlar Direktifi (1979) ve Habitatlar Direktifi (1992) kapsamında oluşturulmuştur ve dünya genelindeki en kapsamlı koruma alanları ağı olma özelliğine sahiptir.” EUR-Lex, “Natura 2000” (Erişim 04 Ekim 2024); European Environment Agency, “The Natura 2000 Protected Areas Network” (Erişim 04 Ekim 2024).

⁴⁹¹ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Derivasyon: Irmak vb.’nin yatağını değiştirme, Derivasyon kanalı, derivasyon (Erişim 5 Ekim 2024).

projenin yerel yaban hayatı hakkında güvenilir verilere sahip olmaması ve alanın bütünlüğüne ilişkin bir tehlike içermesi halinde devam etmemesi gerektiğine karar vermiştir.⁴⁹² ABAD, bir plan veya projenin, sosyal veya ekonomik nitelikte olanlar da dahil olmak üzere, kamu yararını aşan zorunlu nedenlerden dolayı yine de gerçekleştirilmesi gerekiyorsa ve alternatif çözümler yoksa, Üye Devletin Natura 2000 alanının genel bütünlüğünün korunmasını sağlamak için gerekli tüm telafi edici tedbirleri alması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁹³ Bunun yanı sıra, 92/43 sayılı Direktifin 6(4).⁴⁹⁴ maddesinin amaçları doğrultusunda, bir plan veya projenin uygulanmasını haklı kılacak menfaatin, hem “kamusal” hem de “ağır basan” bir menfaat olması gerektiği, dolayısıyla bu menfaatin, direktifin doğal yaşam alanlarının ve kuşlar da dahil olmak üzere yabani fauna ve floranın korunması amacına karşı koyabilecek kadar önemli olması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁹⁵ Bu kapsamda içme suyu ve sulama tedariki için yapılacak derivasyon işlemini değerlendiren mahkeme, projenin uygulanmasının ilke olarak içme suyu temini ile bağlantılı gerekçelerle haklı gösterilebileceğini ancak sulamanın, ilke olarak, insan sağlığı veya kamu güvenliği ile ilgili bir husus olarak nitelendirilemeyeceğini ve söz konusu davadaki gibi bir projenin uygulanmasını haklı gösteremeyeceğini ifade etmiştir.⁴⁹⁶ Sonuç olarak, ABAD, kendisine yöneltilen sorulara özetle, 92/43 sayılı Direktif ve özellikle 6(4) maddesinin birinci fıkrasının, ATA m.6’da yer alan sürdürülebilir kalkınma hedefi doğrultusunda yorumlanması gerektiğini belirtmiş ve Natura 2000 ağının bir parçası olan alanlarla ilgili olarak, ancak bu hükümde belirtilen koşullar sağlandığı takdirde, doğal bir akarsu ekosisteminin büyük ölçüde insan yapımı bir akarsu ve göl ekosistemine dönüştürülmesine izin verilebileceğini ifade etmiştir.⁴⁹⁷ ABAD kararının ardından Yunanistan Danıştay,

⁴⁹² CJEU, *Case: 43/10: Nomarchiaki Aftodioikisi Aitolokarnanias and Others (Acheloos river)*, ECLI:EU:C:2012:560 (11 September 2012), para.85.

⁴⁹³ CJEU, *Case: 43/10: Nomarchiaki Aftodioikisi Aitolokarnanias and Others (Acheloos river)*, ECLI:EU:C:2012:560 (11 September 2012), para.119.

⁴⁹⁴ Alan üzerindeki etkilerine ilişkin olumsuz bir değerlendirmeye rağmen ve alternatif çözümlerin yokluğunda, bir plan veya projenin, sosyal veya ekonomik nitelikte olanlar da dahil olmak üzere, kamu yararını aşan zorunlu nedenlerle yine de gerçekleştirilmesi gerekiyorsa, Üye Devlet, Natura 2000’in genel uyumunun korunmasını sağlamak için gerekli tüm telafi edici önlemleri alır. Alınan telafi edici tedbirler hakkında Komisyon’u bilgilendirir.

İlgili alanın öncelikli bir doğal habitat tipine ve/veya öncelikli bir türe ev sahipliği yapması halinde, gündeme getirilebilecek hususlar yalnızca insan sağlığı veya kamu güvenliği, çevre için birincil öneme sahip faydalı sonuçlar veya Komisyon’un görüşüne ek olarak, kamu yararını aşan diğer zorunlu nedenlerle ilgili olanlardır. Council of the European Union, *Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora*, OJ L 206, 22.7.1992, p. 7–50 (21 May 1992), Art.6(4).

⁴⁹⁵ CJEU, *Case: 43/10: Nomarchiaki Aftodioikisi Aitolokarnanias and Others (Acheloos river)*, ECLI:EU:C:2012:560 (11 September 2012), para.121.

⁴⁹⁶ CJEU, *Case: 43/10: Nomarchiaki Aftodioikisi Aitolokarnanias and Others (Acheloos river)*, ECLI:EU:C:2012:560 (11 September 2012), para.128.

⁴⁹⁷ CJEU, *Case: 43/10: Nomarchiaki Aftodioikisi Aitolokarnanias and Others (Acheloos river)*, ECLI:EU:C:2012:560 (11 September 2012), para.139.

sürdürülebilir kalkınma ilkelerini yeniden teyit ederek, yetersiz ÇED nedeniyle 2014 yılında derivasyon planının tamamını iptal etmiştir.⁴⁹⁸ Böylece sürdürülebilir kalkınma araçlarından biri olan ÇED'in, Birlik içerisinde yeknesak bir şekilde uygulanması ABAD tarafından güvence altına alınmıştır.

1.2.2. Entegrasyon İlkesine İlişkin Kararlar

Entegrasyonun anlamı ve sonuçları konusunda netlik olmaması nedeniyle yasal uygulanabilirliğinin nispeten sınırlı olduğu söylenebilir. ABAD kararlarında da entegrasyon ilkesini farklı fonksiyonlarda görmek mümkündür. Örneğin entegrasyon ilkesi, Üye Devletlerin ÇED konusundaki yasal yükümlülüklerinin kapsamının belirlenmesinde de kullanılmıştır. *Commission of the European Communities against the Kingdom of Belgium*⁴⁹⁹ davasında, Avrupa Komisyonu Belçika'nın 91/676 sayılı Direktifin uygulanmasında gerekli tedbirleri zamanında almadığını belirlemiştir. Bunun üzerine 2010 yılında görülen *Valonya Davaları*'na⁵⁰⁰ konu olan olayda, Valonya Hükümeti, bu Direktife uymak amacıyla 91/676 sayılı Direktifin 5. maddesi uyarınca tarımda nitrojenin sürdürülebilir yönetimiyle ilgili Su Kanunu'nu değiştirmiştir. İki çevre örgütü olan davacılar (Terre wallonne ASBL ve Inter-Environnement Wallonie ASBL), bu kararın iptali için Belçika Danıştayına başvurmuş ve kararın 2001/42 sayılı Direktif kapsamında çevresel değerlendirmeye tabi tutulmadığını iddia etmiştir. Danıştay da bu işlemler sırasında ABAD'a ön başvuru yapmıştır. ABAD Baş Savcısı davaya entegrasyon ilkesi perspektifinden bakarak şunları belirtmiştir: “[yasal tedbirlerin çevresel değerlendirmesi] âkit tarafların, sağlık da dahil olmak üzere çevre üzerinde önemli etkileri olması muhtemel politika ve mevzuat tekliflerinin hazırlanmasında, sağlık da dahil olmak üzere çevresel kaygıların uygun olduğu ölçüde dikkate alınmasını ve entegre edilmesini sağlamak için çaba göstermelerini gerektirir. Bu bağlamda amaç ... çevrenin şu veya bu şekilde değerlendirmelere dahil edilmesidir ...”⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Laura Hildt, “Implementation of Rulings for Nature Conservation: Court of Justice of the European Union Case Studies: Court of Justice of the European Union Case Studies” (European Environmental Bureau and BirdLife Europe and Central Asia, 24 September 2020), 23-27.

⁴⁹⁹ CJEU, *Case C-221/03: Action brought on 22 May 2003 by the Commission of the European Communities against the Kingdom of Belgium* (22 May 2003).

⁵⁰⁰ CJEU, *Case: 105/09 and 110/09: Terre wallonne ASBL and Inter-Environnement Wallonie ASBL v Région Wallonne*, ECLI:EU:C:2010:355 (17 June 2010).

⁵⁰¹ CJEU, *Case: 105/09 and 110/09: Terre wallonne ASBL and Inter-Environnement Wallonie ASBL v Région Wallonne*, ECLI:EU:C:2010:355 (17 June 2010) Opinion of Advocate General Kokott delivered on 4 March 2010, para 44.

*First Corporate Shipping Ltd.*⁵⁰² davasında ise Başsavcı Léger, sürdürülebilir kalkınma ve entegrasyon arasındaki ilişkiyi açıklayarak sürdürülebilir kalkınma kavramının, çevrenin çıkarlarının Topluluk tarafından izlenen diğer politikalar bağlamında savunulan çıkarlardan zorunlu ve sistematik olarak üstün tutulması gerektiği anlamına gelmediğini; aksine, bazen çatışan ancak uzlaştırılması gereken çeşitli çıkarlar arasındaki gerekli dengeyi vurguladığını belirtmiştir.⁵⁰³ Başsavcı Léger, AB'deki normatif gelişmelere dikkat çekerek, sürdürülebilir kalkınma bağlamında farklı çıkarların uzlaştırılması için ATA'nın 130r(2)⁵⁰⁴ maddesine entegrasyon ilkesinin eklendiğini ve bu ilkenin Topluluk yasama organının diğer politika ve eylemlerin tanımlanması ve uygulanmasında çevre koruma gerekliliklerine uymasını zorunlu kıldığını belirtmiştir. Ayrıca, çevre boyutunun entegrasyonunun ABA'da ve "Sürdürülebilirliğe Doğru" başlıklı 5. ÇEP'de yer alan sürdürülebilir kalkınma stratejisinin temelini oluşturduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁵ Son olarak, Başsavcı Léger, Komisyon ve Üye Devletlerin sürdürülebilir kalkınma hedefi ile entegrasyon ilkesini gözeterek, ilgili menfaatleri değerlendirmeleri gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, bu değerlendirmelerin, insan faaliyetlerinin sürdürülmesinin doğal yaşam alanları ile yabani fauna ve florayı koruma veya restore etme hedefiyle uzlaştırılıp uzlaştırılamayacağını da göz önünde bulundurmaları gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁰⁶

1.2.3. Yüksek Seviyede Koruma İlkesine İlişkin Kararlar

Yüksek seviyede koruma ilkesi ABAD kararlarında tartışma konusu olmuştur. Yüksek seviyede koruma kavramının neyi ifade ettiğine ilişkin herhangi bir düzenleme olmadığından bu ilke içtihatlar ile şekillenmektedir.⁵⁰⁷ Yüksek seviyede koruma ilkesinin ABAD tarafından ele alındığı en bilindik dava, *Gianni Bettati v Safety Hi-Tech Srl*⁵⁰⁸ davasıdır.⁵⁰⁹ Taraflardan Hi-Tech Şirketi, ozon tabakasını incelten maddelere ilişkin 3093/94

⁵⁰² CJEU, *Case C- 371/98: First Corporate Shipping*, ECLI:EU:C:2000:600 (07 November 2000).

⁵⁰³ CJEU, *Case C- 371/98: First Corporate Shipping*, ECLI:EU:C:2000:600 (07 November 2000) Opinion of Advocate General Léger delivered on 7 March 2000, para. 54.

⁵⁰⁴ Maastricht Antlaşması 130r(2), şimdiki adı ABİHA m.191(2).

⁵⁰⁵ CJEU, *Case C- 371/98: First Corporate Shipping*, ECLI:EU:C:2000:600 (07 November 2000) Opinion of Advocate General Léger delivered on 7 March 2000, para. 57.

⁵⁰⁶ CJEU, *Case C- 371/98: First Corporate Shipping*, ECLI:EU:C:2000:600 (07 November 2000) Opinion of Advocate General Léger delivered on 7 March 2000, para. 58.

⁵⁰⁷ Delphine Misonne, "The Importance of Setting a Target: The EU Ambition of a High Level of Protection", *Transnational Environmental Law* 4/1 (April 2015), 17.

⁵⁰⁸ CJEU, *Case C-284/95: Gianni Bettati v Safety Hi-Tech Srl*, ECLI:EU:C:1998:353 (14 July 1998).

⁵⁰⁹ Mahkeme bu davada "ön karar" vermiştir. ABİHA madde 267 ve ABA madde 19(3)(b) hükümleri uyarınca, Avrupa Birliği Adalet Divanı, Antlaşmalara uygun olarak; Üye devlet mahkemelerinin talebi üzerine, Birlik

sayılı Tüzükteki⁵¹⁰ koruma düzeyine itiraz etmiştir. Bunun sebebi, Tüzükte yasaklanan maddelere kıyasla ozon tabakası için çok daha tehlikeli olan hidrokloroflorokarbonların (HCFC), yine aynı Tüzükte, kullanımına izin verilmiş olmasıdır. Bu da Maastricht Antlaşması ile değiştirilen ATA m.130r(2)’deki “Çevre konusundaki Topluluk politikası, Topluluğun çeşitli bölgelerindeki durumların çeşitliliğini dikkate alarak yüksek düzeyde bir korumayı hedefler” düzenlemesine uygun düşmemektedir. Kısaca Hi-Tech’e göre, HCFC’lere kıyasla ozon için çok daha büyük bir tehdit oluşturan halonların kullanımına izin vererek Tüzük, Antlaşma’nın 130r(2) maddesinin gerektirdiği şekilde yüksek düzeyde bir çevresel koruma sağlamamıştır.⁵¹¹ Başsavcı Léger m.130r(2)’deki “yüksek düzeyde bir korumayı hedefler” ifadesinin, “Birlik yasa koyucusunun çevre politikası oluştururken rehber alacağı tavsiye nitelikte bir ilke olarak yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir.⁵¹² ABAD bu kararda, Tüzüğün amacının ozon tabakasını incelten maddeleri kontrol etmek olduğunu ve bu kapsamda özellikle HCFC’lerin kullanımını kontrol etmek için tedbirler belirlendiğinin açıkça anlaşıldığını belirtmiştir.⁵¹³ ABAD’a göre, Tüzüğün 5(1) maddesinde HCFC’lerin kullanımı yasaklanmış ve böylece Tüzük, Ozon Tabakasının Korunmasına ilişkin Viyana Sözleşmesi⁵¹⁴ ve Ozon Tabakasını İncelten Maddelere ilişkin Montreal Protokolü⁵¹⁵ kapsamındaki uluslararası yükümlülüklerden kaynaklanandan daha sıkı bir tedbir benimsediği için yüksek düzeyde bir koruma sağlandığı sonucuna varmıştır.⁵¹⁶ Bununla beraber, Antlaşma’nın 130r(2) maddesinin çevresel konularda Topluluk

hukukunun yorumlanması veya Birlik kurumları tarafından kabul edilen tasarrufların geçerliliği hakkında ön karar verir. Bu prosedüre, ulusal bir mahkemede görülen bir davada, yeni ve AB hukukunun yeknesak bir şekilde uygulanmasını ilgilendiren bir yorum sorunu ortaya çıktığında veya mevcut içtihadın yeni bir hukuki durumla başa çıkmak için gerekli rehberliği sağlamadığı görüldüğünde başvurulabilir. Ön kararlar hem başvuran mahkeme hem de Üye Devletlerdeki tüm mahkemeler için bağlayıcıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. EUR-Lex: “Preliminary Ruling Proceedings – Recommendations to National Courts” (Erişim 04 Ekim 2024).

⁵¹⁰ Council of the European Union, *Council Regulation (EC) No 3093/94 of 15 December 1994 on substances that deplete the ozone layer*, OJ L 333, 22.12.1994, p. 1–20 (15 December 1994).

⁵¹¹ CJEU, *Case C-284/95: Gianni Bettati v Safety Hi-Tech Srl.*, ECLI:EU:C:1998:353 (14 July 1998), para. 45.

⁵¹² CJEU, *Case C-284/95: Gianni Bettati v Safety Hi-Tech Srl.*, ECLI:EU:C:1998:353 (14 July 1998) Opinion of Advocate General (AG) Léger, para. 66-67.

⁵¹³ CJEU, *Case C-284/95: Gianni Bettati v Safety Hi-Tech Srl.*, ECLI:EU:C:1998:353 (14 July 1998), para. 44.

⁵¹⁴ UN, *Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer*, 1513 UNTS 293, 26 ILM 1529 (1987), [1988] ATS 26 (22 March 1985).; Adopted by the European Economic Community, *Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer*, OJ L 297, 31.10.1988, p. 10–20 (31 October 1988).

⁵¹⁵ UN, *Montreal Protocol on Substances That Deplete the Ozone Layer (with Annex)*. Concluded at Montreal on 16 September 1987, No. 26369, 1522 UNTS 3, 26 ILM 1541, 1550 (16 September 1987); Council of the European Union, 88/540/EEC: *Council Decision of 14 October 1988 Concerning the Conclusion of the Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer and the Montreal Protocol on Substances That Deplete the Ozone Layer*, OJ L 297, 31.10.1988, p. 8–9 (31 October 1988).

⁵¹⁶ CJEU, *Case C-284/95: Gianni Bettati v Safety Hi-Tech Srl.*, ECLI:EU:C:1998:353 (14 July 1998), para. 46.

politikasının yüksek bir koruma seviyesini hedeflemesini gerektirdiği tartışmasız olmakla birlikte, bu hükümle uyumlu olması için böyle bir koruma seviyesinin teknik olarak mümkün olan en yüksek seviye olmasının gerekmediğini ifade etmiştir.⁵¹⁷ Sonuç olarak, yüksek seviyede koruma ilkesinin yargı organlarına rehberlik eden bir ilke olarak değerlendirilmesi gerektiği belirtilse de, AB içtihat hukukuna daha derinlemesine bakıldığında bu ilkenin, ilk bakışta görülenin ötesinde daha fazlasını içerebileceği anlaşılmaktadır.

Yüksek seviyede koruma ilkesinin kendi içerisinde bir gerilememe ilkesi de içermektedir. Buna göre, çevre, sağlık veya tüketici ile ilgili konularda yapılacak düzenlemeler koruma seviyesinin sürekli olarak geliştirilmesini sağlamakla yükümlüdür. Örneğin, Belirli Bulaşıcı Süngerimsi Ensefalopatilerin Önlenmesi, Kontrolü ve Eradikasyonu için Kuralların Belirlenmesine İlişkin 999/2001 sayılı Tüzük⁵¹⁸ (Deli Dana Hastalığı Tüzüğü), Avrupa Komisyonu'na “*Toplulukta sağlanan insan ve hayvan sağlığının korunma seviyesini sürdürme veya bilimsel olarak gerekçelendirildiği takdirde artırma*” yükümlülüğü getirmektedir.⁵¹⁹ Yüksek seviyede koruma ilkesinin AB'nin çevre politikasının varlık sebebini teşkil ettiği; önleme, ihtiyatlılık, zararı kaynağında giderme ve kirleten öder ilkelerinin ise çevre politikasının temel ilkeleri olduğu ABİHA m.191(2)'de ifade edilmiştir. *Bois de Vielsam*⁵²⁰ davasındaki görüşünde Başsavcı Bot, ABİHA madde 191'in ve Temel Haklar Şartı madde 37'nin çevrenin yüksek düzeyde korunmasına yönelik genel menfaati bir AB hedefi statüsüne yükselttiğini ifade etmiştir.⁵²¹ Başsavcı Sharpston da birden çok davada, Lizbon Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinin ardından, ABİHA madde 3(3)'te

⁵¹⁷ CJEU, *Case C-284/95: Gianni Bettati v Safety Hi-Tech Srl.*, ECLI:EU:C:1998:353 (14 July 1998), para. 47.; İlke Göçmen, “Avrupa Birliği İç Pazarında Çevrenin Korunması”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 69/3 (29 Aralık 2020), 1361-1362.

⁵¹⁸ European Parliament, Council of the European Union, *Regulation (EC) No 999/2001 of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 Laying down Rules for the Prevention, Control and Eradication of Certain Transmissible Spongiform Encephalopathies*, OJ L 147, 31.5.2001, p. 1–40 (31 May 2001).

⁵¹⁹ European Parliament, Council of the European Union, *Regulation (EC) No 999/2001 of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 Laying down Rules for the Prevention, Control and Eradication of Certain Transmissible Spongiform Encephalopathies*, OJ L 147, 31.5.2001, p. 1–40 (31 May 2001), Art. 24a.; Yüksek düzeyde koruma ilkesi yalnızca çevrenin korunması alanında olmayabilir. Örneğin Tüketicinin korunmasına ilişkin konuları içeren mevduat garanti planlarına ilişkin bir Direktifin iptali için 1997 yılında açılan bir dava için bkz. CJEU, *Case C-376/98: Germany v. Parliament and Council*, ECLI:EU:C:2000:544 (1997). Ayrıntılı bilgi için bkz. Delphine Misonne, “The Importance of Setting a Target: The EU Ambition of a High Level of Protection”, *Transnational Environmental Law* 4/1 (April 2015), 23-24.

⁵²⁰ CJEU, *Case C-195/12: Industrie du bois de Vielsalm & Cie (IBV) SA v Région Wallonne*, ECLI:EU:C:2013:293 (2013).

⁵²¹ CJEU, *Case C-195/12: Industrie du bois de Vielsalm & Cie (IBV) SA v Région Wallonne*, ECLI:EU:C:2013:293 (2013) Opinion of AG Bot, para. 82.

belirtilen “çevrenin yüksek düzeyde korunması ve kalitesinin iyileştirilmesi” ilkesinin AB hukukunun yol gösterici bir hedefi haline geldiğini ifade etmektedir.⁵²²

Yakın tarihli *Ilva and Others*⁵²³ davası, Avrupa'nın en büyük demir çelik fabrikası olan Ilva çelik fabrikasının neden olduğu ciddi çevre kirliliğine ilişkindir. Ilva çelik fabrikasının neden olduğu çevresel kirlilik çeşitli davalara konu olmuştur. 2011 yılında *Commission v Italy*⁵²⁴ davasında ABAD, İtalya'nın Ilva çelik fabrikası ile ilgili olarak 2008/1 sayılı Direktif⁵²⁵ kapsamında gerekli tedbirleri almadığına karar vermiştir. Bunun yanı sıra kirliliğinin olduğu bölgede yaşayanların başvurusu üzerine konu, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) önüne gelmiş ve başvuruçular Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 8. maddesi (özel ve aile hayatına saygı hakkı) ve 13. maddesinin (etkili başvuru hakkı) ihlal edildiğini belirtmiştir.⁵²⁶ 2014 yılında Avrupa Komisyonu, İtalyan makamlarını, Ilva tesisinin işletilmesini 2008/1 sayılı Direktifin yerini alan Endüstriyel Emisyonlara İlişkin 2010/75⁵²⁷ sayılı Direktif ve yürürlükteki diğer AB çevre

⁵²² CJEU, *Case C-557/15: Commission v Malta*, ECLI:EU:C:2018:477 (2018), para. 44; CJEU, *Case C-664/15: Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation*, OJ C 111, 29.3.2016, p. 4–5 (2016), para. 68.

⁵²³ CJEU, *Case C-626/22: C. Z. and Others v Ilva SpA in Amministrazione Straordinaria and Others*, ECLI:EU:C:2024:542 (25 June 2024).

⁵²⁴ CJEU, *Case C-50/10: European Commission v Italian Republic*, ECLI:EU:C:2011:200 (31 March 2011).

⁵²⁵ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2008/1/EC of the European Parliament and of the Council of 15 January 2008 concerning integrated pollution prevention and control (Codified version)* (Text with EEA relevance) OJ L 24, 29.1.2008, p. 8–29 (15 January 2008).

⁵²⁶ ECHR, *Cordella and Others v. Italy*, K. 54414/13 and 54264/15 (24 January 2019).

⁵²⁷ 2010/75 sayılı Direktifin 1. maddesinden de anlaşılacağı üzere bu direktif, entegre kirlilik önleme ve kontrolüne ilişkin 24 Eylül 1996 tarihli ve 96/61/EC sayılı Konsey Direktifini (OJ 1996 L 257, s. 26) kodifiye eden entegre kirlilik önleme ve kontrolüne ilişkin 15 Ocak 2008 tarihli ve 2008/1/EC sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifi (OJ 2008 L 24, s. 8) de dahil olmak üzere yedi direktifi yeniden düzenlemektedir. Direktifin birçok maddesi sürdürülebilir kalkınmanın ve AB çevre hukukunun birçok ilkesine atıf içermektedir. ABAD'ın kararda da yer verdiği Direktifin bazı maddeleri şu şekildedir:

(2) “Kirliten öder” ilkesine ve kirliliğin önlenmesi ilkesine uygun olarak endüstriyel faaliyetlerden kaynaklanan kirliliği önlemek, azaltmak ve mümkün olduğunca ortadan kaldırmak için, kaynağında müdahaleye öncelik vererek, doğal kaynakların ihtiyatlı bir şekilde yönetilmesini sağlayarak ve gerektiğinde endüstriyel faaliyetin gerçekleştiği yerin ekonomik durumunu ve belirli yerel özelliklerini dikkate alarak, ana endüstriyel faaliyetlerin kontrolü için genel bir çerçeve oluşturmak gerekir.

12) İzin, çevrenin bir bütün olarak yüksek düzeyde korunmasını ve tesisin işletmecinin temel yükümlülüklerini düzenleyen genel ilkelere uygun olarak işletilmesini sağlamak için gerekli tüm önlemleri içermelidir. İzin ayrıca kirlitici maddeler için emisyon sınır değerlerini veya eşdeğer parametreleri veya teknik önlemleri, toprağın ve yeraltı sularının korunması için uygun gereklilikleri ve izleme gerekliliklerini de içermelidir. İzin koşulları mevcut en iyi teknikler [(BAT)] temelinde belirlenmelidir.

(27) ... Kişisel sağlık ve esenlik için yeterli bir çevrede yaşama hakkının korunmasına katkıda bulunmak amacıyla ilgili kamu mensupları adalete erişebilmelidir.

10.BAT]], emisyon sınır değerlerine ve emisyonları önlemek ve bunun mümkün olmadığı durumlarda emisyonları ve bir bütün olarak çevre üzerindeki etkiyi azaltmak için tasarlanan diğer izin koşullarına temel oluşturmak için belirli tekniklerin pratik uygunluğunu gösteren faaliyetlerin ve bunların işletme yöntemlerinin geliştirilmesindeki en etkili ve ileri aşama anlamına gelir:

(a) “teknikler” hem kullanılan teknolojiyi hem de tesisin tasarlanma, inşa edilme, bakımının yapılma, işletilme ve hizmetten çıkarılma şeklini içerir;

mevzuatı ile uyumlu hale getirmek amacıyla tedbir almaya çağıran gerekçeli görüşünü bildirmiştir.⁵²⁸ *Ilva and Others*⁵²⁹ davasında ise, ulusal mahkemede görülen davada Taranto Belediyesi ve komşu belediyelerde yaşayan yaklaşık 300.000 kişi, Ilva fabrikasının faaliyetlerinin çevresel ve sağlık üzerindeki olumsuz etkilerine karşı toplu bir dava açmışlardır. Başvuranlar, Ilva tesisinden kaynaklanan kirliliğin, bölgedeki sağlık ve yaşam koşullarını tehdit ettiğini, özellikle emisyonların yol açtığı hava kirliliği ve buna bağlı hastalıkların arttığını iddia etmişlerdir. Başvurucular, BM'nin insan hakları ve sağlık etkileri raporlarına dayanarak, Ilva'nın faaliyetlerinin durdurulmasını veya çevresel etkilerinin azaltılmasını talep etmişlerdir. Başvurucular ayrıca, 2012 ve 2017 yıllarında alınan çevre izinlerinin yetersiz olduğunu ve bu izinler neticesinde çevreyi koruma gerekliliklerinin çoğunun yerine getirilmediğini vurgulamışlardır. Mahkemeden, Ilva'nın emisyonlarının yarattığı sera gazı etkilerinin azaltılması için bir iş planı oluşturulmasını istemiş, İtalyan yasalarının bu tür durumları yeterince hızlı ele almadığını ve bu sebeple Avrupa çevre mevzuatının da bu sebeple ihlal edildiğini ifade etmişlerdir.⁵³⁰ Bunun üzerine ulusal mahkeme, Endüstriyel emisyonlara (entegre kirlilik önleme ve kontrolü) ilişkin 24 Kasım 2010 tarihli ve 2010/75/EU sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifinin⁵³¹ yorumlanmasına ilişkin bir ön karar istemiyle ABAD'a başvurmuştur. Ulusal Mahkeme başvuruda, İtalya'da kabul edilen ve 2010/75 sayılı Direktifin uygulanmasını öngören bir kanun hükmünde kararnamenin (Bu KHK'ların bir kısmı sonradan kanun haline gelmiştir) temel haklara ve AB direktiflerine nasıl etki ettiğini belirlemek amacıyla ilgili yasal çerçevede hangi kriterlerin göz önünde bulundurulması gerektiğini sormuştur. Bunun üzerine ABAD, AB Direktiflerinin ve düzenlemelerinin nasıl yorumlanması gerektiğine dair sorularla karşı karşıya kalmıştır. Ulusal mahkeme ilk sorusunda, 2010/75 sayılı Direktifin, ABİHA'nın 191. maddesi ışığında Üye Devletlerin, tesisin işletilmesi veya izin yenileme

(b) "mevcut teknikler", işletmeciler için makul ölçüde erişilebilir oldukları sürece, tekniklerin söz konusu Üye Devlet içinde kullanılıp kullanılmadığına veya üretilip üretilmediğine bakılmaksızın, maliyetler ve avantajlar göz önünde bulundurularak, ekonomik ve teknik olarak uygulanabilir koşullar altında ilgili sanayi sektöründe uygulanmasına izin veren bir ölçekte geliştirilen teknikler anlamına gelir;

(c) "en iyi" bir bütün olarak çevrenin yüksek bir genel koruma seviyesine ulaşmasında en etkili olan anlamına gelir;

⁵²⁸ European Commission, "Environment: European Commission urges Italy to address severe pollution issues at Europe's biggest steel plant" (Erişim 16 Kasım 2024).

⁵²⁹ CJEU, *Case C-626/22: C. Z. and Others v Ilva SpA in Amministrazione Straordinaria and Others*, ECLI:EU:C:2024:542 (25 June 2024).

⁵³⁰ CJEU, *Case C-626/22: C. Z. and Others v Ilva SpA in Amministrazione Straordinaria and Others*, ECLI:EU:C:2024:542 (25 June 2024), para. 36-42.

⁵³¹ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) (recast) (Text with EEA relevance, OJ L 334, 17.12.2010, p. 17–119 (24 November 2010).*

prosedürlerinde, ilgili tesisin faaliyetlerinin çevre ve insan sağlığı üzerindeki etkilerini önceden değerlendirmelerinin zorunlu olup olmadığını sormuştur.⁵³² Bu soruya ilişkin olarak ABAD, 2010/75 sayılı Direktifin, ABİHA madde 191’de belirtilen hedeflere ulaşmak amacıyla Avrupa Birliği tarafından çevre alanında atılacak adımlara ilişkin ABİHA madde 192(1) temelinde kabul edildiğini belirterek, AB’nin çevre politikasının, Avrupa Birliği’nin çeşitli bölgelerindeki durumların çeşitliliğini dikkate alarak yüksek düzeyde bir korumayı hedeflediğini ifade etmiştir.⁵³³ Çevre kalitesinin korunması ve iyileştirilmesi ile insan sağlığının korunmasının, 2010/75 sayılı Direktifin bir parçası olduğu ve Direktifin çevrenin yüksek düzeyde korunmasını sağlamak amacıyla hava, su ve toprağa yapılan emisyonların önlenmesini veya mümkün olmadığında azaltılmasını, ayrıca atık oluşumunun engellenmesini hedeflediği ifade edilmiştir.⁵³⁴ Ayrıca ABAD “...sürdürülebilir kalkınma ilkesi uyarınca, yüksek düzeyde bir çevre koruması olmaksızın yüksek düzeyde bir insan sağlığı koruması elde etmek mümkün değildir...”⁵³⁵ diyerek yüksek düzeyde koruma ilkesinin sürdürülebilir kalkınma açısından önemini vurgulamıştır. Neticede ABAD, Üye Devletlerin tesisin işletilmesi veya izin yenileme prosedürlerinde, ilgili tesisin faaliyetlerinin çevre ve insan sağlığı üzerindeki etkilerini önceden değerlendirmelerinin zorunlu olduğuna hükmetmiştir.⁵³⁶ Bu açıdan ABAD’ın, kararlarında sürdürülebilir kalkınma ilkelerini tartışmaktan kaçınmadığını ve yüksek seviyede çevresel koruma ilkesini de AB’de sürdürülebilir kalkınma uygulanmasının en ayrılmaz parçası olarak yorumladığını söylemek mümkündür.⁵³⁷

1.2.4. Önleme İlkesine İlişkin Kararlar

ABAD, içtihatlarında yaygın olarak önleme ilkesine atıfta bulunmaktadır. Genellikle yüksek seviyede koruma ve ihtiyat ilkeleri ile ifade edilen önleme ilkesi, bir kararda şu şekilde yer

⁵³² CJEU, *Case C-626/22: C. Z. and Others v Ilva SpA in Amministrazione Straordinaria and Others*, ECLI:EU:C:2024:542 (25 June 2024), para. 66.

⁵³³ CJEU, *Case C-626/22: C. Z. and Others v Ilva SpA in Amministrazione Straordinaria and Others*, ECLI:EU:C:2024:542 (25 June 2024), para. 67.

⁵³⁴ CJEU, *Case C-626/22: C. Z. and Others v Ilva SpA in Amministrazione Straordinaria and Others*, ECLI:EU:C:2024:542 (25 June 2024), para. 69.

⁵³⁵ CJEU, *Case C-626/22: C. Z. and Others v Ilva SpA in Amministrazione Straordinaria and Others*, ECLI:EU:C:2024:542 (25 June 2024), para. 72.

⁵³⁶ CJEU, *Case C-626/22: C. Z. and Others v Ilva SpA in Amministrazione Straordinaria and Others*, ECLI:EU:C:2024:542 (25 June 2024), para. 105.

⁵³⁷ Avilés, “Sustainable Development and the Legal Protection of the Environment in Europe”, 33.

almıştır: “*Topluluğun çevre politikası yüksek seviyede korumayı hedeflemeli ve özellikle ihtiyatlılık ilkesine ve önleyici tedbirlerin alınması gerektiği ilkesine dayanmalıdır.*”⁵³⁸

Birçok davada önleme ilkesine atıfta bulunan ABAD, atık yönetimini düzenleyerek sürdürülebilirlik, geri dönüşüm ve kaynak verimliliğini artırmayı amaçlayan 2008/98 Atık Çerçeve Direktifi⁵³⁹ hükümlerine ilişkin bir davada şu ifadelerle yer vermiştir: “...*ihtiyat ve önleyici eylem ilkeleri...uyarınca, Topluluk ve Üye Devletler, kabul edilen riskleri ortadan kaldıracak nitelikte tedbirler alarak kirlilik veya rahatsızlık kaynaklarını önlemek, azaltmak ve mümkün olduğu ölçüde başlangıçtan itibaren ortadan kaldırmakla görevlidir.*”⁵⁴⁰ Ayrıca ABAD, içtihatlarında önleyici prosedürlerin çevrenin korunmasındaki rolüne de değinmiştir. Örneğin, Avrupa Komisyonu’nun İspanya’nın Katalonya bölgesinde alışveriş merkezlerinin kurulmasıyla ilgili yasal düzenlemelerin, Avrupa Topluluğu Antlaşması’nın 43. maddesi⁵⁴¹ kapsamında yer alan kuruluş özgürlüğünü ihlal ettiğini öne sürdüğü bir davada, alışveriş merkezleri gibi büyük yapıların çevreye ve yerel ekonomiye olan dolaylı etkileri ortaya konulmuştur. Her ne kadar doğrudan çevresel etkiler incelenmemiş olsa da izin prosedürünün bir önleyici prosedür olarak etkisine şu şekilde değinilmiştir: “*Önleyici ve dolayısıyla önceden tedbirlerin alınması, mevcut bağlamda, çevrenin korunması hedefine ulaşmak için uygun araçlar olarak görülmelidir. Halihazırda inşa edilmiş olan bir perakende satış tesisinin kurulmasının çevrenin korunması üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu ortaya çıkarsa, a posteriori önlemlerin alınması, önceden izin sistemine göre daha az etkili ve daha maliyetli bir alternatif olarak görünmektedir. Aynı mantık, şehir ve ülke planlamasının amacı bakımından da geçerlidir.*”⁵⁴². Böylece ABAD, izin sisteminin, önleme ilkesinin “korumak onarmaktan iyidir” politikasına uyan önleyici bir prosedür olduğunu teyit etmiştir.

⁵³⁸ CJEU, *Case C-419/97: ARCO Chemie Nederland Ltd and Others v the Dutch Minister of Environment* ECLI:EU:C: 2000:318 (15 June 2000), para. 39.

⁵³⁹ European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on Waste and Repealing Certain Directives (Text with EEA Relevance)*, OJ L 312, 22.11.2008, p. 3–30 (22 October 2008).

⁵⁴⁰ CJEU, *Case 175/98 and 177/98: Criminal proceedings against Paolo Lirussi and Francesca Bizzaro*, (05 October 1999), para. 51.

⁵⁴¹ Şimdiki adıyla ABİHA m. 49 “İş Kurma Hakkı”: Aşağıda yer alan hükümler çerçevesinde, üye devlet uyruklarının diğer bir üye devletin topraklarında iş kurma serbestisine kısıtlamalar getirilmesi yasaktır. Bu yasak, bir üye devletin topraklarında yerleşik diğer üye devlet uyruklarının ticari temsilcilik, şube veya bağlı şirket kurmasına ilişkin kısıtlamalara da uygulanır.

İş kurma serbestisi, sermayeye ilişkin Bölümde yer alan hükümler saklı kalmak kaydıyla, iş kurulan ülke mevzuatının kendi uyrukları için belirlediği koşullarda, bağımsız çalışan kişi olarak faaliyete başlama ve sürdürme ve özellikle 54. maddenin 2. paragrafında tanımlanan şirketler olmak üzere teşebbüs kurma ve yönetme hakkını kapsar.

⁵⁴² CJEU, *Case C-400/08: European Commission v Kingdom of Spain*, ECLI:EU:C:2011:172 (24 March 2011), para. 92.

1.2.5. Açık ve Demokratik Toplum İlkesi ve Vatandaşların Katılımı İlkesine İlişkin Kararlar

Yeni Delhi İlkelerinde kamu katılımı ve bilgiye ve adalete erişim ilkesinin⁵⁴³ AB düzenlemelerinde açık ve demokratik toplum ilkesi ve vatandaşların katılımı ilkesi şeklinde düzenlendiğini görmek mümkündür. 2005 yılında kabul edilen AB'nin sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşmada izlenecek Sürdürülebilir Kalkınma için Yol Gösterici İlkeler Bildirgesi Taslağı'nda, Açık ve Demokratik Toplum ilkesinin amacı, “*vatandaşların bilgiye erişim haklarını güvence altına almak ve adalete erişimi sağlamak*” olarak belirtilmiştir. Ayrıca, vatandaşların katılımı ilkesi, “*vatandaşların karar alma süreçlerine katılımını artırmak, sürdürülebilir kalkınma konusunda eğitim ve kamu bilincini teşvik etmek, vatandaşları çevre üzerindeki etkileri ve daha sürdürülebilir seçimler yapma seçenekleri hakkında bilgilendirmek*” şeklinde açıklanmıştır.⁵⁴⁴ Kamu katılımı ilkesinin (veya vatandaşların katılımı ilkesinin) sürdürülebilir kalkınmanın bir ilkesi olarak ele alındığı kararlarda, genellikle dava konusu olayın çevresel bir sorun içerdiği görülmektedir. Bu kararların ortak özelliği Aarhus Sözleşmesi'nin çeşitli maddelerinin ihlal edildiği iddiasıdır.⁵⁴⁵

Yakın tarihli *Stichting Varkens in Nood & Others*⁵⁴⁶ davası, Aarhus Sözleşmesi'nde kamunun çevresel konularda bilgiye erişimi, karar alma sürecine katılımı ve adalete erişim hakkının nasıl yorumlandığı ile ilgilidir. 13 Ekim 2016'da Sebava BV Şirketi Hollanda'nın Koningsbosch bölgesindeki bir domuz ahırının genişletilmesi ve değiştirilmesi için Echt-Susteren belediyesine izin başvurusunda bulunmuştur. Echt-Susteren Belediyesi, ÇED raporuna gerek olmadığına karar vermiş ve bu kararı resmî gazete aracılığıyla kamuya duyurarak, 28 Eylül 2017'de de başvurunun yapılması için izin vermiştir. Ancak, gerçek kişi LB ve birkaç hayvan hakları kuruluşu, bu iznin iptali için ulusal mahkemeye başvurmuştur. Ulusal mahkeme, LB'nin projeye yakın bir bölgede yaşamadığı için “yeterli menfaat sahibi” olarak (taraf ehliyeti sahibi olarak) kabul edilemeyeceğine karar vermiştir. Ulusal mahkeme,

⁵⁴³ Bkz. yuk. 1.3.6.5. Kamu Katılımı ve Bilgiye ve Adalete Erişim İlkesi.

⁵⁴⁴ European Commission, *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament-Draft Declaration on Guiding Principles for Sustainable Development*, COM/2005/0218 Final (25 May 2005).

⁵⁴⁵ CJEU, *Case C-252/22: Societatea Civilă Profesională de Avocați AB & CD v Consiliul Județean Suceava and Others*, ECLI:EU:C: 2024:13 (11 January 2024).; CJEU, *Case C-234/22: Roheline Kogukond MTÜ and Others v Keskkonnaagentuur*, ECLI:EU:C:2024:211 (7 March 2024).

⁵⁴⁶ CJEU, *Case C-826/18: LB, Stichting Varkens in Nood, Stichting Dierenrecht, Stichting Leefbaar Buitengebied v College van burgemeester en wethouders van de gemeente Echt-Susteren*, OJ C 72, 1.3.2021, p. 3–4 (14 January 2021).

ulusal hukuktaki yalnızca yeterli menfaat sahibi için adalete erişimin mümkün olması düzenlemesinin Aarhus Sözleşmesi ile uyumlu olup olmadığını sorgulamıştır. Çevre koruma derneklerinin yeterli menfaat sahibi olarak kabul edilmesine rağmen, bu kişilerin başvuruda bulunmadığını belirtmiştir. Sonuç olarak ulusal mahkeme, Avrupa hukukunun ve Aarhus Sözleşmesi'nin belirli maddelerinin adalete erişim konusundaki uygulamalarla ilgili soruları ABAD'a yönlendirmeye karar vermiştir. Sorular, gerçek kişilere yönelik adalete erişim kısıtlanmasının uygun olup olmadığı ve kamu katılımı haklarının ihlal edilmesi durumunda adalete erişim hakkının bulunup bulunmadığı konularına ilişkindir.⁵⁴⁷ ABAD Aarhus

⁵⁴⁷ CJEU, *Case C-826/18: LB, Stichting Varkens in Nood, Stichting Dierenrecht, Stichting Leefbaar Buitengebied v College van burgemeester en wethouders van de gemeente Echt-Susteren*, OJ C 72, 1.3.2021, p. 3–4 (14 January 2021), para. 30.

Sözleşmesi'nin 2(5)⁵⁴⁸, 3(5)⁵⁴⁹, 6⁵⁵⁰ ve 9(2)⁵⁵¹ maddelerine atıf yaparak, Aarhus Sözleşmesi'nin 9(2) maddesinin, çevresel karar alma prosedürlerinden etkilenen veya

⁵⁴⁸ Aarhus Sözleşmesi m.2(5): “İlgili Kamu”; çevresel karar süreçlerinden etkilenen ya da etkilenmesi muhtemel ya da süreçte menfaati bulunan kamu anlamındadır; bu tanımın amacıyla, çevresel korumayı geliştiren ve ulusal mevzuat çerçevesindeki gereklilikleri sağlayan sivil toplum örgütleri de menfaat sahibi olarak görülürler.

⁵⁴⁹ Aarhus Sözleşmesi m.3(5): Bu Sözleşme'nin hükümleri, Taraflardan herhangi birinin çevresel konularda bilgiye erişim, halkın karar süreçlerine daha geniş katılımı, daha gelişmiş bir yargıya başvurma hakkını bu Sözleşme'nin getirdiğinden daha fazla sağlayan önlemlerin uygulanması hakkı üzerinde etki etmez.

⁵⁵⁰ 1- Her bir Taraf, (a) Ek-1'de listelenen planlanmış faaliyetlere izin vermek ya da vermemek konusundaki kararlar için bu maddenin hükümlerini uygular. (b) Ulusal mevzuatları çerçevesinde çevre üzerinde etkisi olabilecek ve buna ek olarak Ek-1'de listelenmemiş plan ve faaliyetler hakkındaki kararlarda bu maddenin hükümleri uygulanır. Bu bağlamda, Taraflar, bu şekilde planlanmış bir faaliyetin bu hükümlere tabi olup olmadığını belirlerler ve (c) Eğer ulusal mevzuat çerçevesinde hükme bağlanmışsa, duruma göre değişebilecek şekilde, taraflar bu maddenin hükümleri, ulusal güvenliklerini korunmasına karşı engel teşkil edecekse ulusal güvenlikleri doğrultusunda planlanan faaliyetler için uygulamamaya karar verebilir.

2- İlgili kamu, duyuru yoluyla ya da uygun ise bireysel olarak çevresel karar sürecinin erken aşamalarında yeterli, zamanında ve etkin olarak uygun bir şekilde diğer şeylerin yanında aşağıda yer alan konula kapsamında da bilgilendirilir: (a) Hakkında karar alınacak, planlanan bir faaliyet ya da başvuru, (b) Muhtemel kararların ya da karar taslağının kapsamı, (c) Karar verecek kamu otoritesi, (d) Aşağıdakilerle ilgili prosedüre ve bunlara ne zaman erişileceği, (i) Prosedürün başlatılması, (ii) Halkın katılım olanakları, (iii) Halka duyurunun zamanı ve yeri, (iv) İlgili bilginin edinilebileceği ve halk tarafından incelenmesi için bu bilgilerin tutulduğu kamu otoritesi, (v) Soru ve yorum iletebilecek ilgili kamu otoritesi ve ya resmi kuruluşun bu soru ve yorumları geri bildirimde bulunacağı zaman çizelgesi, (vi) Planlanan faaliyetle ilgili hangi çevresel bilgilerin uygun ve mevcut olduğu. (e) Faaliyetin ulusal ya da sınır ötesi çevresel etki değerlendirme prosedürüne tabi olup olmadığı.

3- Halkın katılım prosedürleri, farklı durumlar için uygun yeterli zaman aralıklarını içererek, yukarıdaki 2. paragrafa göre halkın bilgilendirilmesi ve çevresel karar sürecine hazırlanabilmesine ve katılabilmesine olanak tanır.

4- Her bir Taraf, bütün seçenekler açık ve aktifken halkın erken katılımını sağlar.

5- Her bir Taraf, uygun olduğu durumda, faaliyet sahiplerini, belli bir izin için başvurmadan önce, ilgili kamuyu tanıması, tartışmalara dahil olması ve başvurunun amacı ile ilgili bilgilere talep etmesi için teşvik eder.

6- Her bir Taraf, ulusal mevzuatı çerçevesinde hükme bağlanmış, halkın karar süreçlerine katılımıyla ilgili bilgilerin ilgili kamu otoritesi tarafından ücretsiz olarak açılmasını sağlar. Bu madde 4'ün 3. ve 4. paragraflarında bahsi geçen bilgilerin kapalı tutulması hakkını engel teşkil etmediği takdirde gerçekleştirilir. İlgili bilgi, 4. maddeyi çiğnemeksizin en azından aşağıdaki bilgileri içerir: (a) Tahmin edilen atık ve emisyonlar da dahil olmak üzere planlanan faaliyetin yerinin fiziksel ve teknik özelliklerinin tanımı, (b) Planlanan faaliyetin ciddi çevresel etkilerinin tanımı, (c) Emisyonlar da dahil, bu etkileri önlemek ve/veya azaltmak amacıyla alınması planlanan önlemlerin tanımı, (d) Yukarıda bahsi geçenlerin teknik olmayan bir özeti, (e) Faaliyet sahibi tarafından çalışılmış olan temel alternatiflerin taslağı; ve (f) Ulusal mevzuat çerçevesinde, yukarıdaki 2. paragrafa uygun olarak, ilgili kamu tarafından düzenlenen, bilgisi verilecek mevcut olan ana rapor ve öneriler.

7- Halkın katılımı için prosedürler, halka yazılı yollarla ya da uygun olduğu durumlarda faaliyet sahibinin de bulunduğu halkın katılımı toplantılarında ifade yoluyla, herhangi bir yorum, bilgi, analiz ya da görüşlerin halk tarafından sunulmasına olanak tanır.

8- Her bir Taraf, halkın katılımının sonuçlarının dikkate alınmasını garanti altına alır.

9- Her bir Taraf, karar kamu otoritesi tarafından alındığında, halkın uygun prosedürlerle karar hakkında zaman geçmeksizin bilgilendirilmesini sağlar. Her bir Taraf, kararın alınmasına neden olan gerekçeler ve yorumlarla beraber karar metnini erişilebilir kılar.

10-Her bir Taraf, 1. paragrafta söz edilen bir faaliyetle ilgili kamu otoritesi tarafından bir değişikliğe ya da düzenlemeye gidildiği durumda, bu maddenin 2'den 9'a kadar olan paragraflarındaki hükümlerinin, uygun olan yerlerde mutadis mutandis uygulanmasını sağlar.

11-Her bir Taraf, ulusal mevzuat çerçevesinde, uygun ve gerçekleştirilebilir olduğu durumlarda, genetiği değiştirilmiş organizmalarla organizmaların çevreye kasten salınması konusunda bu maddenin hükümleri çerçevesinde yer alan izin koşullarınca değerlendirir.

⁵⁵¹ 2- Her bir Taraf, ulusal mevzuatı çerçevesinde, (a) Yeterli menfaat sahibi, ya da alternatif olarak, (b) Hak kaybının korunması, herhangi bir Tarafın idari usul hukuku bir önkoşul olarak koyulmuşsa, 6. maddedeki koşullar çerçevesinde ve ulusal hukukun aynı şekilde öngörmesi halinde, 3. paragrafın ya da bu Sözleşmenin ilgili diğer hükümlerinin uygulanmasına engel teşkil etmeyecek şekilde, hak kaybının korunduğu ilgili

etkilenmesi muhtemel olan “ilgili kamu” üyelerine dava açma hakkı tanıdığını ve bu maddenin, çevrenin korunmasına yönelik sivil toplum kuruluşlarının da menfaat sahibi olarak kabul edilmesini sağlayacağını belirtmiştir. ABAD söz konusu maddenin amacının kamuya genel olarak dava açma hakkı vermek değil, yalnızca belirli koşulları karşılayan “ilgili kamu” üyelerine bu hakkı garanti etmek olduğunu vurgulamaktadır. Bu yorumun, Aarhus Sözleşmesi’nin 9(3) maddesiyle de desteklendiğini; zira bu madde de genel “kamu” ile “ilgili kamu” arasındaki farkın açıkça ortaya konduğunu ve sadece “ilgili kamu” üyelerine özel usuli haklar tanıdığını ifade etmiştir.⁵⁵² ABAD bu doğrultuda, bir kişinin “ilgili kamu” üyesi değilse, bu kişinin adalete erişimi olmadığını iddia ederek 9(2) maddesinin ihlal edildiğini ileri süremeyeceğini⁵⁵³ ve bir STK’nın Aarhus Sözleşmesi 9(2)’de belirtilen adalete geniş erişim hakkı sebebiyle sadece karar alma prosedürüne katılım şartına bağlanamayacağını belirtmiştir. Diğer bir ifade ile ABAD, bir STK’nın karar alma prosedürüne katılmamış olmasının, o kuruluşun dava açma hakkını engellemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁵⁴ ABAD, bu kararda halkın katılımı ilkesini, Aarhus Sözleşmesi’nde tanımlanan “ilgili kamu” kavramı çerçevesinde geniş bir şekilde yorumlamış, ancak yine de “ilgili kamu” dışında kalan kişilerin bu ilke kapsamında yeterli menfaate sahip olmadığını belirtmiştir.

Bu noktada her ne kadar ABAD kararı olmasa da son derece önem arz eden ve oldukça güncel iki AİHM kararından kısaca bahsetmek yararlı olacaktır. *Duarte Agostinho and Others*⁵⁵⁵ davası Eylül 2020’de, AİHM’e taşınan ilk iklim değişikliği davalarından biri olarak açılmıştır. Altı Portekizli genç, 33 ülkeye karşı şikâyetle bulunmuş ve bu ülkelerin

bireylerin herhangi bir karar ya da eylem hakkında, esas ve usulüne dair hukuka uygun olmadığını iddia etmesine ve incelenmesi için kanuni bir mahkeme ve/veya başka bir bağımsız ve tarafsız organa başvurusu sağlanır. Yeterli menfaat ve hak kaybı anlama geldiği, ulusal hukuk gereklerine uygun olarak ve bu Sözleşmenin kapsamı çerçevesinde ilgili kamuya yargıya başvurmada geniş haklar sağlama amacına uygun olacak şekilde tanımlanır. Bu bağlamda, 2. madde 5. paragraftaki koşullara uygun olan bahsi geçen sivil toplum örgütlerinin menfaati yukarıdaki (a) alt paragrafının amacıyla beraber yeterli sayılır. Bu tip organizasyonlar, ayrıca (b) alt paragrafının amaçları uyarınca hak kaybına uğrayabilecek nitelikte görülürler. Yukarıda paragraf 2’nin hükümleri, idari bir makam önünde ön gözden geçirme prosedürünün uygulanmasına ve bu durumda ulusal hukuka göre yargı yoluyla incelenmesi için başvurulmadan önce idari gözden geçirme prosedürünün tüketilmesi şartına engel oluşturmaz.

⁵⁵² CJEU, *Case C-826/18: LB, Stichting Varkens in Nood, Stichting Dierenrecht, Stichting Leefbaar Buitengebied v College van burgemeester en wethouders van de gemeente Echt-Susteren*, OJ C 72, 1.3.2021, p. 3–4 (14 January 2021), para.31-38.

⁵⁵³ CJEU, *Case C-826/18: LB, Stichting Varkens in Nood, Stichting Dierenrecht, Stichting Leefbaar Buitengebied v College van burgemeester en wethouders van de gemeente Echt-Susteren*, OJ C 72, 1.3.2021, p. 3–4 (14 January 2021), para. 46.

⁵⁵⁴ CJEU, *Case C-826/18: LB, Stichting Varkens in Nood, Stichting Dierenrecht, Stichting Leefbaar Buitengebied v College van burgemeester en wethouders van de gemeente Echt-Susteren*, OJ C 72, 1.3.2021, p. 3–4 (14 January 2021), para. 59.

⁵⁵⁵ ECHR, *Duarte Agostinho and Others v. Portugal and Others*, No. 39371/20, (09 April 2024).

küresel ısınmayı 1,5°C'nin altında tutmak için yeterli önlemleri almadığını, dolayısıyla 2015 Paris Anlaşması kapsamındaki taahhütlerini yerine getirmediğini iddia etmiştir. Ayrıca bu ülkelerin eylemsizliğinin, Avrupa hukuku çerçevesinde güvence altına alınan yaşam hakkı ve sağlıklı bir çevre hakkını tehdit ettiğini savunmuşlardır. Şikâyet, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) yaşam hakkı, özel hayatın gizliliği ve ayrımcılığa maruz kalmama hakkını koruyan 2, 8 ve 14. maddelerine dayanmıştır. Şikâyetçiler, iklim değişikliğinin Portekiz'de yaşanan orman yangınları gibi sonuçları nedeniyle yaşam haklarının tehdit altında olduğunu, sıcak hava dalgalarının fiziksel ve zihinsel sağlıklarını olumsuz etkileyerek özel yaşamın korunması haklarını tehdit ettiğini ve gençler olarak iklim değişikliğinin en kötü etkilerine maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Dava, Avrupa Konseyi⁵⁵⁶ üyesi 33 ülke ile Norveç, Rusya, İsviçre, Türkiye, Ukrayna ve Birleşik Krallık aleyhine açılmıştır. Şikâyetçiler, bu ülkelerin Paris Anlaşması'nda öngörülen emisyon azaltımlarını kabul etmemekle insan hakları yükümlülüklerini yerine getirmediğini iddia etmiştir. 9 Nisan 2024 tarihinde AİHM başvurusu kabul edilemez ilan etmiştir.⁵⁵⁷ Ülke dışı yargı yetkisi açısından AİHM, başvuranların talep ettiği gibi adli başvurunun genişletilmesi için herhangi bir gerekçe bulamamıştır.⁵⁵⁸ Bu nedenle, ülkesel yargı yetkisi yalnızca Portekiz için geçerli sayılmış ve diğer davalı devletlere karşı yapılan şikâyet kabul edilemez bulunmuştur. Ayrıca, başvuranların Portekiz'deki iç hukuk yollarını tüketmemiş olmaları nedeniyle, Portekiz'e karşı yapılan şikâyet de kabul edilemez bulunmuştur.⁵⁵⁹ Ancak AİHM'in, davayı taraf menfaati olmadığı gerekçesiyle usulden reddetmemesi, davanın esasını değerlendirmeye istekli olduğunu göstermiştir. Bu dava nesiller arası adalet anlayışının günümüzde somutlaşmaya başlaması açısından önem arz etmektedir.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ “European Council” ve “Council of Europe” olmak üzere iki ayrı Avrupa Konseyi bulunmaktadır. Her ikisi de Türkçeye Avrupa Konseyi olarak çevrildiği için, karışıklık yaşanması mümkündür. Council of Europe, AB'nin kurumsal yapısının bir parçası değildir. “Council of Europe” merkezi Strasbourg'da bulunan ve insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğünü koruyan uluslararası bir örgüttür. Bu davada bahsedilen Council of Europe'tur. Detaylı için bkz. European Council: Council of the European Union, “Why two Councils?”/ (Erişim 19 Kasım 2024).

⁵⁵⁷ ECHR, Press Release, *The Court has declared inadmissible the applications lodged against Portugal and 32 other States on the issue of climate change*, K. ECHR 089 (09 April 2024).

⁵⁵⁸ ECHR, Press Release, *The Court has declared inadmissible the applications lodged against Portugal and 32 other States on the issue of climate change*, K. ECHR 089 (09 April 2024).

⁵⁵⁹ ECHR, Press Release, *The Court has declared inadmissible the applications lodged against Portugal and 32 other States on the issue of climate change*, K. ECHR 089 (09 April 2024).

⁵⁶⁰ Katharina Rall, “European Court Hears Climate Crisis Case Brought by Children Lack of Promised Climate Action Threatens Human Rights”, (Erişim 25 Kasım 2024); Save the Children, “Groundbreaking Climate Case Involving Children to Be Heard by European Court Tomorrow” (Erişim 25 Kasım 2024); Alex Williams, “Duarte Agostinho v Portugal – Strasbourg Gives Judgment in Landmark Climate Change Case”, *Cornerstone Barristers* (Erişim 25 Kasım 2024).

İklim krizine ilişkin en önemli davalardan bir diğeri de şüphesiz *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v Switzerland*⁵⁶¹ davasıdır. 6 Kasım 2020’de, yaşlı kadınlardan oluşan bir dernek, iklim krizinin daha da kötüleştirdiği sıcak hava dalgalarının etkilerine karşı savunmasız hale geldikleri gerekçesiyle İsviçre hükümetini AİHM’e şikâyet etmiştir. Başvurucular, Devletin sera gazı emisyonlarını azaltmak için yeterince çaba göstermediğini; bunun sonucunda, AİHS’in 2. ve 8. maddelerinde yer alan yaşam hakkı ile özel ve aile yaşamı haklarının ihlal edilerek hayati tehlike arz eden sıcak hava dalgalarına maruz bırakıldıklarını ifade etmişlerdir. Başvurucular ayrıca adil yargılanma (6. madde) ve etkili başvuru haklarının (13. madde) ihlal edildiğini iddia etmişlerdir, zira İsviçre mahkemeleri taleplerini usule ilişkin gerekçelerle reddetmiştir.⁵⁶² 9 Nisan 2024 tarihinde AİHM, İsviçre’nin iklim değişikliğinin etkilerini hafifletmek için ilgili mevzuat ve tedbirleri tasarlamak, geliştirmek ve uygulamak için zamanında, uygun ve tutarlı bir şekilde hareket etmediğine karar vermiştir.⁵⁶³ AİHM, Sözleşmecî Devletin iklim değişikliğiyle mücadele konusundaki (iddia edilen) başarısızlıklarına ilişkin şikâyetlerin, doğası gereği bir bireyin hayatını riske atabilecek bir faaliyete ilişkin davalar kategorisine girdiğine karar vermiştir.⁵⁶⁴ 2. maddenin uygulanabilmesi için, hayata yönelik “gerçek ve yakın” bir risk olması gerekmektedir IPCC⁵⁶⁵’nin yaşlıların sıcaklığa bağlı hastalık ve ölüm açısından “en yüksek risk” kategorisinde olduğunu tespit ettiğini, bu durum göz önünde bulundurulduğunda, iklim değişikliği bağlamında Devletin eylem ve/veya eylemsizliğine ilişkin şikâyetlerin dava konusu edilebileceğini ifade etmiştir.⁵⁶⁶ AİHM, Sözleşme’nin 8. maddesi kapsamında çevresel rahatsızlıklara ilişkin şikâyetlerde başvurucuların, iddia edilen çevresel rahatsızlığın, özel ve aile yaşamlarına ile konutlarına saygı gösterilmesi hakkını yeterli ölçüde olumsuz etkileyecek derecede ciddi olduğunu göstermeleri gerektiğini, bu bağlamda çevresel bozulmanın tek başına yeterli olmayacağını⁵⁶⁷ ve bireyin özel ya da aile alanı

⁵⁶¹ ECHR, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* (dec.), No. 53600/20, (9 April 2024).

⁵⁶² ECHR, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* (dec.), No. 53600/20, (9 April 2024), para.521-526.

⁵⁶³ ECHR, Press Release, *The Court has declared inadmissible the applications lodged against Portugal and 32 other States on the issue of climate change*, K. ECHR 089 (09 April 2024).

⁵⁶⁴ ECHR, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* (dec.), No. 53600/20, (9 April 2024), para.509.

⁵⁶⁵ Hükûmetlerarası İklim Değişikliği Paneli (*Intergovernmental Panel on Climate Change*, kısaca IPCC), politika yapıcılara iklim değişikliği, etkileri ve gelecekteki potansiyel riskler hakkında düzenli bilimsel değerlendirmeler sunmanın yanı sıra uyum ve azaltma seçeneklerini ortaya koymak için Dünya Meteoroloji Örgütü ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı tarafından 1988 yılında kurulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. IPCC, “The Intergovernmental Panel on Climate Change” (Erişim 19 Kasım 2024).

⁵⁶⁶ ECHR, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* (dec.), No. 53600/20, (9 April 2024), para. 511.

⁵⁶⁷ ECHR, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* (dec.), No. 53600/20, (9 April 2024), para. 514.

üzerinde olumsuz bir etki yaratmasının gerektiğini belirtmiştir.⁵⁶⁸ AİHM, söz konusu davada mağdurların durumunu dikkate alarak, 8. maddenin, bireylerin iklim değişikliğinin yaşamları, sağlıkları, refahları ve yaşam kaliteleri üzerindeki ciddi olumsuz etkilerinden korunmasına yönelik olarak, devlet tarafından etkili bir şekilde korunma hakkını kapsayacak şekilde yorumlanması gerektiğine hükmetmiştir.⁵⁶⁹ Ayrıca, 8. maddenin, iklim değişikliğinin bireylerin yaşamları üzerindeki ciddi olumsuz etkilerine karşı, Sözleşmecî Devletlerin etkili koruma sağlama yükümlülüğünü içerdiğini de belirtmiştir.⁵⁷⁰ AİHM, Sözleşmecî Devletlerin, önümüzdeki 30 yıl içerisinde net sıfır emisyon hedefi doğrultusunda sera gazı emisyonlarını önemli ölçüde ve aşamalı olarak azaltmak için gerekli tedbirleri almaları gerektiğini vurgulamış ve bu tedbirlerin etkili olabilmesi için kamu makamlarının zamanında, uygun ve tutarlı bir şekilde hareket etmelerinin önemini ifade etmiştir.⁵⁷¹ Devletin birincil görevinin, iklim değişikliğinin mevcut ve potansiyel olarak geri döndürülemez, gelecekteki etkilerini azaltabilecek düzenlemeleri ve önlemleri kabul etmek ve etkin bir şekilde uygulamak olduğuna karar vermiştir. AİHM, İsviçre mahkemesinin derneğin şikayetlerini esastan incelemeyi reddetmesinin ve bu red için geçerli gerekçeler sunmamış olmasının, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 6. maddesinin 1. fıkrasındaki "mahkemeye erişim hakkı"nı ihlal ettiğine karar vermiştir.⁵⁷² Sonuç olarak AİHM, İsviçre'nin iklim değişikliğiyle mücadele için yeterli önlemleri almaması nedeniyle İsviçreli yaşlı kadınların özel ve aile hayatına saygı hakkının ihlal edildiğini onaylayarak, Devletlerin insan haklarını korumak için iklim değişikliğiyle mücadele etme sorumluluğunu kabul etmiştir. Bu dava, hem birey-çevre ilişkin somutlaştırılması hem de bireyin bu kapsamdaki haklarının korunması açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

1.2.6. İhtiyatlılık İlkesine İlişkin Kararlar

İhtiyatlılık ilkesinin uygulama açısında geliştirilmesinde kuşkusuz ABAD oldukça önemli bir yere sahiptir. Her ne kadar ABİHA'nın Çevre Bölümünde bir tanımı olmaksızın kodifiye

⁵⁶⁸ ECHR, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* (dec.), No. 53600/20, (9 April 2024), para. 515.

⁵⁶⁹ ECHR, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* (dec.), No. 53600/20, (9 April 2024), para. 519.

⁵⁷⁰ ECHR, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* (dec.), No. 53600/20, (9 April 2024), para. 519, 538-540, 544, 545.

⁵⁷¹ ECHR, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* (dec.), No. 53600/20, (9 April 2024), para. 548.

⁵⁷² ECHR, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* (dec.), No. 53600/20, (9 April 2024), para. 439-440

edilmiş olsa da ABAD, bu ilkenin tanımını hem temel çevre hukuku alanındaki davalarda hem de insan sağlığına veya gıda güvenliğine ilişkin çeşitli davalarda ifade etmiştir. AB Komisyonu tarafından yapılan birçok düzenlemede de ihtiyatlılık ilkesi, özellikle çevre koruma insan, hayvan ve bitki sağlığı alanlarında dikkate alınması gereken genel bir ilke şeklinde düzenlenmiştir.⁵⁷³ Gerek ABAD gerekse de Üye Devletlerin ulusal mahkeme içtihatları, ihtiyatlılık ilkesinin uygulama alanını bilimsel⁵⁷⁴ belirsizlik içeren tüm politikaları kapsayacak şekilde genişletmekle kalmamış, aynı zamanda özellikle halk sağlığı alanında ilkenin uygulanmasına ilişkin son derece faydalı açıklamalar getirmiştir. Son birkaç yıldır bu ilke, özellikle gıda güvenliği ve ilaç davalarında hem ulusal mahkemeler hem de ABAD önünde düzenli olarak dile getirilmektedir.⁵⁷⁵ Bu başlık altında ABAD’ın ihtiyatlılık ilkesine temas ettiği her kararı ele almak mümkün olmasa da ihtiyatlılık ilkesi açısından önem arz eden içtihatlarla değinilmeye çalışılmıştır.

İhtiyatlılık ilkesine ilişkin ABAD’ın vermiş olduğu en meşhur karar şüphesiz ki *Pfizer Animal Health SA v Council*⁵⁷⁶ davasıdır. Dava konusu, insan sağlığını korumak amacıyla hayvan yemlerinde belirli bir antibiyotik türünün kullanımına izin verilmemesine yönelik alınan ihtiyati tedbir ile ilgilidir. Bakterilerin belirli antibiyotiklere karşı direnç geliştirerek hastalıkların tedavisini daha etkisiz hale getirdiğine ilişkin yapılan çalışmalar neticesinde AB Konseyi, tarımda antibiyotik kullanımının insanlarda hastalığa neden olan bakterilerde antibiyotik direncine yol açabileceği endişesiyle, Pfizer tarafından üretilen antibiyotiklerin ruhsatını geri çekmiştir. Antibiyotiğin üreticisi Pfizer ise, risk değerlendirmesi ve yönetimi konusunda hatalar yapıldığını, ihtiyatlılık ilkesinin yanlış uygulandığını, gerekçe gösterme

⁵⁷³ Komisyon, 30 Nisan 1997 tarihli Avrupa Birliği'nde Gıda Hukukunun Genel İlkelerine ilişkin Yeşil Kitap'ta bu hususu şu şekilde ortaya koymuştur: “Antlaşma, Topluluğun halk sağlığı, çevre ve tüketicilerin yüksek düzeyde korunmasına katkıda bulunmasını gerektirmektedir. Yüksek düzeyde koruma ve tutarlılığın sağlanması amacıyla, koruyucu tedbirler, teknolojik hususlar, mevcut en iyi bilimsel kanıtlar ve denetim örneklemesi ve 24 test yöntemlerinin mevcudiyeti dahil olmak üzere ilgili tüm risk faktörleri dikkate alınarak risk değerlendirmesine dayanmalıdır. Tam bir risk değerlendirmesinin mümkün olmadığı durumlarda, tedbirler ihtiyatlılık ilkesine dayanmalıdır. Bkz: European Commission, *The general principles of food law in the European Union- Commission Green Paper*, COM/97/0176 final (1997). Tüketici sağlığı ve gıda güvenliğine ilişkin 30 Nisan 1997 tarihli Bildiriminde ise Komisyon şunları belirtmektedir: “Komisyon, bilimsel temelin yetersiz olduğu veya bazı belirsizliklerin mevcut olduğu durumlarda, risk analizinde ihtiyatlılık ilkesi tarafından yönlendirilecektir”. Bkz: European Commission, *White Paper on food safety*, COM/99/0719 final (12 January 2000).

⁵⁷⁴ Mahkeme'nin bilimsel belirsizlik ve karmaşıklık içeren davalarda yargısal denetim ve aktivizm arasında nasıl bir denge kurması gerektiği konusundaki tartışma için bkz. Ellen Vos, “The European Court of Justice in the Face of Scientific Uncertainty and Complexity”, *Judicial Activism at the European Court of Justice*, ed. Mark Dawson vd. (Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing Limited, 2013), 142-166.

⁵⁷⁵ Sadeleer, “The principles of prevention and precaution in international law: two sides of the same coin?”, 155.

⁵⁷⁶ CJEU, *Case T-13/99: Pfizer Animal Health SA v Council of the European Union*, ECLI:EU: T:2002:209 (11 September 2002).

yükümlülüğünün ve meşru beklentilerin korunması ilkesinin ihlal edildiğini iddia etmiştir. ABAD ihtiyatlılık ilkesinin, çevreye ilişkin Topluluk politikasının dayandığı ilkelerden biri olduğunu ve bu ilkenin, Topluluk kurumlarının ortak tarım politikası çerçevesinde insan sağlığını korumaya yönelik tedbirler aldığı durumlarda da geçerli olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷⁷ Bunun yanında insan sağlığına yönelik risklerin varlığı ya da kapsamı konusunda bilimsel belirsizlik olması halinde, Topluluk kurumlarının ihtiyatlılık ilkesi gereğince risklerin gerçekliği ve ciddiyeti tam olarak ortaya çıkana kadar beklemek zorunda kalmadan koruyucu tedbirler alabileceğini de belirtmiştir.⁵⁷⁸ ABAD, bu gerekçeyi belirtirken de birden çok davaya atıf yapmıştır.⁵⁷⁹ Pfizer davasına kadar mahkemelerin ihtiyatlılık ilkesine ilişkin tutumları genellikle prosedürel adımları gözden geçirmekle sınırlı kalmıştır. Ancak Pfizer davasıyla birlikte hem ABAD hem de ulusal mahkemeler, bu ilkeyi ele alma konusunda daha aktif hale gelmiştir.⁵⁸⁰

ABAD’a göre ihtiyatlılık ilkesi, iddia edilen riskin varlığının veya kapsamının kesin olarak belirlenmesinin mümkün olmadığı ve riskin gerçekleşmesi halinde halk sağlığına gerçek zarar verme olasılığının devam ettiği durumlarda kısıtlayıcı tedbirlerin alınmasını haklı çıkarmaktadır. Buna, *Gowan Comércio Internacional e Serviços Lda*⁵⁸¹ davası örnek olarak verilebilir. Dava, İtalya’da fenarimol içeren bitki koruma ürünlerinin piyasaya sürülmesi için verilen izinlerin iptaline ilişkindir. Fenarimol maddesinin insan sağlığı ve çevre üzerindeki etkileri tam olarak ortaya konulamadığından ihtiyatlılık ilkesi uyarınca kullanımına Komisyon tarafından çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Gowan Şirketi, bu kısıtlamaların gerekçesi olarak ihtiyatlılık ilkesinin uygulanmasına itiraz etmiştir; bu ilkenin yalnızca bilimsel belirsizlik durumlarında geçerli olduğunu, ancak riskin olmadığı kanıtlanmadığı sürece kullanılamayacağını öne sürmüştür. ABAD, çevreye ilişkin Topluluk politikasının,

⁵⁷⁷ CJEU, *Case T-13/99: Pfizer Animal Health SA v Council of the European Union*, ECLI:EU: T:2002:209 (11 September 2002), para.114.

⁵⁷⁸ CJEU, *Case T-13/99: Pfizer Animal Health SA v Council of the European Union*, ECLI:EU: T:2002:209 (11 September 2002), para. 138-148.

⁵⁷⁹ Mahkemenin atıfta bulunduğu içtihatlar için bkz. CJEU, *Case C-331/88 Fedesa and Others* (1990) ECR I-4023; CJEU, *Case C-405/92 Mondiet* (1993) ECR I-6133; CJEU, *Case C-435/92 APAS* (1994) ECR I-67; CJEU, *Case C-179/95 Spain v Council* (1999) ECR I-6475; CJEU, *Case C-6/99 Greenpeace France and Others* (2000) ECR I-1651; CJEU, *Case T-199/96 Bergaderm and Goupil v Commission* (1998) ECR II-2805; CJEU, *Case T-13/99: Pfizer Animal Health SA v Council of the European Union*, (11 September 2002), para. 115.

⁵⁸⁰ Ellen Vos, “EU risk regulation reviewed by the European Courts”, *Trade, health and the environment: the European Union put to the test*, ed. M. B. A. van Asselt vd., Routledge explorations in environmental studies (London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2014), 219.

⁵⁸¹ CJEU, *Case C-77/09: Gowan Comércio Internacional e Serviços Lda v Ministero della Salute*, ECLI:EU:C:2010:803 (22 December 2010).

ABİHA madde 191(1) ve (2) uyarınca, insan sağlığını koruma amacını gütmesi gerektiğini; bu politikanın yüksek düzeyde korumayı amaçladığını ve ihtiyatlılık ilkesine dayandığını ifade etmiştir.⁵⁸² Ayrıca, ABİHA'nın 168. maddesinde belirtildiği üzere, insan sağlığının korunmasına ilişkin gerekliliklerin Birliğin tüm politika ve eylemlerinin bir parçası olduğunu ve bu nedenle Birlik kurumları tarafından ortak tarım politikasının uygulanmasında dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁸³ İhtiyatlılık ilkesinin, Birlik kurumlarının ortak tarım politikası kapsamında insan sağlığını korumaya yönelik tedbirler aldığı durumlarda geçerli olduğu ve bu ilkeye dayanarak, tüketicilerin sağlığına yönelik risklerin varlığı veya kapsamı konusunda belirsizlik olduğu durumlarda, kurumların bu risklerin gerçekliği ve ciddiyeti tam olarak ortaya çıkana kadar beklemek zorunda kalmadan önleyici tedbirler alabileceği ifade edilmiştir.⁵⁸⁴ Yapılan çalışmaların sonuçlarının yetersizliği, sonuçsuzluğu veya kesin olmaması nedeniyle iddia edilen riskin varlığını veya kapsamını kesin olarak belirlemenin imkansız olduğu, ancak riskin gerçekleşmesi halinde halk sağlığına gerçek zarar verme olasılığının devam ettiği durumlarda ihtiyatlılık ilkesi, ayrımcı olmamaları ve objektif olmaları kaydıyla, katı tedbirlerin alınmasını haklı kılar.⁵⁸⁵ Bu açıklamadan sonra ABAD , Fenarimol maddesinin etkilerinin değerlendirilmesine ilişkin hala bazı bilimsel belirsizlikler söz konusu olduğundan Komisyon'un bu maddenin kullanımına ilişkin kısıtlamalar getirirken ihtiyatlılık ilkesini doğru uyguladığına karar vermiştir.

İhtiyatlılık ilkesinin çevresel sorunlardan değil, insan sağlığı gibi konularda ele alındığı davalara verilecek bir diğer örnek *United Kingdom v Commission of the European Communities*⁵⁸⁶ davasıdır. Birleşik Krallık, 24 Mayıs 1996'da sığır süngerimsi ensefalopatisine (Bovine Spongiform Encephalopath (BSE)) karşı alınan acil önlemleri içeren 27 Mart 1996 tarihli Komisyon Kararı'nın iptali için dava açmıştır. BSE, 1986 yılında

⁵⁸² CJEU, *Case C-77/09: Gowan Comércio Internacional e Serviços Lda v Ministero della Salute*, ECLI:EU:C:2010:803 (22 December 2010), para. 71.

⁵⁸³ CJEU, *Case C-77/09: Gowan Comércio Internacional e Serviços Lda v Ministero della Salute*, ECLI:EU:C:2010:803 (22 December 2010), para. 71.

⁵⁸⁴ CJEU, *Case C-77/09: Gowan Comércio Internacional e Serviços Lda v Ministero della Salute*, ECLI:EU:C:2010:803 (22 December 2010), para. 73. ABAD'ın atıfta bulunduğu içtihatlar için bkz. CJEU, *Case C-354/95 The Queen v Minister for Agriculture, Fisheries and Food, ex parte, National Farmers' Union and Others*, (1997), para. 63; CJEU, *Case C-236/01 Monsanto Agri coltura Italia and Others* (2003) ECR I-8105, para. 111.

⁵⁸⁵ CJEU, *Case C-77/09: Gowan Comércio Internacional e Serviços Lda v Ministero della Salute*, ECLI:EU:C:2010:803 (22 December 2010), para. 75.

⁵⁸⁶ CJEU, *Case C-180/96: United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Commission of the European Communities*, ECLI:EU:C:1998:192 (5 May 1998).

Birleşik Krallık'ta tespit edilen, bulaşıcı bir hastalıktır. Hastalığın kaynağının, kontamine yemlerden kaynaklandığı düşünülmektedir. Birleşik Krallık, BSE ile mücadele amacıyla bir dizi önlem almış, özellikle geviş getiren hayvanlardan elde edilen proteinleri içeren yemlerin yasaklanması gibi önlemler uygulamıştır. Ayrıca, bazı sığır sakatatlarının satışının yasaklanması gibi sağlık tedbirleri de alınmıştır. AB Komisyonu, BSE'nin insanlara bulaşma olasılığının kesin olmadığını, ancak yine de tüketici endişelerini göz önünde bulundurarak geçici ithalat yasakları getirmiştir. Bu bağlamda, Birleşik Krallık'tan diğer Üye Devletlere tüm büyükbaş hayvanların ve sığır eti ürünlerinin ihracatının geçici olarak yasaklanması gerektiği kararına varmıştır. ABAD ihtiyatlılık ilkesinin, bilimsel olarak kanıtlanmamış hipotezlere dayanmamakla birlikte, henüz kesin olarak doğrulanmamış ve özellikle insan sağlığını tehdit eden potansiyel risklerin söz konusu olduğu durumlarda uygulanabileceğini belirtmiştir.⁵⁸⁷ ABAD, bir faaliyetin tehlikeli olup olmadığı kesin olarak kanıtlanmamış olsa da bu riskin göz önünde bulundurularak önlem alınması gerektiği vurgulamıştır. Bunun yanında, Komisyon'un kararının, orantılılık, ayrımcılık yapmama ve hukuki kesinlik ilkelerine uygun olduğunu ve bu kararın ortak tarım politikasının hedefleriyle de tutarlı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸⁸ Ayrıca, BSE'nin insan sağlığına yönelik potansiyel tehlikesi göz önüne alındığında, Komisyon'un acil önlemler olarak ihracat yasağını getirmesinin gerekçeli ve gerekli olduğunu değerlendirmiştir. ABAD bu gerekliliği şu şekilde ifade etmektedir: *“İnsan sağlığına yönelik risklerin varlığı veya kapsamı konusunda belirsizlik olduğu durumlarda, kurumlar bu risklerin gerçekliği ve ciddiyeti tam olarak ortaya çıkana kadar beklemek zorunda kalmadan koruyucu önlemler alabilirler.”*⁵⁸⁹ Bunun sebebi de bir başka paragrafta açıklanmaktadır. Özellikle, BSE vakalarının çoğunluğunun Birleşik Krallık'ta olması, diğer Üye Devletler ile benzer bir durum oluşturmadığını göstermektedir. Bu yaklaşım, ATA'nın 130r(1) maddesi tarafından ortaya konmaktadır; buna göre, çevreye ilişkin Topluluk politikası, diğerlerinin yanı sıra insan sağlığını koruma amacını gütmelidir. Madde 130r(2), bu politikanın yüksek düzeyde bir korumayı hedeflemesini ve özellikle önleyici tedbirlerin alınması ve çevre koruma gerekliliklerinin diğer Topluluk politikalarının tanımlanması ve uygulanmasına entegre edilmesi ilkelerine dayanmasını öngörmektedir.⁵⁹⁰

⁵⁸⁷ CJEU, Case C-180/96: *United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Commission of the European Communities*, ECLI:EU:C:1998:192 (5 May 1998), para. 146.

⁵⁸⁸ CJEU, Case C-180/96: *United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Commission of the European Communities*, ECLI:EU:C:1998:192 (5 May 1998), para.111,117, 120,122, 126,130.

⁵⁸⁹ CJEU, Case C-180/96: *United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Commission of the European Communities*, ECLI:EU:C:1998:192 (5 May 1998), para.99.

⁵⁹⁰ CJEU, Case C-180/96: *United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Commission of the European Communities*, ECLI:EU:C:1998:192 (5 May 1998), para.100.

Sonuç olarak ABAD, Komisyon'un aldığı kararın iptal edilmesi talebini reddetmiştir. Böylece bu davada, insanlar üzerindeki tehditlerin varlığı veya kapsamı konusunda belirsizlik durumunda, sağlık kurumlarının bu tehditlerin gerçekliğini ve ciddiyetini tam olarak kavrayana kadar koruyucu önlemler alınabileceği belirtilmiştir.⁵⁹¹

Yukarıda sayılan davalara benzer nitelikte *Greenpeace v France*⁵⁹² davasında da ABAD, genetiği değiştirilmiş organizma (GDO) içeren ürünlerin piyasaya sürülmesine ilişkin onay sürecinde, potansiyel risklerin dikkate alınması gerektiğini belirtmiş ve özellikle, çevre ve sağlık üzerindeki etkilerin belirsizliği durumunda, ihtiyatlılık ilkesinin uygulanmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Bu bağlamda ABAD, GDO'lu ürünlerin piyasada yer almasına yönelik kararların sadece mevcut verilerin doğruluğuna dayanmakla kalmayıp, aynı zamanda gelecekteki olumsuz etkilerin de göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁹³

ABAD'ın ihtiyatlılık ilkesini diğer çevre koruma ilkeleriyle birlikte ele aldığı davalar da mevcuttur. Buna C-318/98⁵⁹⁴ numaralı dava örnek olarak verilebilir. Dava konusu olayda Verde Industria Ltd.'nin atık sahasında 11 Mart 1994'te yapılan bir denetimde, bir kamyonundan boşaltılan atıklardan solvent kokusu çevreye yayılmıştır. Nakliye belgelerine göre, bu atıklar İtalya'daki yasal tanımlara göre zararlı olarak kabul edilmemektedir. Ancak yapılan bilirkişi raporunda, varilde "difenilmetan diizosiyanat" isimli bir madde bulunduğu ve bu maddenin insan sağlığı için tehlikeli olduğu tespit edilmiştir. Ancak maddenin tam kaynağı net olarak tespit edilememiştir. İlgili yetkililer, tehlikeli atıkları yasaya aykırı olarak boşaltmakla suçlanmış, ancak ulusal mahkemenin mevcut kurallar altında bu maddenin tehlikeli olarak sınıflandırılıp sınıflandırılmayacağını belirlemesi gerekmiştir. Uzman raporu, maddenin tehlikeli olarak sınıflandırılması için yeterli delil bulunmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine ulusal mahkeme ön karar için ABAD'a çeşitli sorular yöneltmiştir. ABAD bu davada, ATA'da yer alan ihtiyatlılık ve önleyici tedbirlerin alınması gerektiği ilkesinin göz önünde bulundurulması gerektiğini belirterek, bu ilkeler uyarınca Topluluk ve Üye Devletlerin, kabul edilmiş riskleri ortadan kaldıracak nitelikte tedbirler alarak kirlilik

⁵⁹¹ Syryt, Klimska "Ethical and Legal Conditions of Sustainable Development", 192-193.

⁵⁹² CJEU, Case C-6/99: *Association Greenpeace France and Others v Ministère de l'Agriculture et de la Pêche and Others*, ECLI:EU:C:2000:148 (21 March 2000).

⁵⁹³ CJEU, Case C-6/99: *Association Greenpeace France and Others v Ministère de l'Agriculture et de la Pêche and Others*, ECLI:EU:C:2000:148 (21 March 2000), para. 42-47.

⁵⁹⁴ CJEU, Case C-318/98: *Criminal proceedings against Giancarlo Fornasar, Andrea Strizzolo, Giancarlo Toso, Lucio Mucchino, Enzo Peressutti and Sante Chiarcosso*, ECLI:EU:C:2000:337 (22 June 2000).

veya rahatsızlık kaynaklarını önlemek, azaltmak ve mümkün olduğu ölçüde başlangıçtan itibaren ortadan kaldırmakla yükümlü olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁵ Böylece, ABAD ihtiyatlılık ilkesinin yanında önleme ilkesine de değinmiş, her ikisini sağlama konusunda Topluluk ve Üye Devletlerin sorumlu olduğunu ifade etmiştir.

Kararlar incelendiğinde, ABAD'ın ihtiyatlılık ilkesinin Topluluk hukukunun genel bir ilkesi olduğu ve hem Üye Devletlerin hem de kurumların çevre alanında faaliyet gösterirken bu ilkeyi uygulamakla yükümlü olduğu özellikle vurgulanmaktadır. ABAD'a göre, bu ilke hem çevre politikasına ilişkin genel bir ilke olarak hem de insan sağlığı gibi durumlarda özerk bir ilke olarak kapsamlı bir şekilde uygulanmalıdır.⁵⁹⁶

1.2.7. Zararın Kaynağında Giderilmesine İlişkin Kararlar

Zararın kaynağında giderilmesi ilkesine ilişkin ABAD içtihatlarına bakıldığında en çok atfın *Valonya atık davasına* yapıldığı görülmektedir.⁵⁹⁷ Her ne kadar temelde dava konusu olay AB içerisindeki malların serbest dolaşımını içermekte ise de ve ABAD bu bağlamda atıkların mal sayılıp sayılmayacağına ilişkin bir değerlendirmede bulunuyor olsa da diğer Üye Devletlerden kaynaklanan atıkların Belçika'nın bir bölgesi olan Valonya'ya dökülmesine veya depolanmasına ilişkin değerlendirmede de bulunmuştur. ABAD, bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır: “*Antlaşmanın 130r(2) maddesi tarafından Topluluğun çevreye ilişkin eylemlerinin temeli olarak ortaya konan çevresel zararın öncelikli olarak kaynağında giderilmesi ilkesi, her bölgenin, belediyenin veya diğer yerel makamların kendi atıklarının toplanmasını, arıtılmasını ve bertaraf edilmesini sağlamak için uygun adımları atmasını gerektirmektedir; bu nedenle, atıkların taşınmasını mümkün olduğunca sınırlandırmak için üretildikleri yere mümkün olduğunca yakın bir yerde bertaraf edilmelidir.*”⁵⁹⁸ Böylece ABAD çevreye verilen zararın öncelikli olarak kaynağında giderilmesi gerektiği ilkesinin, her bölgenin, belediyenin veya diğer yerel makamların kendi atıklarının toplanmasını, işlenmesini ve bertaraf edilmesini sağlamak için uygun adımları atmasını gerektirdiğini; dolayısıyla atıkların taşınmasını mümkün olduğunca sınırlandırmak için üretildikleri yere

⁵⁹⁵ CJEU, *Case C-318/98: Criminal proceedings against Giancarlo Fornasar, Andrea Strizzolo, Giancarlo Toso, Lucio Mucchino, Enzo Peressutti and Sante Chiarcosso*, ECLI:EU:C:2000:337 (22 June 2000), para. 37.

⁵⁹⁶ Witkowska, “The Concept of Sustainable Development in the European Union Policy and Law”, 74.; Bkz. T-74/00, T-76/00 ve T141/00 *Artogodan v Commission* (2002) ECR II-4945, 184.

⁵⁹⁷ CJEU, *Case C-2/90: Commission of the European Communities v Kingdom of Belgium*, ECLI:EU:C:1992:310 (9 July 1992).

⁵⁹⁸ CJEU, *Case C-2/90: Commission of the European Communities v Kingdom of Belgium*, ECLI:EU:C:1992:310 (9 July 1992), para. 34.

mümkün olduğunca yakın bir yerde bertaraf edilmeleri gerektiğine karar vermiştir. Öğretide bu davanın, ABAD'ın zararın kaynağında giderilmesi ilkesinin içeriğini açıklamaktaki belirsizliği bakımından dikkate değer bir istisna teşkil ettiği ifade edilmektedir. Zira, Avrupa içtihadında genellikle yüksek düzeyde koruma, önleme ve zararın kaynağında giderilmesi ilkelerinde aynı anda atıfta bulunulmakta, ancak bunların tam içeriğini detaylandırılmamaktadır.⁵⁹⁹

*Sydhavnens Sten & Grus*⁶⁰⁰ davası, ABAD'ın zararın kaynağında giderilmesi ilkesinin fonksiyonuna değinmesi açısından önem arz etmektedir. Sydhavnens Sten & Grus, 1983 yılından bu yana denizden veya çakıl ocaklarından çıkarılan malzemelerin alım satımı ve çevresel açıdan tehlikeli olmayan inşaat atıklarının geri dönüşümüyle uğraşmaktadır. 1 Ocak 1993'te, Danimarka Çevre Koruma Kanunu'nun 33. maddesi gereğince Kopenhag Belediyesi'nde faaliyet göstermek için onay başvurusunda bulunmuştur. 7 Temmuz 1994'te Kopenhag Belediyesi'nden onay alarak, inşaat atıklarını ayrıştırmak ve kırmak için Kopenhag Limanı ile bir sözleşme imzalamıştır. Bu onay, Kopenhag sınırları içinde üretilen atıkları işleme yetkisi sağlamıştır. Ancak, 29 Ağustos 1994'te Kopenhag Belediyesi, Sydhavnens Sten & Grus'un inşaat atıklarını işlemeyi talep eden başvurusunu reddetmiştir. 21 Kasım 1995'te Sydhavnens Sten & Grus, Kopenhag Belediyesi aleyhine ulusal mahkemede dava açmıştır. Belirli sorular neticesinde ulusal mahkeme yargılamayı durdurmuş ve bu soruları ABAD'a yöneltmeye karar vermiştir. ABAD bu davada çevrenin korunması ve zararın kaynağında giderilmesi ilkelerine dayanarak, çevreye zararlı olmayan inşaat atıkları için ihracat kısıtlamalarının haklı gösterilemeyeceğine karar vermiştir.⁶⁰¹ Diğer bir deyişle, yalnızca çevreye zarar veren atıklar için ihracat kısıtlamaları geçerli olabilecektir. Bu bağlamda, inşaat atıklarının çevreye zarar verdiğine dair bir kanıt olmadığı için, Kopenhag Belediyesi'nin kısıtlamalarının hukuki bir temeli yoktur. Özetle ABAD, zararın kaynağında giderilmesi ilkesinin atık ihracatı üzerindeki herhangi bir kısıtlamayı haklı çıkarmaya hizmet edemeyeceğine, ancak söz konusu atığın çevreye zararlı olması halinde geçerli olduğuna karar vermiştir.⁶⁰² Bu açıdan, malların serbest dolaşımı amacıyla

⁵⁹⁹ Bándi, "Principles of EU Environmental Law Including (the Objective of) Sustainable Development", 48.

⁶⁰⁰ CJEU, *Case C-209/98: Entreprenørforeningens Affalds/Miljøsektion (FFAD) v Københavns Kommune* (Sydhavnens Sten & Grus), ECLI:EU:C:2000:279 (23 May 2000).

⁶⁰¹ CJEU, *Case C-209/98: Entreprenørforeningens Affalds/Miljøsektion (FFAD) v Københavns Kommune* (Sydhavnens Sten & Grus), ECLI:EU:C:2000:279 (23 May 2000), para. 46-47, 49-50.

⁶⁰² CJEU, *Case C-209/98: Entreprenørforeningens Affalds/Miljøsektion (FFAD) v Københavns Kommune* (Sydhavnens Sten & Grus), ECLI:EU:C:2000:279 (23 May 2000), para. 48,49,50.

oluşturulan AB'nin yargı organı olan ABAD'ın, bu davada ihtiyatlılık ilkesini uygulamayıp zararın kaynağında giderilmesi ilkesine başvurması da dikkat çekicidir.

1.2.8. Kirleten Öder İlkesine İlişkin Kararlar

ABAD'ın kirleten öder ilkesini tartıştığı ilk davalarından biri olan *Standley and Others*⁶⁰³ davasında ABAD, kimlerin zararın hangi kısmını gidermekle yükümlü olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu davada ABAD kirleten öder ilkesinin uygulanmasına ilişkin şu kararı vermiştir: “*Kirleten öder ilkesi ile ilgili olarak, Direktifin çiftçilerin katkıda bulunmadıkları kirliliğin ortadan kaldırılmasına yönelik yükleri üstlenmeleri gerektiği anlamına gelmediğini belirtmek yeterlidir. Üye Devletler, Direktifi uygularken diğer kirlilik kaynaklarını da dikkate almalı ve koşulları göz önünde bulundurarak, çiftçilere gereksiz kirlilik giderme maliyetleri yüklememelidir. Bu açıdan bakıldığında, kirleten öder ilkesi, Divan'ın daha önce görüşünü ifade ettiği orantılılık ilkesini yansıtmaktadır.*”⁶⁰⁴ Daha sonraki içtihatlarında da ABAD'ın benzer kararlar verdiği görülmektedir. Örneğin Atık Mevzuatı ile ilgili olan bir davada ABAD şu değerlendirmeyi yapmıştır: “*2008/98 sayılı Direktifin 14. maddesi uyarınca ve kirleten öder ilkesine uygun olarak, atık yönetimi masrafları asıl atık üreticisi ya da mevcut veya önceki atık sahipleri tarafından karşılanacaktır. Atık sahipleri, söz konusu atığın üretimine yaptıkları katkı nedeniyle bu mali yükümlülüğe tabidir.*”⁶⁰⁵ Böylece kirlilikten sorumlu olan kişilerin zararın maliyetini üstlenmesi sağlanmıştır.

AB Çevresel Sorumluluk Direktifi, kirleten öder ilkesine dayanmaktadır ve Üye Devletlerin, işletmecilerin belirli çevresel zararları önlemek veya gidermek için ödeme yapmalarını sağlayan bir plan oluşturmasını gerektirmektedir. Çevresel Sorumluluk Direktifine ilişkin *Raffinerie Mediterranée*⁶⁰⁶ davası, Sicilya'daki bir körfezin yüksek düzeyde kirliliği ile ilgilidir; bu bağlamda, körfezin yakınındaki endüstriyel faaliyet yürüten kurumların İtalyan yasaları uyarınca temizleme masraflarını karşılaması gerektiği belirlenmiştir. Bu davada İtalya kanunları, Direktifin sağladığından daha yüksek bir çevresel koruma düzeyi

⁶⁰³ CJEU, Case C-293/97: *The Queen v Minister of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte Standley and Others*, ECLI:EU:C:1999:215 (29 April 1999).

⁶⁰⁴ CJEU, Case C-293/97: *The Queen v Minister of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte Standley and Others*, ECLI:EU:C:1999:215 (29 April 1999), para. 51–52.

⁶⁰⁵ CJEU, Case C-335/16: *VG Čistoća d.o.o. v Đuro Vladika, Ljubica Vladika*, ECLI:EU:C:2017:242 (30 March 2017), para. 24.

⁶⁰⁶ CJEU, Case C-378/08: *Raffinerie Mediterranée (ERG) SpA, Polimeri Europa SpA, Syndial SpA v Ministero dello Sviluppo economico, etc.*, ECLI:EU:C:2010:126 (22 October 2009).

sağlamıştır. ABAD, ATA'nın 176. maddesini⁶⁰⁷ göz önüne alarak, Üye Devletlerin kirleten öder ilkesini, Direktifin sağladığından daha fazla koruma sağlayacak şekilde ulusal mevzuata dahil edebileceklerine karar vermiştir.⁶⁰⁸ Başsavcı Kokott ortak görüşünde, kirleten öder ilkesinden, kirletici olmayan taraflara çevresel zararların giderim maliyetlerinin yüklenmesini kesin bir şekilde yasaklayan bir sonuç çıkarmak mümkün olmadığını; böyle bir yasağın, kirletici tespit edilemediğinde çevresel zararın kabul edilmesi anlamına geleceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla, kirleten öder ilkesinin, zararın sorumlusunun belirlenemediği durumlarda çevresel zararın giderilmesini engelleyecek şekilde yorumlanmaması gerektiği, aksi takdirde çevre korumasıyla çelişeceği belirtilmiştir.⁶⁰⁹ Bu davada önem arz eden bir başka husus ise ABAD'ın kirleten ile kirlilik arasındaki illiyet bağına şu şekilde ortaya koymuş olmasıdır: *“2004/35 sayılı Direktif çerçevesinde hareket eden yetkili makamın, yaygın kirlilikle ilgili durumlarda da işletmecilerin tesislerinin kirlenmiş alana yakın olması nedeniyle, işletmeciler ile tespit edilen kirlilik arasında bir illiyet bağı olduğu varsayımıyla hareket etmesine izin veren ulusal mevzuatı engellememektedir. Bununla birlikte, “kirleten öder” ilkesi uyarınca, böyle bir nedensellik bağının varsayılabilmesi için, söz konusu makamın, işletmecinin tesisinin tespit edilen kirliliğe yakın olması ve tespit edilen kirleticiler ile işletmecinin faaliyetleriyle bağlantılı olarak kullandığı maddeler arasında bir ilişki olması gibi varsayımını haklı çıkarabilecek makul kanıtlara sahip olması gerekmektedir.”*⁶¹⁰

Kirleticinin belirlenmesi de dava konusu olmuştur. *Commune de Mesquer v Total*⁶¹¹ davasında 12 Aralık 1999 tarihinde Erika adlı petrol tankeri Fransa açıklarında batmış ve elektrik üretimi için kullanılan ağır akaryakıt (fuel oil) denize dökülerek Atlantik kıyısı boyunca kirliliğe yol açmıştır. Total International Ltd'nin bu petrolü tedarik etmek üzere bir sözleşmesi vardır ve bu tanker petrolün tedarik taşınması amacıyla kiralanmıştır. Olayın ardından, Fransa'daki Mesquer Komünü temizlik masraflarından Total Şirketi'ni sorumlu

⁶⁰⁷ Şimdiki adıyla ABİHA m.193: “192. madde uyarınca kabul edilen koruyucu tedbirler, üye devletlerin daha sıkı koruyucu tedbirleri muhafaza etmesine veya getirmesine engel teşkil etmez. Bu tedbirlerin, Antlaşmalar'a uygun olması gerekir. Tedbirler Komisyon'a bildirilir.”

⁶⁰⁸ CJEU, *Case C-378/08: Raffinerie Mediterranée (ERG) SpA, Polimeri Europa SpA, Syndial SpA v Ministero dello Sviluppo economico, etc.*, ECLI:EU:C:2010:126 (22 October 2009), para. 68.

⁶⁰⁹ CJEU, *Case C-378/08: Raffinerie Mediterranée (ERG) SpA, Polimeri Europa SpA, Syndial SpA v Ministero dello Sviluppo economico, etc.*, ECLI:EU:C:2010:126 (22 October 2009) Joined opinion of Advocate General Kokott delivered on 22 October 2009, para. 112.

⁶¹⁰ CJEU, *Case C-378/08: Raffinerie Mediterranée (ERG) SpA, Polimeri Europa SpA, Syndial SpA v Ministero dello Sviluppo economico, etc.*, ECLI:EU:C:2010:126 (22 October 2009), para. 57.

⁶¹¹ CJEU, *Case C-188/07: Commune de Mesquer v Total France SA and Total International Ltd*, ECLI:EU:C:2008:359 (24 June 2008).

tutmaya çalışmış, ancak ulusal mahkemeler akaryakıtın yanma amaçlı olması ve denize dökülmeden önce işlenmemiş olması nedeniyle atık olarak nitelendirilemeyeceğine karar vermiştir. Bununla birlikte, su ve tortu ile karışan petrolün atık teşkil ettiğini kabul etmişlerdir. Böylece Komün temyiz mahkemesine başvurmuş, temyiz mahkemesi ise ağır akaryakıtın 75/442 sayılı Direktif kapsamında atık olarak sınıflandırılması ve ilgili tarafların yükümlülükleri ile ilgili soruları ABAD’a yöneltmiştir. Atık Çerçeve Direktifi, kirleten öder ilkesi uyarınca, atık bertaraf maliyetlerinin atığın mevcut veya önceki sahipleri ya da atığın geldiği ürünlerin üreticisi tarafından karşılanmasını öngörmektedir. Ancak petrolün üretilmesi, taşınması ve pazarlanması sürecine çok sayıda taraf dahil olduğu için kirletenin belirlenmesi oldukça zordur. ABAD nihai sonucu ulusal mahkemelere bırakırken; kirleten tanımının, gemi kazasının neden olduğu kirliliğin meydana gelmesi riskine katkıda bulunan, özellikle de gemi seçimi gibi böyle bir olayı önleyecek tedbirleri almamış olan herkesi kapsadığını vurgulamıştır.⁶¹² Buna petrol üreticisi de dahildir.⁶¹³ Ayrıca, yakıt olarak kullanılması amaçlanan ve işlenmeden pazarlanabilen ağır akaryakıtın kendisinin atık olarak kabul edilmediğine, ancak kazara dökülen ve diğer malzemelerle karışan hidrokarbonların atık olarak nitelendirileceğine karar vermiştir.⁶¹⁴

SONUÇ

Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde “aynı düzeyde veya biçimde devam edebilen” şeklinde tanımlanan; Oxford sözlüğünde ise “devam ettirebilmeyi sağlamak” ya da “aynı seviyede veya düzeyde devam etmek” şeklinde tanımlanan sürdürülebilir kelimesi; bir şeyin kesintiye uğramadan devam ettirilmesini, geleceğe yönelik bir devamlılığın sağlanmasını, desteklenmesini ifade etmektedir. Bu açıdan sürdürülebilir kelimesi ekonomik kâr amaçlı faaliyetlerin yaratmış olduğu çevresel tahribatı vurgulamak amacı ile kalkınma kavramı ile bir araya getirilmiştir. Zira amaç, kalkınmanın sürdürülebilir olmasını sağlayarak çevreye verilen zararı en aza indirgeyerek doğal kaynaklardan mümkün olduğu kadar en etkili şekilde faydalanmaktır. Resmi olarak ilk kez 1893 yılında İngiltere ve ABD arasında gerçekleştirilen Pasifik Denizi’ndeki kürklü fok popülasyonunun muhafazasını sağlamak adına yapılan “Bering Denizi Tahkimi”nde ele alınan sürdürülebilir kalkınma kavramının

⁶¹² CJEU, *Case C-188/07: Commune de Mesquer v Total France SA and Total International Ltd*, ECLI:EU:C:2008:359 (24 June 2008), para. 78.

⁶¹³ CJEU, *Case C-188/07: Commune de Mesquer v Total France SA and Total International Ltd*, ECLI:EU:C:2008:359 (24 June 2008), para. 82.

⁶¹⁴ CJEU, *Case C-188/07: Commune de Mesquer v Total France SA and Total International Ltd*, ECLI:EU:C:2008:359 (24 June 2008), para. 48, 63.

özellikle çevresel kirliliğin sonuçlarının gözle görülür bir etki yaratmaya başladığı II. Dünya Savaşı sonrası önem kazanmaya başladığı görülmektedir. Ekonomik kazanç sağlamak adına devletlerin fütursuzca çevreyi tahrip etmeleri neticesinde iklim krizi ortaya çıkmış ve bu konu BM bünyesinde ciddiyetle ele alınmaya başlamıştır. Öncelikle çevrenin korunması ile ekonomik kalkınma arasındaki denge gözetilmeye çalışılmış ancak bunun başarılı olabilmesi için birtakım sosyal reformların da gerçekleştirilmesi gerektiği fark edilmiştir. Böylece sürdürülebilir kalkınmanın üç sütunu ortaya çıkmıştır.

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987 tarihli Brundtland Raporu'nda sürdürülebilir kalkınma *“Bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların kendi gereksinimlerini karşılama olanaklarını tehlikeye atmaksızın karşılayan kalkınma”* olarak tanımlanmıştır. Bu tanıma birçok eleştiri getirilmiş olsa da Brundtland Raporu sonrasında sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin ortak bir tanım noktasında uzlaşa gösterilememiştir. UAD'nin *Gabcikovo- Nagymaros* davasında Yargıç Weeramantry ayrı görüşünde, konuya farklı ve yenilikçi bir perspektiften bakmış; bu alanda yapılacak sonraki birçok tartışmanın da fitilini ateşlemiştir. BM, sürdürülebilir kalkınma ve çevrenin korunması konusunda birçok konferans düzenlemiş ve bu konferanslar neticesinde yumuşak hukuk niteliğinde birçok bildirge kabul edilmiştir. Yeni Delhi Bildirgesi'nde sürdürülebilir kalkınmanın ilkeleri en kapsamlı şekilde ele alınmış, sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşılması için benimsenmesi gereken ilkeler ortaya konulmuştur. Bu dönemde sürdürülebilir kalkınmanın tanımı ve özellikle normatif niteliğine ilişkin öğretide çokça tartışma süregelmiştir. BM bünyesinde sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin yapılan çalışmalar her ne kadar oldukça önem arz etse de Kuzey-Güney ülkeleri arasındaki çatışma, kanaatimizce sürdürülebilir kalkınmanın küresel çapta hayata geçirilmesinin önündeki en büyük engeli teşkil etmektedir.

AB, sürdürülebilir kalkınmanın ilk uygulayıcılarından biri olmuştur. Sürdürülebilir kalkınma, Maastricht Antlaşması'nda yer almasından bu yana istikrarlı bir şekilde AB hukuku müktesebatında kendine yer bulmuştur. AB kurucu Antlaşmaları içerisindeki hiyerarşik konumu, sürdürülebilir kalkınma ilkesinin AB yasal düzeninde ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu göstermektedir. AB'nin sürdürülebilir kalkınma anlayışı, öncelikle çevrenin korunması etrafında şekillenmiştir. Bu kapsamda sürdürülebilir kalkınma, çevrenin yüksek düzeyde korunması ilkesini içerirken; bu da ihtiyatlılık ilkesi, zararın kaynağında giderilmesi ilkesi, kirlenen öder ilkesi ve önleme ilkesi olarak bilinen alt ilkeleri kapsamakta ve ABİHA'nın 191. maddesindeki koruma hükmü ile çevrenin korunması, ekonomik

kalkınma zorunluluğuna karşı dengelenmektedir. Avrupa kurumları bu ilkeleri AB'nin ikincil mevzuatına dahil etmiş ve ABAD'ın içtihatlarıyla bu ilkeler, AB'nin yasal dokusuna işlenmiştir.⁶¹⁵ AB'nin sürdürülebilir kalkınma anlayışının çoğunlukla çevre etrafında şekillenmesi neticesinde sürdürülebilir kalkınma hedefinin sağlanmasına yönelik çeşitli düzenlemeler ve araçlar geliştirilmiştir. AB SKS'leri sürdürülebilir kalkınma hedefinin gerçekleştirilmesi konusunda Birliğin güncel yol haritasını belirlemekte, ÇEP'ler ekonomik menfaatlerin çevresel uyum içerisinde yürütülmesine ilişkin politikaları ortaya koymaktadır. AB içerisinde çevrenin korunmasına yönelik önleyici mekanizmalardan biri olan ÇED'ler ve bunlardan daha geniş bir analizi benimseyen SÇD'ler, AB'nin çevresel tahribatı önleme çabalarında önemli araçlardır. AYM ile Avrupa'nın 2050 yılına kadar net sıfır sera gazı emisyonuyla dünyanın ilk iklim nötr kıtası haline gelmesi amaçlanmakta ve bu açıdan dünyada eşi benzeri olmayan bir büyüme stratejisi ortaya konmaktadır. Yalnızca bu strateji göz önüne alındığında bile AB'nin sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşma konusundaki kararlığı net bir şekilde görülmektedir. Bu konuda eleştirilebilecek bir husus AB'nin sürdürülebilir kalkınma ilkelerini bir taslaktan öteye götürememiş olmasıdır. Ancak sürdürülebilir kalkınma konusunda BM bünyesinde yapılan düzenlemelerin oluşturulmasına aktif olarak katılım gösteren AB'nin; BM'nin halihazırda ortaya koyduğu ilkeleri kabul etmekle yetindiği de ifade edilebilir.

ABAD, AB'nin yargı mercii olarak görev yapmakta ve Birlik içerisinde Birlik hukukunun yeknesak bir şekilde uygulanmasına hizmet etmektedir. Bunun yanında AB Üye Devletlerinin ulusal mahkemelerinde AB hukukunun uygulanması noktasında ortaya çıkan sorunlarda, ulusal mahkemelerin ABAD'a çeşitli sorular yönelttiği görülmektedir. 3. Bölümde ortaya koymuş olduğumuz çoğu karar, ABAD'ın ön karar niteliğindeki kararlarından oluşmaktadır. Bu kararlar Birlik hukukunun somutlaştırılması noktasında oldukça önem arz etmektedir. İçtihatlarla bakıldığında ABAD'ın, çevrenin korunması ve sürdürülebilir kalkınma konusunda gerek ulusal gerekse de uluslararası birçok mahkemeden daha yenilikçi bir tutum benimsediği görülebilir. Her ne kadar ABAD birçok mahkemeden daha cesur içtihatlar ortaya koyuyorsa da sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin kararlara bakıldığında çoğunlukla bu konuya çevresel açıdan ele aldığını görmek mümkündür. Oysaki sürdürülebilir kalkınma çevrenin korunması yanında ekonomik ve sosyal kalkınmayı da öngören şemsiye bir terimdir. Öyle ki günümüzde BM'nin belirlemiş olduğu ilk

⁶¹⁵ Luis A. Avilés, "Sustainable Development and Environmental Legal Protection in the European Union: A Model For Mexican Courts to Follow?", *Mexican Law Review [online]* Vol. VI/No. 2 (ts.), 251-272.

sürdürülebilir kalkınma hedefi yoksulluğun ortadan kaldırılmasıdır. Bu açıdan sosyal alanda verilen birçok kararda (örneğin eğitime ilişkin veya kadın erkek eşitliğine ilişkin verilen kararlarda) sürdürülebilir kalkınma şemsiyesi altına girmektedir. Ancak ABAD'ın konuya daha dar bir pencereden yaklaştığı ve sürdürülebilir kalkınmayı yalnızca çevresel konular ile sınırladığı görülmektedir. Benzer bir yorum diğer uluslararası mahkemeler için de yapılabilir. Bu, bir açıdan bakıldığında anlaşılabilir bir durumdur. Zira sürdürülebilir kalkınmanın kapsam alanını genişleterek esas amacından sapacağı endişesi taşınması mümkündür. Ancak kanaatimizce bu kavrama yalnızca çevre perspektifinden bakılması da onun tüm potansiyelinden yararlanmamızı engellemektedir. Her ne kadar insan haklarında yapılacak iyileşmeler insan hakları hukukunun alanına girse de bir açıdan sürdürülebilir kalkınmanın da alanına girmektedir. Bu sebepten her ne kadar normatifliği tartışmalı da olsa sürdürülebilir kalkınmanın yalnızca bir ilkedan çok hukukun birçok alanının kesişim kümesinde yer alan ayrı bir hukuk dalı olduğu görüşündeyiz.

ABAD'ın içtihatlarına bakıldığında özellikle ihtiyatlılık ilkesini istikrarlı bir şekilde uyguladığını görmek mümkündür. Ayrıca ihtiyatlılık ve yüksek seviyede koruma ilkelerini geniş yorumlayarak insan sağlığının korunmasını da bu alana dahil ettiği görülmektedir. Bu açıdan çevrenin korunması prensibi genişletilmekte, ekonomik kalkınmanın daha geniş bir koruma alanı ile dengelendiği görülmektedir. Her ne kadar entegrasyon, sürdürülebilir kalkınmanın merkezinde yer alıyor olsa da bu ilkeye içtihatlarda yapılan atıfların oldukça az olduğu belirtilmelidir. İchtihat sayısının az olduğu bir diğer alan da açık ve demokratik toplum ilkesi ve vatandaşların katılımı ilkeleridir. Aarhus Sözleşmesi kapsamında ele alınan bu iki ilkenin ABAD içtihatlarındaki yerinin AIHM'in oldukça güncel *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v Switzerland* kararı sonrasında artış göstermesi mümkündür.

Sürdürülebilir kalkınma, günümüzde birçok alanda en önemli ve etkili politika oluşturma ilkesi haline gelmiştir. BM'nin çabaları ile gelişmiş ve şekillenmiş, AB'de bu sürecin en büyük katılımcılarından biri olmuştur. Nitekim AB, birçok düzenleme aracılığıyla sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşma konusundaki kararlılığını göstermiştir. AB bünyesindeki bu düzenlemeler ve ABAD'ın içtihatları, başta Türkiye olmak üzere birçok gelişmekte olan ülkeye sürdürülebilir kalkınma konusunda ilham kaynağı ve yol gösterici olabilecektir.

KAYNAKÇA

Aksar, Yusuf. *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 7. Baskı, 2023.

Al, İbrahim. “Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeşil Ekonomi: Türkiye İçin Bir Endeks Önerisi”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/1 (30 Haziran 2019), 112-124.

Alex Williams, “Duarte Agostinho v Portugal – Strasbourg Gives Judgment in Landmark Climate Change Case”, Erişim 25 Kasım 2024
<https://cornerstonebarristers.com/duarte-agostinho-v-portugal-strasbourg-gives-judgment-in-landmark-climate-change-case/>.

Allen, Ted. “The Phillippine Children’s Case: Recognizing Legal Standing for Future Generations.” *Georgetown International Environmental Law Review* 6/3 (1994), 713-742.

Andrade Correa, Fabiano de. “The Rio+20 Conference and International Law: towards a multi-layered multilateralism?” 50/4 (2012), 500-513.

Arsava, A. Füsün. “Amsterdam Anlaşmasının Ortak Hükümlerinin Analizi”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (01 Aralık 2000), 185-196.

Atapattu, Sumudu A. vd. (ed.). *The Cambridge handbook of environmental justice and sustainable*. Cambridge, United Kingdom ; New York, NY: Cambridge University Press, First paperback edition., 2022.

Avilés, Luis A. “Sustainable Development and Environmental Legal Protection in the European Union: A Model For Mexican Courts to Follow?” *Mexican Law Review [online]* Vol. VI/No. 2 (2014), 251-272.

Avilés, Luis A. “Sustainable Development and the Legal Protection of the Environment in Europe”. *Sustainable Development Law & Policy* 3/12 (2012), 29-34.

- Aydın, Ahmet Hamdi- Çamur, Ömer. “Avrupa Birliği Çevre Politikaları ve Çevre Eylem Programları Üzerine Bir İnceleme”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/13 (Nisan 2017), 21-44.
- Baker, Susan. “The evolution of European Union environmental policy: 89 from growth to sustainable development?” *The politics of sustainable development: theory, policy and practice within the European Union*. ed. Susan Baker. Global Environmental Change Series. London ; New York: Routledge, 1997.
- Bándi, Gyula. “Principles of EU Environmental Law Including (the Objective of) Sustainable Development”. *Research Handbook on EU Environmental Law*. ed. Marjan Peeters- Mariolina Eliantonio. Edward Elgar Publishing, 2020.
- Barral, V. “Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm”. *European Journal of International Law* 23/2 (01 Mayıs 2012), 377-400.
- Birnie, Patricia W. vd. *International law and the environment*. Oxford; New York: Oxford University Press, 3rd ed., 2009.
- Boissière, Bruno. “The EU Sustainable Development Discourse – An Analysis”: *L’Europe en Formation* No. 352/2 (01 Ağustos 2009), 23-39.
- Bosselmann, Klaus. *The principle of sustainability: transforming law and governance*. Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2008.
- Boyle, Alan E.- David Freestone (ed.). *International law and sustainable development: past achievements and future challenges*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2001.
- Bozoğlu, Baran. “Sürdürülebilir Kalkınmanın Küresel Çöküşü”. *Dr. Baran Bozoğlu*. Şubat 2008. Erişim 22 Eylül 2024. <https://baranbozoglu.com/surdurulebilir-kalkinmanin-kuresel-cokusu/>.
- Carpentier, Chantal Line- Braun, Hannah. “Agenda 2030 for Sustainable Development: A Powerful Global Framework”. *Journal of the International Council for Small Business* 1/1 (02 Ocak 2020), 14-23.

Chalmers, Damian vd. *European Union Law: Cases and Materials*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2. ed., 2011.

CJEU. Case 11-70: Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel, ECLI:EU:C:1970:114 (17 December 1970). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A61970CJ0011>.

CJEU. Case 181-73: R. & V. Haegeman v Belgian State, ECLI:EU:C: 1974:41 (30 April 1974). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61973CJ0181>.

CJEU. Case 22-70: Commission of the European Communities v Council of the European Communities, ECLI:EU:C:1971:32 (3 March 1971). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61970CJ0022>.

CJEU. Case 22-70: Commission of the European Communities v Council of the European Communities, ECLI:EU:C:1971:32 (3 March 1971). Opinion of Advocate General Ruiz-Jarabo Colomer. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61970CJ0022>.

CJEU. Case 26-62: NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration, ECLI:EU:C:1963:1 (5 February 1963). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61962CJ0026>.

CJEU. Case 6/64: Flaminio Costa v E.N.E.L, Case 6/64: Flaminio Costa v E.N.E.L ECLI:EU:C:1964:66 (15 July 1964). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A61964CJ0006>.

CJEU. Case C- 240/83: Procureur de la République v Association de défense des brûleurs d'huiles usagées, ECLI:EU:C:1985:59 (7 February 1985). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A61983CJ0240>.

CJEU. Case C-105/09 and 110/09: Terre wallonne ASBL and Inter-Environnement Wallonie ASBL v Région wallonne, ECLI:EU:C:2010:355 (17 June 2010). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0105>

- CJEU. Case C-180/96: United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Commission of the European Communities, ECLI:EU:C:1998:192 (5 May 1998). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61996CJ0180>.
- CJEU. Case C-2/90: Commission of the European Communities v Kingdom of Belgium, ECLI:EU:C:1992:310 (9 July 1992). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61990CJ0002>.
- CJEU. Case C-209/98: Entreprenørforeningens Affalds/Miljøsektion (FFAD) v Københavns Kommune (Sydhavnens Sten & Grus) ECLI:EU:C: 2000:279 (23 May 2000). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61998CJ0209>.
- CJEU. Case C-22-70: Commission of the European Communities v Council of the European Communities, ECLI:EU:C:1971:32 (31 March 1971). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61970CJ0022>.
- CJEU. Case C-293/97: The Queen v Secretary of State for the Environment and Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte H.A. Standley and Others and D.G.D. Metson and Others, ECLI:EU:C:1999:215 (29 April 1999). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61997CJ0293>
- CJEU. Case C-318/98: Criminal proceedings against Giancarlo Fornasar, Andrea Strizzolo, Giancarlo Toso, Lucio Mucchino, Enzo Peressutti and Sante Chiarcosso, ECLI:EU:C:2000:337 (22 June 2000). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A61998CJ0318>.
- CJEU. Case C-335/16: VG Čistoća d.o.o. v Đuro Vladika, Ljubica Vladika, ECLI:EU:C:2017:242 (30 March 2017). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62016CJ0335>
- CJEU. Case C-341/95 Gianni Bettati v Safety Hi-Tech Srl., ECLI:EU:C:1998: (14 July 1998). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61995CJ0341>.
- CJEU. Case C-371/98: First Corporate Shipping, ECLI:EU:C:2000:600 (07 November 2000). <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-371/98>

- CJEU. Case C-376/98: Germany v. Parliament and Council, ECLI:EU:C:2000:544 (5 October 2000). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61998CJ0376>.
- CJEU. Case C-378/08: Raffinerie Mediterranee (ERG) SpA, Polimeri Europa SpA, Syndial SpA v Ministero dello Sviluppo economico, etc., ECLI:EU:C:2010:126 (22 October 2009). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62008CC0378>.
- CJEU. Case C-400/08: European Commission v Kingdom of Spain, ECLI:EU:C:2011:172 (24 March 2011). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=ecli%3AECLI%3AEU%3AC%3A2011%3A172>.
- CJEU. Case C-419/97: ARCO Chemie Nederland Ltd and Others v the Dutch Minister of Environment, ECLI:EU:C:2000:318 (15 June 2000). <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-418/97&language=en>.
- CJEU. Case C-43/10: Nomarchiaki Aftodioikisi Aitolokarnanias and Others (Acheloos river), ECLI:EU:C:2012:560 (11 September 2012). <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=126642&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=13544255>.
- CJEU. Case C-453/00 Kühne & Heitz v Productschap voor Pluimvee en Eieren, ECLI:EU:C:2004:17 (13 January 2004). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=ecli%3AECLI%3AEU%3AC%3A2004%3A17>.
- CJEU. Case C-50/09: European Commission v Ireland, ECLI:EU:C:2011:109 (3 March 2011). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0050>.
- CJEU. Case C-50/10: European Commission v Italian Republic, ECLI:EU:C:2011:200 (31 March 2011). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A62010CJ0050>.
- CJEU. Case C-557/15: Commission v Malta, ECLI:EU:C:2018:477 (21 June 2018). <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-557/15>.

- CJEU. Case C-6/99: Association Greenpeace France and Others v Ministère de l'Agriculture et de la Pêche and Others, ECLI:EU:C:2000:148 (21 March 2000). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:61999CJ0006>.
- CJEU. Case C-626/22: Ilva and Others, ECLI:EU:C:2024:542 (25 June 2024). <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=sustainable%2Bdevelopment&docid=287502&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=3810636#ctx1>.
- CJEU. Case C-664/15: Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation, OJ C 111, 29.3.2016, p. 4–5 (29 March 2016). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62015CN0664>.
- CJEU. Case C-72/95, Aannemersbedrijf P.K. Kraaijeveld BV e.a. v Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. Reference for a preliminary ruling: Raad van State- Netherlands, ECLI:EU:C: 1996:404 (24 October 1996). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61995CJ0072>.
- CJEU. Case C-77/09: Gowan Comércio Internacional e Serviços Lda v Ministero della Salute, ECLI:EU:C:2010:803 (22 December 2010). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=ecli:ECLI:EU:C:2010:803>.
- CJEU. Case C-826/18:LB, Stichting Varkens in Nood, Stichting Dierenrecht, Stichting Leefbaar Buitengebied v College van burgemeester en wethouders van de gemeente Echt-Susteren, OJ C 72, 1.3.2021, p. 3–4 (14 January 2021). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62018CA0826>.
- CJEU. Case C-91/05: Commission of the European Communities v Council of the European Union, ECLI:EU:C:2008:288 (20 May 2008). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62005CJ0091>.
- CJEU. Case C-188/07: Commune de Mesquer v Total France SA and Total International Ltd, ECLI:EU:C:2008:359 (24 June 2008). <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=69388&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1251491>.

- CJEU. Case C-195/12: Industrie du bois de Vielsalm & Cie (IBV) SA v Région wallonne, ECLI:EU:C:2013:293 (8 May 2013). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CC0195>.
- CJEU. Case C-234/22: Roheline Kogukond MTÜ and Others v Keskkonnaagentuur, ECLI:EU:C:2024:211 (7 March 2024). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62022CJ0234>.
- CJEU. Case C-252/22: Societatea Civilă Profesională de Avocați AB & CD v Consiliul Județean Suceava and Others, ECLI:EU:C:2024:13 (11 January 2024). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62022CJ0252>.
- CJEU. Case T-13/99: Pfizer Animal Health SA v Council of the European Union., ECLI:EU:T:2002:209 (11 September 2002). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61999TJ0013>.
- CJEU. Joined cases C-175/98 and C-177/98: Criminal proceedings against Paolo Lirussi and Francesca Bizzaro, ECLI:EU:C:1999:486 (05 October 1999) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A61998CJ0175>.
- CJEU. Opinion of the Court of 14 December 1991, ECLI:EU:C:1991:490 (14 December 1991) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61991CV0001>.
- Cordonier Segger, Marie-Claire vd. “Prospects for Principles of International Sustainable Development Law after the WSSD: Common but Differentiated Responsibilities, Precaution and Participation”. *Review of European Community & International Environmental Law* 12/1 (2003), 54-68.
- Cordonier Segger, Marie-Claire- Gehring, Markus. “The principle of integration for sustainable development in European policy and jurisprudence”. *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals: 1992–2012*. ed. Marie-Claire Cordonier Segger- H.E. Judge C. G. Weeramantry. 597-615. Abingdon, Oxon; New York, NY : Routledge, 2017. | Series: Routledge research in international environmental law: Routledge, 2017.

Cordonier Segger, Marie-Claire- Khalfan, Ashfaq. *Sustainable development law: principles, practices, and prospects*. Oxford, UK; New York: Oxford University Press, 2004.

Council of the European Union, *Council Regulation (EC) No 3093/94 of 15 December 1994 on substances that deplete the ozone layer*, OJ L 333, 22.12.1994, p. 1–20 (15 December 1994). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A31994R3093>.

Council of the European Union, Representatives of the Governments of the Member States. *Resolution of The Council of The European Communities and of The Representatives of The Governments of The Member States, Meeting Within The Council, of 7 February 1983 on the continuation and implementation of a European Community policy and action programme on the environment (1982 to 1986)*, OJ C 46, 17.2.1983, p. 1–16, 17 February 1983. Erişim 16 Ekim 2024. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A41983X0217>.

Council of the European Union. *75/436/Euratom, ECSC, EEC: Council Recommendation of 3 March 1975 regarding cost allocation and action by public authorities on environmental matters*, OJ L 194, 25.7.1975, p. 1–4, (03 March 1975). 05 Ekim 2024. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31975H0436>.

Council of the European Union. *88/540/EEC: Council Decision of 14 October 1988 Concerning the Conclusion of the Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer and the Montreal Protocol on Substances That Deplete the Ozone Layer*, OJ L 297, 31.10.1988, p. 8–9 (31 October 1988). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31988D0540>.

Council of the European Union. *Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora*, OJ L 206, 22.7.1992, p. 7–50 (21 May 1992). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A01992L0043-20130701>.

Council of the European Union. Representatives of the Governments of the Member States, *Declaration of the Council of the European Communities and of the representatives of the Governments of the Member States meeting in the Council of 22 November 1973 on the pro- gramme of action of the European Communities on the environment*,

OJ C 112, 20.12.1973, p. 1–53 (20 December 1973). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A41973X1220>.

Council of The European Union. *Review of the EU Sustainable Development Strategy*, No. 10917/06 (26 June 2006). <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2010917%202006%20INIT/EN/pdf>.

Court of Justice of The European Union. “The Institution” Erişim 27 Eylül 2024. https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_6999/fr/.

Craig, Paul P.- De Búrca, Gráinne. *EU Law: Text, Cases, and Materials*. Oxford: University Press, 5. ed., 2011.

Çokişler, Nazım- Çokişler, Elvan. “Sürdürülebilir Kalkınma Kavramına Getirilen Eleştiriler”. *International Journal of Contemporary Tourism Research* 1 (2017), 1-7.

Dadomo, Christian- Quéniwet, Noëlle. *European Union Law*. Saltford: Hall & Stott Publishing, Third Edition, 2020.

Das, Onita. *Environmental protection, security and armed conflict: a sustainable development perspective*. Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar Pub, 2013.

Decleris, Michael- Directorate-General for Environment (European Commission). *The law of sustainable development – General principles*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2000.

Duarte Agostinho and Others v. Portugal and Others (Grand Chamber Decison) No. 39371/20, European Court of Human Rights (09 April 2024).

Dunphy, Dexter vd. (ed.). *Sustainablity and Sustainable Development”, Sustainability: The Corporate Challenge of the 21th Century*. Allen&Unwin, 2000.

Durmaz, Burcu. *Avrupa Birliğinde Çevre Politikası Alanında Muhtemel Müzakere Sürecine Yönelik Gerekli Hazırlıkların Örneklerle Çalışılması*. Ankara: Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Uzmanlık Tezi, 2004.

ECHR. Cordella and Others v. Italy, K. 54414/13 and 54264/15 (24 January 2019). [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22002-12310%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-12310%22]})

ECHR. Press Release, The Court has declared inadmissible the applications lodged against Portugal and 32 other States on the issue of climate change, K. ECHR 089 (09 April 2024). https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2024/20240409_3937120_press-release.pdf.

ECHR. Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland (dec.), No. 53600/20, (9 April 2024). [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22002-13649%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-13649%22]}).

Eeckhout, Piet. *External Relations of the European Union: Legal and Constitutional Foundations*. Oxford: Oxford Univ. Press, 2005.

Elias, Olufemi- Wong, Meagan. “Environmental Impact Assessment”. *Research Handbook on International Environmental Law*. ed. Malgosia Fitzmaurice vd. 188-208. Edward Elgar Publishing, 2021.

EUR- Lex. “Environment”, Erişim 22 Ağustos 2024. <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/environment.html>.

European Union. *Treaty on European Union* (Consolidated Version 2016, OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388), Preamble, (07 June 2016) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2016:202:TOC>.

Eurofound. “Cardiff process, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions”. Erişim 05 Ekim 2024. <https://www.eurofound.europa.eu/en/european-industrial-relations-dictionary/cardiff-process>.

European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs. *Communication From The Commission To The European Parliament, The Council,*

The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions Sustainable Europe Investment Plan European Green Deal Investment Plan, COM/2020/21 final (14 January 2020). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0021>.

European Commission, Secretariat-General. *Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions The European Green Deal*, COM/2019/640 final, (11 December 2019). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>.

European Commission. “Environment Action Programme to 2030 The 8th Environment Action Programme (EAP) Will Guide European Environmental Policy until the End of the Decade.”. Erişim 24 Ağustos 2024. https://environment.ec.europa.eu/strategy/environment-action-programme-2030_en.

European Commission. “Environment: European Commission urges Italy to address severe pollution issues at Europe’s biggest steel plant” 16 October 2014. Erişim 16 Kasım 2024. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_14_1151.

European Commission. “Environmental Impact Assessment”. Erişim: 27 Eylül 2024. https://environment.ec.europa.eu/law-and-governance/environmental-assessments/environmental-impact-assessment_en.

European Commission. “Financing the Green Transition: The European Green Deal Investment Plan and Just Transition Mechanism” 4 January 2020. Erişim 15 Eylül 2024. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_17.

European Commission. “Overview of Sustainable Finance: What Is Sustainable Finance?”. Erişim 15 Eylül 2024. https://finance.ec.europa.eu/sustainable-finance/overview-sustainable-finance_en.

European Commission. “The European Green Deal Investment Plan and Just Transition Mechanism Explained” 14 January 2020. Erişim 15 Eylül 2024. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_24.

European Commission. “The European Green Deal Striving to be the first climate-neutral continent”. Erişim 15 Eylül 2024. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.

European Commission. “The European Green Deal”. Erişim 15 Eylül 2024. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/story-von-der-leyen-commission/european-green-deal_en.

European Commission. *Communication from the Commission A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development*, COM/2001/0264 final, (15 May 2001). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52001DC0264>.

European Commission. *Communication from the Commission on the Precautionary Principle*, COM (2000) 1 final, (02 February 2000). Erişim 10 Ağustos 2024. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52000DC0001>.

European Commission. *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, 2003 Environmental Policy Review. Consolidating the environmental pillar of sustainable development*, COM/2003/0745 final, (02 February 2004). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52003DC0745>.

European Commission. *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament- Draft Declaration on Guiding Principles for Sustainable Development*, COM/2005/0218 Final (25 May 2005). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52005DC0218>

European Commission. *Communication from the Commission to the European Council of 27 May 1998 on A Partnership For Integration: A Strategy for Integrating the Environment into EU Policies*, COM/98/0333 final (Cardiff-Not published in the Official Journal, 1998). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52005DC0218>.

European Commission. Directorate General for Communication. *The Just Transition Mechanism: Making Sure No One Is Left behind: The European Green Deal*. LU:

Publications Office (2020). Erişim 10 Ağustos.
<https://data.europa.eu/doi/10.2775/10091>.

European Commission. Directorate General for the Environment. vd. *Environmental Impact Assessment of Projects: Guidance on Screening (Directive 2011/92/EU as Amended by 2014/52/EU)*. LU: Publications Office, (2017).
<https://data.europa.eu/doi/10.2779/875365>.

European Commission. *EEC Fourth Environmental Action Programme (1987-1992) Draft for a Resolution of The Council of The European Communities on the continuation and implementation of a European Community policy and action programme on the environment (1987-1992) (submitted by the Commission to the Council)*, COM/86/485FINAL OF 09/10/86, OJ C 70, 18.3.1987, p. 6–45 (18 March 1987).
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A51986DC0485>.

European Commission. *Proposal for a Resolution of The Council of The European Communities on a Community programme of policy and action in relation to the environment and sustainable development*, COM/92/23FINAL OF 27/3/92 (27 March 1992).
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:1992:23:FIN>

European Commission. *The general principles of food law in the European Union- Commission Green Paper*, COM/97/0176 final (1997). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A51997DC0176>.

European Commission. *White Paper on food safety*, COM/99/0719 final (12 January 2000).
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3A132041>.

European Communities, *Consolidated version of the Treaty on European Union*, (26 October 2012), OJ C 326, 26.10.2012, p. 13–390. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:12012M/TXT>.

European Communities. *Treaty on European Union*, OJ C 191, 29.7.1992 p. 1–112 (29 July 1992).
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AC%3A1992%3A191%3ATOC>.

European Communities. *Single European Act*, OJ L 169, 29.6.1987, p. 1–28, (17 February 1986). https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:a519205f-924a-4978-96a2-b9af8a598b85.0004.02/DOC_1&format=PDF.

European Community, *Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community*, signed at Lisbon, 13 December 2007, OJ C 306, 17.12.2007, p. 1–27 (13 December 2007).

European Community. *Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts*, Official Journal C 340, 10/11/1997 P. 0001- 0144 (10 November 1997). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11997D%2FTXT>.

European Council, “Cardiff European Council 15/16.06.1998: Presidency Conclusions”. Erişim 05 Ekim 2024. https://www.europarl.europa.eu/summits/car1_en.htm.

European Council. *Council Directive 85/337/EEC of 27 June 1985 on the Assessment of the Effects of Certain Public and Private Projects on the Environment*, OJ L 175, 5.7.1985, p. 40–48 (05 July 1985). <http://data.europa.eu/eli/dir/1985/337/oj>.

European Council: Council of the European Union. “Why two Councils?” Erişim 19 Kasım 2024. <https://www.consilium.europa.eu/en/european-council-and-council-of-the-eu/#:~:text=The%20European%20Council%20and%20the%20Council%20are%20not%20to%20be,and%20the%20rule%20of%20law>.

European Economic Community. *Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer*, OJ L 297, 31.10.1988, p. 10–20 (31 October 1988). <http://data.europa.eu/eli/convention/1988/540/oj>.

European Environment Agency. “The Natura 2000 Protected Areas Network”. 28 February 2023. Erişim 04 Ekim 2024. <https://www.eea.europa.eu/themes/biodiversity/natura-2000/the-natura-2000-protected-areas-network>

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. “European Industrial Relations Dictionary: Direct Effect”. 15 February 2017. Erişim 15 Kasım 2024. <https://www.eurofound.europa.eu/en/european-industrial-relations-dictionary/direct-effect#:~:text=Industrial%20Relations%20Dictionary->

[.Direct%20effect%20is%20a%20principle%20of%20EU%20law.,is%20subject%20to%20several%20conditions.](#)

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. “European Industrial Relations Dictionary: Supremacy of EU Law”. 28 June 2018. Erişim 15 Kasım 2024. <https://www.eurofound.europa.eu/en/european-industrial-relations-dictionary/supremacy-eu-law>

European Network of National Human Rights Institutions. “The Grand Chamber of the European Court of Human Rights issues groundbreaking judgment on climate change and human rights”. 12 Nisan 2024. Erişim 21 Eylül 2024. <https://ennhri.org/news-and-blog/the-grand-chamber-of-the-european-court-of-human-rights-issues-groundbreaking-judgment-on-climate-change-and-human-rights/>.

European Parliament, Council of the European Union, *Directive 2008/1/EC of the European Parliament and of the Council of 15 January 2008 concerning integrated pollution prevention and control (Codified version) (Text with EEA relevance) OJ L 24, 29.1.2008, p. 8–29 (15 January 2008).* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32008L0001>.

European Parliament, Council of the European Union. *Regulation (EC) No 1907/2006 of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 Concerning the Registration, Evaluation, Authorisation and Restriction of Chemicals (REACH), Establishing a European Chemicals Agency, Amending Directive 1999/45/EC and Repealing Council Regulation (EEC) No 793/93 and Commission Regulation (EC) No 1488/94 as Well as Council Directive 76/769/EEC and Commission Directives 91/155/EEC, 93/67/EEC, 93/105/EC and 2000/21/EC , OJ L 396, 30.12.2006, p. 1–850: EU, (18 December 2006).* <http://data.europa.eu/eli/reg/2006/1907/oj>.

European Parliament, Council of the European Union. *Decision (EU) 2022/591 of the European Parliament and of the Council of 6 April 2022 on a General Union Environment Action Programme to 2030, OJ L 114, 12.4.2022, p. 22–36 (12 April 2022).* <http://data.europa.eu/eli/dec/2022/591/oj>.

European Parliament, Council of the European Union. *Decision No 1386/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 20 November 2013 on a General Union*

Environment Action Programme to 2020 'Living well, within the limits of our planet'
Text with EEA relevance, OJ L 354, 28.12.2013, p. 171–200 (28 November 2013).
<http://data.europa.eu/eli/dec/2013/1386/oj>.

European Parliament, Council of the European Union. *Decision No 1600/2002/EC of the European Parliament and of the Council of 22 July 2002 Laying down the Sixth Community Environment Action Programme*, OJ L 242, 10.9.2002, p. 1–15 (10 September 2002). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32002D1600>.

European Parliament, Council of the European Union. *Directive 2001/42/EC of the European Parliament and of the Council of 27 June 2001 on the Assessment of the Effects of Certain Plans and Programmes on the Environment*, OJ L 197, 21.7.2001, p. 30–37 (27 June 2001). <http://data.europa.eu/eli/dir/2001/42/oj>.

European Parliament, Council of the European Union. *Directive 2004/35/CE of The European Parliament and of The Council of 21 April 2004 on Environmental Liability with Regard to the Prevention and Remedying of Environmental Damage*, OJ L 143, 30.4.2004, p. 56–75 C 202 (30 April 2004). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32004L0035>.

European Parliament, Council of the European Union. *Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on Waste and Repealing Certain Directives (Text with EEA Relevance)*, OJ L 312, 22.11.2008, p. 3–30 (22 November 2008). <http://data.europa.eu/eli/dir/2008/98/oj>.

European Parliament, Council of the European Union. *Directive 2011/92/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on the Assessment of the Effects of Certain Public and Private Projects on the Environment (Codification) Text with EEA Relevance*, OJ L 26, 28.1.2012, p. 1–21 (28 January 2012). <http://data.europa.eu/eli/dir/2011/92/oj>.

European Parliament, Council of the European Union. *Directive 2014/52/EU of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 amending Directive 2011/92/EU on the assessment of the effects of certain public and private projects on*

the environment Text with EEA relevance, OJ L 124, 25.4.2014, p. 1–18 (16 April 2014). <http://data.europa.eu/eli/dir/2014/52/oj>.

European Parliament, Council of the European Union. *Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) (recast) (Text with EEA relevance*, OJ L 334, 17.12.2010, p. 17–119 (24 November 2010). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32010L0075>.

European Parliament, Council of the European Union. *Directive E 2000/60/EC of The European Parliament and of The Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy*, OJ L 327, 22.12.2000, p. 1–73 (22 December 2000). <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/60/oj>.

European Parliament, Council of the European Union. *Regulation (EC) No 1272/2008 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008 on Classification, Labelling and Packaging of Substances and Mixtures, Amending and Repealing Directives 67/548/EEC and 1999/45/EC, and Amending Regulation (EC) No 1907/2006 (Text with EEA Relevance)*, OJ L 353, 31.12.2008, p. 1–1355, (16 December 2008). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/1272/oj>.

European Parliament, Council of the European Union. *Regulation (EC) No 999/2001 of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 Laying down Rules for the Prevention, Control and Eradication of Certain Transmissible Spongiform Encephalopathies*, OJ L 147, 31.5.2001, p. 1–40, (31 May 2001). <http://data.europa.eu/eli/reg/2001/999/oj>.

European Parliament, Council of the European Union. *Regulation No 2493/2000 of the European Parliament and of the Council of 7 November 2000 on measures to promote the full integration of the environmental dimension in the development process of developing countries*, Regulation 32000R2493, OJ L 288, 15.11.2000, p. 1–5, (15 November 2000). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32000R2493>.

European Parliament: Think Tank. “60 years of Van Gend & Loos: Direct effect of EU law and a ‘new legal order’”. Erişim 1 Kasım

2024. [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2023\)73_9326](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2023)73_9326).

European Parliament. “Green Deal: Key to a Climate-Neutral and Sustainable EU”. 22 June 2022. Erişim 15 Eylül 2024. <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20200618STO81513/green-deal-key-to-a-climate-neutral-and-sustainable-eu#the-european-green-deal-goals-and-benefits-8>.

European Parliament. “Treaty of Nice”. Erişim 24 Ağustos 2024 <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-nice>.

European Parliament. European Green Deal Investment Plan (Sustainable Europe investment plan) COM (2020) 21. Erişim 15 Eylül 2024. <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-a-european-green-deal/file-european-green-deal-investment-plan>.

European Union:EUR-Lex. “Natura 2000”. Erişim 04 Ekim 2024. <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/natura-2000.html>.

European Union:EUR-Lex. “Preliminary Ruling Proceedings – Recommendations to National Courts”. Erişim: 04 Ekim 2024. <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/preliminary-ruling-proceedings-recommendations-to-national-courts.html>.

European Union. “Strategic Environmental Assessment”. Erişim 27 Eylül 2024. https://capacity4dev.europa.eu/info/strategic-environmental-assessment_en.

European Union. *Charter of Fundamental Rights of The European Union*, OJ C 326, 26.10.2012, p. 391–407 (26 October 2012). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:12012P/TXT>

European Union. *Consolidated text: Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union*, OJ C 202 7.6.2016, p. 47 (1 September 2024). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:12012P/TXT>

lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02016E%2FTXT-20240901.

European Union. *Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union Protocol (No 3) on The Statute of The Court of Justice of The European Union*, OJ C 202, 7.6.2016, p. 210–229 (07 June 2016).
http://data.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/pro_3/oj.

Fairhurst, John. *Law of the European Union*. Harlow, England London New York Boston: Pearson, Eleventh edition., 2016.

Fetting, Constanze. *The European Green Deal*. ESDN Report. Vienna: ESDN Office, December 2020. ESDN Office.

Fitzmaurice, Malgosia vd. *International Environmental Law: Text, Cases and Materials*. Cheltenham, UK Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing, 2022.

Fitzmaurice, Malgosia. *Contemporary issues in international environmental law*. Cheltenham, United Kingdom: Edward Elgar Publishing, 2009.

French, Duncan. “Sustainable development”. *Research Handbook on International Environmental Law*. ed. Malgosia Fitzmaurice vd. Edward Elgar Publishing, 2021.

GOV.UK. “Environmental Principles Policy Statement”. 31 January 2023. Erişim 27 Eylül 2024. <https://www.gov.uk/government/publications/environmental-principles-policy-statement/environmental-principles-policy-statement#the-5-environmental-principles>.

Government, The Scottish. *Scotland’s Guiding Principles on the Environment: Statutory Guidance. Prepared under section 17 of the UK Withdrawal from the European Union*, 2023.

Göçmen, İlke. “Avrupa Birliği İç Pazarında Çevrenin Korunması”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 69/3 (29 Aralık 2020), 1353-1378.

Göçmen, İlke. *Avrupa Birliği Hukukunun Temelleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2. Baskı., 2023.

- Grabitz/Hilf/Nettesheim, Das Recht der Europäischen Union- beck-online". Erişim 25 Ağustos 2024. https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata/komm/GrabitzHNKoEUR_47/cont/GrabitzHNKoEUR.htm.
- Günes, Ahmet Mithat. *Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi*. Ankara: Bilge, 1. Baskı, 2012.
- Güneş, Ahmet Mithat. *Avrupa Birliği Çevre Hukuku*. İstanbul: XII Levha, 1. Baskı, 2011.
- Güneş, Ahmet Mithat. *Çevre Hukuku*. Ankara: Adalet Yayınevi, 5. Baskı, 2023.
- Gürlüer, Afra Teren. *Rights of Future Generation: Right to Environment and Access to Natural Resources*. İstanbul: On iki Levha Yayıncılık, 2024.
- Halmaghi, Elisabeta-Emilia. "Environmental Action Programmes of the European Union – Programmes Supporting the Sustainable Development Strategy of the European Union". *Scientific Bulletin* 21/2 (01 Aralık 2016), 87-90.
- Hedemann-Robinson, Martin. *Enforcement of European Union environmental law*. Abingdon, Oxon; New York: Routledge-Cavendish, Second Edition, 2015.
- Herszenhorn, David M- La Baume, Maia de. "Von Der Leyen Challenges EU Capitals to Step Up". *POLITICO*. 16 September 2020. Erişim 14 Eylül 2024. <https://www.politico.eu/article/ursula-von-der-leyen-state-of-the-european-union-national-capitals-step-up/>.
- Hey, Christian. "III. EU Environmental Policies: A short history of the policy strategies. EU Environmental Policy Handbook". EU Commission- Working Document, 2007. Erişim 31 Ağustos 2024. <https://aei.pitt.edu/98675>.
- Hildt, Laura. "Implementation of Rulings for Nature Conservation: Court of Justice of the European Union Case Studies: Court of Justice of the European Union Case Studies". European Environmental Bureau and BirdLife Europe and Central Asia, 24 September 2020.

- ICJ. Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Courts Judgment of 20 December 1974 in the ICJ Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case, (1995). <https://www.icj-cij.org/case/97>.
- ICJ. *Gabcikovo-Nagymaros Project* (Hungary. v. Slovakia) No. 7 (25 September 1997). <https://www.icj-cij.org/case/92>.
- ICJ. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion*, Rep 94 (8 July 1996) Dissenting Opinion of Judge Koroma. <https://www.icj-cij.org/case/95>.
- ICJ. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion*, Rep 94 (8 July 1996). <https://www.icj-cij.org/case/95>.
- ICJ. *Nuclear Tests (New Zeland v. France) Judgment*, I.C.J. Reports 1974, p. 457 (20 December 1974). <https://www.icj-cij.org/case/59>.
- ICJ. *Pulp Mills on The River Uruguay (Argentina v. Uruguay)*, No. 135 (20 April 2010). <https://www.icj-cij.org/case/135>.
- ICJ. Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Courts Judgment of 20 December 1974 in the ICJ Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case, (1995) Dissenting opinion of Judge Weeramantry . <https://www.icj-cij.org/case/97>.
- International Council for Science. *A guide to SDG interactions: From science to implementation*. Paris: ICSU, 2017.
- International Law Association. *New Delhi Declaration of principles of international law relating to sustainable development*, Resolution 3/2002 (2002).
- IPCC. “The Intergovernmental Panel on Climate Change”. Erişim 19 Kasım 2024. <https://www.ipcc.ch>.
- Jans, Jan Hendrik- Vedder, Hans. *European Environmental Law*. Groningen: Europa law publishing, 3rd ed., 2008.

Jordan, Andrew- O’Riordan, Timothy. “The Precautionary Principle: A Legal and Policy History”. *The Precautionary Principle: Protecting Public Health, the Environment and the Future of Our Children; [This Publication Was Conceived and Assembled during the Preparation of the Fourth Ministerial Conference on Environment and Health, Budapest, Hungary, 23- 25 June 2004]*. ed. Marco Martuzzi, Weltgesundheitsorganisation. 31-48. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2004.

Kaczorowska, Alina. *European Union Law*. New York: Routledge, Third Edition., 2017.

Kassoti, Eva - Andrea Ott (ed.). “Centre for the Law of EU External Relations: Sustainable Europe and its Global Reach”. CLEER, 2022.

Katharina Rall, “European Court Hears Climate Crisis Case Brought by Children Lack of Promised Climate Action Threatens Human Rights” 29 September 2023. Erişim 1 Kasım 2024. <https://www.hrw.org/news/2023/09/29/european-court-hears-climate-crisis-case-broughtchildren#:~:text=Three%20years%20ago%2C%20four%20Portuguese,in%20Strasbourg%20heard%20their%20case.>

Kayhan, Ali. “Birleşmiş Milletler Çevre Programı Üzerine Bir İnceleme”. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni* 1 (Mart 2016), 61-90.

Kazhdan, Daniel. “Precautionary Pulp: ‘Pulp Mills’ and the Evolving Dispute between International Tribunals over the Reach of the Precautionary Principle”. *Ecology Law Quarterly* 38/2 (2011), 527-552.

Kenig-Witkowska, Maria. “The Concept of Sustainable Development in the European Union Policy and Law”. *Journal of Comparative Urban Law and Policy* Vol. 1/Iss.1 (2017), 64-80.

Kiss, Alexandre Charles- Shelton, Dinah. *Guide to International Environmental Law*. Leiden: Nijhoff, 2007.

Kotulla, Michael. “UmweltrechtGrundstrukturen und Fälle”. *EBL-Schweitzer*. Stuttgart: Richard Boorberg Verlag, 2014. <https://katalog.slub-dresden.de/id/0-1656618346>.

- Krämer, Ludwig. “Come on, Let’s Make a Plan—towards an 8th EU Environmental Action Programme”. *ERA Forum* 20/4 (March 2020), 659-681.
- Kütting, Gabriela. *Environment, society, and international relations: towards more effective international environmental agreements*. London ; New York: Routledge, 2000.
- Langlet, David. “Legal Preconditions for an Environmentally Sustainable European Union”. *Routes to a Resilient European Union*. ed. Antonina Bakardjieva Engelbrekt vd. 63-88. Cham: Springer International Publishing, 2022.
- Lee, Maria. *EU Environmental Law: Challenges, Change and Decision-Making (Modern Studies in European Law)*. Hart Publishing, 2005.
- Liberatore, Angela. “The Integration of Sustainable Development Objectives into EU Policy- Making Barriers and Prospects”. *The Politics of Sustainable Development: Theory, Policy and Practice within the European Union*. ed. Susan Baker. Global Environmental Change Series. London New York: Routledge, 1997.
- Lock, Tobias. *International Courts and Tribunal Series: The European court of Justice and International Courts*. ed. Ruth Mackenzie vd. Great Clarendon Street, Oxford, OX2 6DP, United Kingdom: Oxford University Press, 2015.
- Lowe, Vaughan. “Sustainable Development and Unsustainable Arguments”. *International Law and Sustainable Development*. ed. Alan Boyle- David Freestone. 19-37. Oxford University Press, 1999.
- M. Halvorssen, Anita. “International Law and Sustainable Development- Tools for International Law and Sustainable Development- Tools for Addressing Climate Change”. *Denver Journal of International Law & Policy Denver Journal of International Law & Policy* 39/3 Summer (2011).
- Mariolina Eliantonio. *Research handbooks in European law*. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing Limited, 2020.
- Marong, Alhaji B.M. “From Rio to Johannesburg: Reflections on the Role of International Legal Norms in Sustainable Development”. *Georgetown International Environmental Law Review* Vol. 16/Iss. 1, (2003), 21-76.

- McIntyre, Owen - Mosedale, Thomas. "The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law". *Journal of Environmental Law* 9/2 (01 January 1997), 221-241.
- Misonne, Delphine. "The Importance of Setting a Target: The EU Ambition of a High Level of Protection". *Transnational Environmental Law* 4/1 (April 2015), 11-36.
- Morano-Foadi, Sonia vd. *Fairhurst, Morano-Foadi and Neller's Law of the European Union*. Harlow, England London New York Boston San Francisco: Pearson, 2020.
- Nilsson, Måns vd. "Policy: Map the Interactions between Sustainable Development Goals". *Nature* 534/7607 (June 2016), 320-322.
- Nükhet, Turgut. "Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanmasında Katılımın Rolü". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 52/1 (1997), 1.
- OECD. *Recommendation of the Council on Guiding Principles concerning International Economic Aspects of Environmental Policies, "Annex", Guiding Principles*, (May 1972).
- Orebech, Peter vd. *The Role of Customary Law in Sustainable Development*. Cambridge University Press, 1. Basım, 2006.
- Oxford English Dictionary*. Erişim 16 Mayıs 2024.
https://www.oed.com/dictionary/sustainable_adj?tab=meaning_and_use#19472965.
- Önüt, Lale Burcu. *Avrupa Birliği Hukukunun Üye Devletlere Uygulanması*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2017.
- Özcan, Kübra Güldüren. *Sürdürülebilir Kalkınmanın Başarısızlığı: Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştiriler ve Hâkim Çevre Anlayışına Alternatif Yaklaşımlar*. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özgen, Nurettin. "Sürdürülebilirlik Kavramı ve Kullanım Alanları". *Sürdürülebilir Kalkınma*. İstanbul: Pegem Akademi, 2019.
- Özlüer, Ilgın Özkaya. *Çevresel Konularda Bilgiye Erişim Rehberi ve Aarhus Sözleşmesi*. çev. Elif Bozkurt- Gamze Ovacık. İstanbul: Ekoloji Kolektifi Derneği, 2018.

- Pallemaerts, Marc. “Stockholm’den Rio’ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım mı?”, çek. Bülent Duru, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 52/01 (1997).
- Pallemaerts, Marc. *The European Union and Sustainable Development: Internal and External Dimensions*. Brussels: IES, ts.
- Pavy, Eeva. “The Principle of Subsidiarity”. *Fact Sheets on the European Union European Parliament*. March 2024. Erişim 12 Eylül 2024. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/7/the-principle-of-subsidiarity>.
- Peeters, Marjan- Eliantonio, Mariolina. “On Regulatory Power, Compliance, and the Role of the Court of Justice in EU Environmental Law”. *Research handbook on EU environmental law*. ed. Marjan Peeters.
- Planning Permission Ireland. “Environmental Impact Assessments (EIA) and Strategic Environmental Assessments (SEA)”. Erişim 27 Eylül 2024. <https://planningpermissionireland.ie/multi-developments/3-environmental-impact-assessments-eia-and-strategic-environmental-assessments-sea/>.
- Pradhan, Prajal vd. “A Systematic Study of Sustainable Development Goal (SDG) Interactions”. *Earth’s Future* 5/11 (November 2017), 1169-1179.
- Rall, Katharina. “European Court Hears Climate Crisis Case Brought by Children Lack of Promised Climate Action Threatens Human Rights”. *Human Rights Watch*. 29 September 2023. Erişim 21 Eylül 2024. <https://www.hrw.org/news/2023/09/29/european-court-hears-climate-crisis-case-brought-children>.
- Ramsar Sites Information Service. “Severn Estuary”. 01 January 1999. Erişim 25 Eylül 2024. <https://rsis.ramsar.org/ris/67>.
- Rangreji, Luther. “Some Reflections on ‘The Future We Want’: Is The Sustainable Development’ Paradigm as a Guarantor of Ecological Security Under Serious Threat?” *Indonesian Journal of International Law* Volume 10/Number 2 Human Security (01 January 2013), 232-262.

- Reports of International Arbitral Awards, *Award between the United States and the United Kingdom relating to the rights of jurisdiction of United States in the Bering's sea and the preservation of fur seals*, Vol. XXVIII, pp 263-276, 15 August 1893.
- Republic of the Philippines Supreme Court. *Oposa, et al. v. Factoran* (Oposa, et al. v. Factoran), K. G.R. No. 101083 (30 July 1993).
- Sachs, Jeffrey D. *Sürdürülebilir Kalkınma Çağı*. çev. Barış Görmən. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınevi, 1. Basım, 2019.
- Sachs, Jeffrey D. vd. "Six Transformations to Achieve the Sustainable Development Goals". *Nature Sustainability* 2/9 (26 August 2019), 805-814.
- Sadeleer, Nicolas de. "The principles of prevention and precaution in international law: two sides of the same coin?" *Research Handbook on International Environmental Law*. ed. Malgosia Fitzmaurice vd. 151-187. Edward Elgar Publishing, 2021.
- Sadeleer, Nicolas de. *Environmental principles: from political slogans to legal rules*. New York: Oxford University Press, 2nd Press, 2020.
- Salvatore, Vincenzo. *The Role of Constitutional Courts in Multi-Level Governance: European Union: The Court of Justice of the European Union*. Publications Office of the European Union, 2016.
- Sands, Philippe vd. *Principles of international environmental law*. Cambridge, United Kingdom; New York, NY, USA: Cambridge University Press, Fourth edition, 2018.
- Sands, Philippe. "Environmental protection in the twenty-first century: sustainable development and international law". *Environmental Law, the Economy and Sustainable Development: The United States, the European Union and the International Community*. ed. Richard L. Revesz vd. 369-409. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Sands, Philippe. "International Courts and the Application of the Concept of 'Sustainable Development'". *Max Planck Yearbook of United Nations Law Online* 3/1 (1999), 389-405.

- Sarıbeyoğlu Skalar, Meltem. *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*. İstanbul: Beta Yayınları, 2015.
- Save the Children. “Groundbreaking Climate Case Involving Children to Be Heard by European Court Tomorrow”, 26 September 2023. Erişim 21 Eylül 2024. <https://www.savethechildren.net/news/groundbreaking-climate-case-involving-children-be-heard-european-court-tomorrow>.
- Scherer, Joachim- Heselhaus, Sebastian. *Umweltrecht*, in: Dausen, Manfred A. (Hrsg): *Handbuch des EU- Wirtschaftsrechts*. München, 26. Auflage, 2010.
- Schrijver, Nico. “The New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable Development”. *Sustainable Justice*. ed. Marie-Claire Cordonier Segger- C.G. Weeramantry. 549-560. Brill | Nijhoff, 2004.
- Schrijver, Nico. *The Evolution of Sustainable Development in International Law: Inception, Meaning and Status*. Leiden: Martinus Nijhoff, 2008.
- Schütze, Robert. *Introduction to European Law*. West Nyack: Cambridge University Press, 2nd ed., 2015.
- Segger, Marie-Claire Cordonier- H.E. Judge C. G. Weeramantry (ed.). *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals: 1992–2012*. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2017. | Series: Routledge research in international environmental law: Routledge, 1st ed., 2017.
- Segger, Marie-Claire Cordonier. “Significant Developments in Sustainable Development Law and Governance: A Proposal”. *Natural Resources Forum* 28/1 (February 2004), 61-74.
- Siddi, Marco. *The European Green Deal, Assessing Its Current State and Future Implementation*. Finnish Institute of International Affairs Working Paper, May 2020.
- Sikora, Alicja. “European Green Deal – Legal and Financial Challenges of the Climate Change”. *ERA Forum* 21/4 (January 2021), 681-697.

- Sohn, Louis B. “The Stockholm Declaration on the Human Environment”, *Harvard International Law Journal* Vol.14 (1973).
- Stone Sweet, Alec. *The Judicial Construction of Europe*. Great Clarendon Street, Oxford, OX2 6DP, United Kingdom: Oxford University Press, 2004.
- Sunstein, Cass. “Beyond the Precautionary Principle”. *UNIVERSITY OF PENNSYLVANIA LAW REVIEW* Vol. 151/1003 (2003).
- Syryt, Aleksandra vd. “Ethical and legal conditions of sustainable development – the perspective of primary EU law 3 and the case law of the Court of Justice 4 of the European Union in matters 5 of environmental protection.” *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series* 2019/137 (2019), 185-197.
- Tokarz, Stephen M. “A Golden Oppor A Golden Opportunity Dismissed: The New Z tunity Dismissed: The New Zealand v ealand v. France Nuclear Test Case”. *Denver Journal of International Law & Policy* 26/4 (January 1998), 745-758.
- Turgut, Nükhet. *Çevre Hukuku*. Ankara: Savaş Yayınevi, 2001.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, Erişim 17 Mayıs 2024. <https://sozluk.gov.tr>.
- Türkel, Minel. *Avrupa Birliği ile Müzakere Sürecinde Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Başkanlığı. “*Avrupa Birliği’nin Tarihçesi*” (15 Kasım 2022). Erişim 19 Ağustos 2024. <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=105>.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, AB Birliği Başkanlığı. “*Avrupa Yeşil Mutabakatı*” (11 Haziran 2024). Erişim 15 Eylül 2024. https://www.ab.gov.tr/avrupa-yesil-mutabakati_53729.html.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, AB İlişkileri Dairesi Başkanlığı. “Bölüm 27- Çevre ve İklim Değişikliği AB’nin Çevre ve İklim Değişikliği Politikası”. Erişim 23 Ağustos 2024. https://www.ab.gov.tr/92_en.html.

- UN Department of Economic and Social Affairs. *The Millennium Development Goals Report 2015* (2016). <https://doi.org/10.18356/6cd11401-en>.
- UN Economic and Social Council. *1998 Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters*, [E/] ECE/CEP/43 (21 April 1998).
- UN General Assembly (UNGA). *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*, A. CONF/48/14/Rev.1, (1973). <https://digitallibrary.un.org/record/523249?v=pdf>.
- UN WCED. *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*. Geneva, (1987). <https://digitallibrary.un.org/record/139811?v=pdf>.
- UN. Report of the UNCED, *Agenda 21*, UN Doc. A/CONF.151/ 26/Rev. 1, (1992). <https://www.un.org/esa/dsd/agenda21/Agenda%2021.pdf>.
- UN. Montreal Protocol on Substances That Deplete the Ozone Layer (with Annex). Concluded at Montreal on 16 September 1987, No. 26369, 1522 UNTS 3, 26 ILM 1541, 1550 (16 September 1987) <http://data.europa.eu/eli/dec/1988/540/oj>.
- UN. *Montreal Protocol on Substances That Deplete the Ozone Layer (with Annex). Concluded at Montreal on 16 September 1987*, No. 26369 (1 January 1989). <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201522/volume-1522-i-26369-english.pdf>.
- UN. Outcome Document of the United Nations Conference on Sustainable Development, *The Future We Want*, A/RES/66/288 (11 September 2012). <https://digitallibrary.un.org/record/3826773?ln=en&v=pdf>.
- UN. Statement of Martinez Gonzales, UN Doc. A/C 2/SR 1470 (1972).
- UN. *Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer*, 1513 UNTS 293, 26 ILM 1529 (1987), [1988] ATS 26 (22 March 1985). https://treaties.un.org/pages/viewdetails.aspx?src=treaty&mtdsg_no=xxvii-2&chapter=27&clang=en.

- UNEP. “About green economy”. Erişim 29 Ağustos 2024. www.unep.org/greeneconomy.
- UNEP. “Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication- A Synthesis for Policy Makers” (2011). <https://digitallibrary.un.org/record/717189>.
- UNGA. *International Responsibility of States in Regard to the Environment*, Res. 2996, UN Doc. A/8901 (1972). <https://digitallibrary.un.org/record/191560?v=pdf>.
- UNGA. *Permanent Sovereignty Over Natural Resources*, A/RES/1803(XVII) (14 December 1962). <https://digitallibrary.un.org/record/204587?v=pdf>.
- UNGA. *Report of the United Nations Conference on Environment and Development*, A./CONF.151/26/Rev.1 Vol.1, (12 August 1992). https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf.
- UNGA. *Report of the World Summit on Sustainable Development Johannesburg, Johannesburg Declaration on Sustainable Development*, World Summit on Sustainable Development Johannesburg, A/CONF.199/20 (2002). <https://digitallibrary.un.org/record/478154?v=pdf>.
- UNGA. *Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, A/RES/70/1 (21 October 2015). <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf>.
- UNGA. *World Charter for Nature*, A/RES/37/7 (28 October 1982) <https://digitallibrary.un.org/record/39295?v=pdf>.
- United Nations Conferences: Environment and sustainable development. “United Nations Summit on Sustainable Development, 25-27 September 2015, New York”. Erişim 30 Temmuz 2024. <https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2015>.
- Voigt, Christina. *Sustainable Development as a Principle of International Law: Resolving Conflicts between Climate Measures and WTO Law*. Brill | Nijhoff, 2009.

- Vos, Ellen. “EU risk regulation reviewed by the European Courts”. *Trade, Health and the Environment: The European Union Put to the Test*. ed. Ellen Vos vd., ts.
- Vos, Ellen. “The European Court of Justice in the Face of Scientific Uncertainty and Complexity”. *Judicial Activism at the European Court of Justice*. ed. Mark Dawson vd. 142-166. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing Limited, 2013.
- Weiland, Sabine vd. “The 2030 Agenda for Sustainable Development: Transformative Change through the Sustainable Development Goals?” *Politics and Governance* 9/1 (26 February 2021), 90-95.
- Weiss, Edith Brown. “Climate Change, Intergenerational Equity, and International Law Authors”. *Georgetown University Law Center* Vo. 9 (2008), 615-627.
- Weiss, Edith Brown. “The Evolution of International Environmental Law”. *Japanese Yearbook of International Law* 54 (2011), 1-27.
- Williams Silveira, Mary Pat. “International Legal Instruments and Sustainable Development: Principles, Requirements, and Restructuring”. *Willamette Law Review* 31 (1995), 239-251.
- Williams, Alex. “Duarte Agostinho v Portugal – Strasbourg Gives Judgment in Landmark Climate Change Case”. *Cornerstone Barristers*. Erişim 21 Eylül 2024. <https://cornerstonebarristers.com/duarte-agostinho-v-portugal-strasbourg-gives-judgment-in-landmark-climate-change-case/>.
- Wolf, Sarah vd. “The European Green Deal — More Than Climate Neutrality”. *Intereconomics* 56/2 (March 2021), 99-107.
- World Health Organization. “Millennium Development Goals (MDGs)”, 19 February 2018. Erişim 21 Eylül 2024. [https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/millennium-development-goals-\(mdgs\)](https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/millennium-development-goals-(mdgs)).
- WTO Appellate Body. EC Measures concerning Meat and Meat Products (‘ECHormones’), No. WT/DS26/AB/R, WT/DS48/AB/R (WTO Appellate Body Report 13 February 1998). https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds26_e.htm.

WTO. United States- Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products, No. WT/DS58/AB/R, (12 October 1998).